

НЕВІДОМА УКРАЇНА

Великий син України

- Наказний гетьман Євстафій Гоголь
- Батьківщина великого митця
- Українське оточення письменника
- Творець міфу про українське козацтво
- Захоплення генія

Нащадок гетьманів

Романтик козацтва

КОЗАЦЬКЕ КОРІННЯ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Тарас
Чухліб

ПІДКОРЕННЯ УКРАЇНЦЕМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Н Е В І Д О М А У К Р А Ї Н А

novanika

Н Е В І Д О М А У К Р А Ї Н А

Микола Васильович Гоголь.
З дагеротипу. Рим. 1845 р.

Н Е В І Д О М А У К Р А Ї Н А

Тарас Чухліб

КОЗАЦЬКЕ КОРИННЯ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
Київ — 2013

ББК 83.34УКР1

Ч-96

*Висловлюємо подяку Національному музею літератури України та
Національній історичній бібліотеці України
за надані матеріали і фотографії експонатів та книжок*

Серію засновано у 2006 році

Рецензенти:

Олександр Ресніт — член-кореспондент НАНУ, доктор історичних наук,
професор Інституту історії України

Віра Христенюк — кандидат філологічних наук, доцент Національного
педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Чухліб, Т. В.

Ч-96 Козацьке коріння Миколи Гоголя / Т. В. Чухліб. — К.: Наш час,
2013. — 271 с. — (Сер. «Невідома Україна»).

ISBN 978-617-7113-04-0

ISBN 966-8174-12-7 (серія)

У цьому виданні автор простежує український родовід Миколи Васильовича Гоголя. В книзі висвітлено біографії наказного гетьмана Євстафія Гоголя, полкового писаря Миргородського полку Опанаса Гоголя та українського письменника Василя Гоголя-Яновського, а також життєписи інших родичів Миколи Гоголя — козацьких старшин Лизогубів, Забл, Танських, Трошинських та Косяровських.

Крім того, у виданні розкрито маловідомі факти і події з життя видатного митця слова у Санкт-Петербурзі та Москві, досліджено історію козацького містечка Сорочинці, хутора Яновщина (Василівка) і села Диканька поблизу Миргорода. Автор наголошує на особливостях культурного середовища, в якому виховувався і творив геній, а також захопленні Миколи Васильовича українською історією, збиранням народних пісень, переказів та анекдотів.

ББК 83.34УКР1

ISBN 978-617-7113-04-0
ISBN 966-8174-12-7 (серія)

© Т. В. Чухліб, 2013
© Т. Б. Харламова, ідея серії, 2006
© «Наш час», оригінал-макет, художнє оформлення, 2013

ЗМІСТ

Від автора	7
Розділ 1. Козацький родовід Миколи Гоголя	12
Полковник і наказний гетьман Євстафій Гоголь	12
Глибоке українське коріння Миколи Гоголя	35
Поважний дід на сторожі козацьких вольностей	48
Жартівливий батько та його літературне оточення	63
Розділ 2. З Василівки і Ніжина до Петербурга та Москви	85
Козацька батьківщина великого митця	85
Українське середовище Миколи Гоголя	116
Інтелектуальні осередки України у житті письменника	134
Попередники і сучасники Гоголя у Петербурзі та Москві	155
Розділ 3. Підкорення українцем Російської імперії	173
«Упертий малорос» Микола Гоголь	173
Творець міфу про українське козацтво	198
«Я принялся за историю нашей бедной Украины»	217
Улюблені захоплення генія	242
«О, Гоголь, наш бессмертный Гоголь!»	257
Список використаної та рекомендованої літератури	263
Радимо відвідати	270

Ну чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим козачеством, хотевшему пожить своей жизнью? Ему угрожала утрата национальности...

Микола Гоголь, «Роздуми Мазепи», 1834–1835 рр.

У червні 1845 року, перебуваючи в Карлсбаді, Гоголь власноручно записався у курортній книзі: Nicolas de Gogol, Ukrainien...

**(із книги: Юрій Барабаш. Вибрані студії.
Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К., 2006)**

Від АВТОРА

Микола Васильович Гоголь... І сьогодні, через два століття після його народження, це ім'я ніби заворожує й притягує усіх, хто ознайомлюється з біографією або творчістю видатного письменника. Ким тільки його не називали: реалістом і містифікатором, романтиком і прагматиком, «батьком» російської прози і новатором української літератури, «упертим малоросом» і співцем нової Росії, борцем із бюрократичною Імперією і царським підлабузником, невротиком і здібним коміком. То ким же наш земляк був насправді?

Начебто й нескладно зрозуміти великого митця, адже на сьогодні існує з десяток тисяч більш та менш вартісних книг і публікацій¹, присвячених публічному і приватному життю, літературній діяльності нашого земляка, якого знають і шанують у всьому світі. Сьогодні, на початку ХХІ ст., можна впевнено стверджувати, що найбільш знаного на земній кулі Українця годі й шукати. Гоголь виявився справжнім пророком, коли сказав, що його ім'я буде більш відомим після його смерті.

Звертаючись укотре до висвітлення біографії письменника, варто зазначити, що перша половина ХІХ ст. — це час активного творення української літератури російською мовою. Адже тоді Україна вже пережила зоряний час самобутньої державності — Гетьманщини й була складовою могутньої Російської імперії. На «великоросійском наречии» писали свої твори Василь Наріжний (Нарежний) із

¹ На 1989 р. світова Гоголіана налічувала близько 9 тисяч публікацій (див.: *Frantz P. Gogol: A Bibliography. — An Arbor, 1989*).

Полтавщини, Григорій Квітка-Основ'яненко та Петро Гулак-Артемівський зі Слобожанщини, Іван Котляревський, Микола Гнідич (Гнедич), Євген Гребінка та Василь Капніст із тієї ж Полтавщини і навіть народжений на Черкащині найбільш виразно український поет Тарас Шевченко. І тільки Миколі Гоголю з невеличкого хутора Яновщина на Миргородщині вдалося стати видатним письменником всеросійського рівня й увіковічити себе як неперевершеного генія прози у світових літературних анналах.

Відомо, що тривалий час Миколу Гоголя означували лише як творця російської літератури. Та сьогодні вже не викликає сумніву той факт, що Гоголь є також визначним українським письменником, який, як і більшість його сучасників-українців, для того, щоб бути почутим, творив загальноприйнятною на той час російською мовою. Як наголошують відомі дослідники-гоголезнавці, Микола Гоголь входить у контекст двох культур — української і російської, а ширше в контекст світової літератури, яку він збагатив так само, як і дві національні². Також, наприклад, важко «розділити» сьогодні між Англією і Шотландією творчість Вальтера Скотта: він хоч і писав англійською мовою, але на сторінках своїх історичних повістей створив образ войовничого «козака»-шотландця, який прагнув свободи в межах імперської Великої Британії. До речі, молодий Гоголь зачитувався перекладними творами Скотта й, очевидно, хотів наслідувати його. А поляки, литовці та білоруси й донині сперечаються, до якої літератури віднести доробок Адама Міцкевича. І таких прикладів, коли на спадщину видатного митця претендують відразу декілька країн, у світовій практиці досить багато.

На жаль, більшість новітніх біографів і дослідників літературної творчості Гоголя (А. Бєлий, М. Вайскопф, В. Звиняцьковський,

² Див., наприклад: *Петров Н.* Очерки истории украинской литературы XIX века. — К., 1884; *Єфремов С.* Між двома душами: Микола Гоголь, дрібнопанська література. — К., 1909; *Філіпович П.* Українська стихія в творчості Гоголя. — К., 1929; *Славутич Яр.* Чого Микола Гоголь писав російською мовою // Микола Гоголь і світова культура (Матеріали Міжнародної наукової конференції). — К.; Ніжин, 1994; *Скурятівський В.* Гоголь у становленні новоукраїнської літератури // Гоголезнавчі студії. — Ніжин, 1996. — Вип. 1; *Яременко В.* Гоголівський період української літератури // Гоголь М. Тарас Бульба. Ніч проти Різдва. Вій / Пер. з рос. М. Садовського. — К., 2008 та ін.

Ю. Манн, М. Храпченко, Є. Анєнкова, І. Золотуський, В. Воропаєв, С. Гончаров, В. Виноградов, П. Соколов та ін.) так і не змогли (або ж не хотіли) цілком зрозуміти витоки Гоголя, тобто перейнятися тією українською культурною атмосферою другої половини XVIII — початку XIX ст., в якій виріс письменник. У кращому разі на широкому «загальноросійському тлі» більшість колишніх і сучасних гоголезнавців побіжно згадували про не дуже зручну для них екзотично-фрагментарну іноетнічність (т. зв. малоросійськість) митця. Натомість ще у 1884 р. відомий учений Микола Петров стверджував, що Гоголь зростав на українському творчому ґрунті й разом з Іваном Котляревським і Тарасом Шевченком органічно започаткував новий етап у національній літературі. А сучасний московський літературознавець Юрій Барабаш переконливо довів факт абсолютно органічного зв'язку гоголівської прози з українськими бароковими явищами XVIII ст. — інтермедією, вертепом, травестією, проповіддю тощо.

У цій книзі хочемо розвинути думку одного з найвідоміших російських біографів Гоголя Володимира Шенрока, який ще у 1887 р. сказав: «...Гоголь никогда не переставал быть истинным и верным сыном Украины, что не могло, конечно, не отражаться и на всем нравственном складе этой в высшей степени даровитой личности. Не только по своему происхождению, но и по складу характера, и по наружному виду он был настоящий малоросс; всеми глубочайшими и заветными струнами души он был связан с своей поэтической родиной»³.

Сьогодні ми досить рідко згадуємо, що Микола Гоголь є нашим земляком, адже народився він у серці України — у козацькому містечку Сорочинці на Полтавщині в родині, славній своїм козацьким корінням. На наше глибоке переконання, Миколу Гоголя слід не лише ставити в один ряд із українськими Прометейми першої половини доби романтизму Іваном Котляревським, Тарасом Шевченком, Михайлом Максимовичем, Петром Гулаком-Артемівським, Євгеном Гребінкою, Григорієм Квіткою-Основ'яненком, Пантелеймоном Кулішем, Осипом Бодяньським, а й скрізь означувати його саме як

³ Шенрок В. Ученические годы Гоголя. Биографические заметки. — М., 1887. — С. 3.

Великого Українця. Адже Гоголь разом з ними готував сприятливий ґрунт для національного відродження нашого народу після нищення його окремішньої державно-політичної та національно-культурної системи у формі Гетьманщини.

У добу бездержавності України Микола Гоголь спромігся створити привабливий поетичний образ рідного народу, а також, як зазначав історик Ярослав Дзира, з небувалою художньою силою розкрив його самобутній характер, моральну чистоту, прометеївський дух, героїчну історію, високу гармонію родинних взаємин, відчуття краси і гумору, любові до природи. Як влучно писав американський біограф письменника Юрій Луцький, «не бачити сьогодні глибокої української ідентичності Гоголя рівнозначне старому імперському шовінізму».

Серед вітчизняних дослідників родоводу Миколи Гоголя варто виділити Пантелеймона Куліша, Олександра Лазаревського, Всеволода Чаговця, Володимира Модзалевського, В'ячеслава Сенютовича-Бережного, Наталію Герасименко, Мирослава Поповича, Миколу Крикуна та інших учених, які кожний у свій час доклали великих зусиль для того, щоб українці пишалися одним із найвидатніших представників своєї нації. Так, наприклад, історик Олександр Оглоблин висловив таку важливу думку: «голос предків сильно промовляв до Гоголя, але своїх предків, свій рід і свою націю він не посоромив».

Ця книга не лише про родинне коріння Миколи Гоголя, а й про виразне українство письменника, яке наскрізно пройшло через усе його невелике яскраве і трагічне 43-річне життя, але так і не стало до кінця зрозумілим ні російським і українським сучасникам Миколи Васильовича, ні більшості з теперішніх цінителів його творчості⁴. Відомо ж бо, що ціннісні орієнтири та ментальні установки, світогляд і психотип, манера поведінки та стиль мовлення закладаються на глибокому генетичному рівні й тільки в окремих проявах змінюються в результаті зовнішнього втручання.

⁴ Дивує, що і сьогодні у школах України творчість Миколи Гоголя вивчають лише у контексті російської або зарубіжної літератури.

З огляду на те, що різні сторінки життя Миколи Гоголя й до цього часу є темою дискусій гоголезнавців різних країн світу, особливо вчених України і Росії, спробуємо максимально наблизити читача до самого письменника і тих, хто у різні періоди життя оточував його. При цьому будемо часто цитувати їхні висловлювання або уривки з художніх творів і мемуарів в оригіналі, себто цитати з листів і літературні витяги подаватимемо російською мовою, адже нею писав Гоголь і багато його співвітчизників у першій половині XIX ст.

Сподіваємося, що наша популяризаторська й трохи наукова праця сприятиме глибшому розумінню внутрішнього світу неперевершеного геніального Митця, який, маючи українську природу, належить усьому Людству.

Висловлюю щирю подяку за цінні поради та допомогу доктору філологічних наук Павлу Володимировичу Михеду, кандидату філологічних наук Тетяні Василівні Ткаченко, а також учительці російської мови і літератури Катерині Іванівні Стецишин (Гавриш).

Розділ 1

КОЗАЦЬКИЙ РОДОВІД МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Полковник і наказний гетьман Євстафій Гоголь

Проблема предків Миколи Гоголя і впливу фамільних відносин і традицій на його життя, духовність і творчість може бути розв'язана лише на суто науковому — історичному й генеалогічному ґрунті

(із книги: **Оглоблин О.** Студії з історії України. — Нью-Йорк; К., 1995)

Якщо ім'я Миколи Васильовича Гоголя вже давно відоме всьому світові, то те, що він походив зі старовинного шляхетного козацького роду, який з давніх часів проживав в Україні, навіть нині знає не кожен українець. А між тим це справді так, і одним з найяскравіших представників цього славного роду був Євстафій (Остап) Гоголь. Він входив до козацької старшини Війська Запорозького за гетьманування

Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Петра Дорошенка, а також сам перебував на посаді наказного гетьмана Правобережної України у 1675–1678 рр.

А тепер пригадаймо таке. Саме Остапом звали одного з синів Тараса Бульби з однойменної повісті Миколи Васильовича. Випадковий збіг? Тоді пригадаймо й те, що герой повісті був козацьким полковником. Знову збіг? А можливо, герой повісті мав реального прототипа, яким, на нашу думку, був Євстафій Гоголь.

Народився цей далекий прашур письменника десь на початку переломного для історичної долі багатьох європейських народів XVII ст. Цілком можливо, що місцем його народження було невеличке українське село на Поділлі під назвою Гоголі, яке перед тим заснував православний шляхтич з Волині Микита Гоголь. На жаль, про молоді роки Євстафія нам нічого не відомо, але його довголітня й насичена подіями різного характеру державна, політична та військова діяльність, що розпочалася з вибухом Національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст., не залишилася поза увагою літописців та істориків.

Можемо стверджувати, що з початком війни проти панування Речі Посполитої під проводом Богдана Хмельницького Гоголь влився до козацького війська і робив усе можливе для зміцнення гетьманської влади на українських землях Правобережжя. У березні 1649 р. йому довелося виявити неабиякі організаторські здібності для формування загонів з подільських селян і міщан у Подністров'ї, оскільки утримання під своєю владою Поділля було одним з найважчих завдань гетьмана Хмельницького. Зборівська угода, укладена 8 серпня 1649 р. між Чигирином і Варшавою, передбачала встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які відходили під контроль Речі Посполитої. Подільське воєводство, за винятком південно-східної частини, відходило до Польщі, проте подільські полки ще протягом усієї осені утримували за собою територію по лінії Сатанів — Бар. Лише на початку 1650 р., керуючись гетьманським наказом, українські війська відійшли за визначений Зборівською угодою кордон.

Наказний гетьман Євстафій (Остап) Гоголь.
Невідомий художник. Кінець XVII ст.

Але, незважаючи на п'ятий пункт Зборівської угоди, в якому зазначалося, що король пробачав шляхті участь у війні на боці повстанців і обіцяв усілякі «достоїнства й уряди», Єфстафій Гоголь продовжував вірно служити своєму народові й надалі очолював один із військових загонів, які весь час вели боротьбу за подільські землі. Перемога ж гетьмана Богдана Хмельницького над військом Корони Польської під Батогом 22–23 травня 1652 р. викликала масове повстання українців на Поділлі. Гоголь отримав наказ підтримати повстанців і звільнити регіон від польської шляхти, що він успішно й виконав. У серпні того самого року тут знову почали створюватися козацькі полки та сотні.

Десь на початку 1654 р. войовничий пращур Миколи Гоголя став керувати Подільським (інші його назви — Могилівський, Подністровський) полком. Очевидно, на цю посаду його призначив сам Богдан Хмельницький. Близько двохсот представників старшини і козаків Війська Запорозького брали участь у козацькій раді в Переяславі, яка ухвалила рішення укласти угоду з московським царем. Імовірно, на ній був присутній і Євстафій Гоголь. Однак, незважаючи на переяславсько-московські домовленості, війна за Правобережну Україну тривала. «Восени [1654 р.] гетьман коронний під Брацлав прийшов з військом, до них же і татари поза Бугом притягнули. Проти них послав Хмельницький наказного свого гетьмана Томиленка з військом козацьким», — так свідчить історична хроніка сучасника тих подій священика Софоновича. До цього війська входили, головним чином, правобережні полки. Допомога татарів забезпечила полякам перемогу. Однак, як пише далі Софонович, «полковник Зеленський брацлавський, Богун вінницький, Гоголь подністровський і інші з козаками відійшли до Умані».

У 1657 р. подільський полковник Гоголь у листі до гетьмана Богдана Хмельницького, датованому 29 червня, скаржився на поляків, які поступово відвойовували територію Поділля. Він також повідомляв про перемогу над татарським загonom та відправлення одного з полонених до гетьманської резиденції у Чигирин. «Як маємо на тому пограниччі перебувати, не маючи нізвідки [військової допомоги],

Гетьман Богдан Хмельницький як володар козацької держави.
Невідомий художник. XVII ст.

тільки мешкаючи в двох містечках з полком моїм?»¹ — запитував полковник гетьмана. У жовтні 1657 р., уже після смерті Хмельницького, полковник Євстафій Гоголь разом з іншою старшиною підписав Корсунську угоду України зі Швецією, в якій визнавалася протекція короля Карла X Густава.

Очевидно, Гоголь визнав Гадяцьку угоду 1658 р. з Польщею, але особисто її не підписував. Підтримуючи гетьманування Івана Виговського, Подільський полк восени того самого року брав участь у битвах з російським воєводою Шереметьєвим під Києвом. Однак через деякий час воєвода вже повідомляв цареві про те, що «гетьман Виговський приїхав у Київ з полковниками — подільським Степаном Євстафієм Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсунським наказним О. Правицьким... великому государю присягти»². Урочистий акт присяги, в якому йшлося про те, щоб бути під царською «високою рукою в вічнім підданстві», був складений козацькою старшиною на чолі з Гоголем 9 листопада у Свято-Софійському соборі в Києві.

Але невдовзі подільський полковник разом з іншими козацькими старшинами в уряді гетьмана Виговського відмовляється від царської протекції й знову воює з Москвою. 1 липня 1659 р. Євстафій Гоголь та інші старшини Українського гетьманату Петро Дорошенко, Іван Богун, Тиміш Носач, Іван Силич, Тиміш Цицюра, Роман Гапонович, Михайло Ханенко, Федір Лобода, Іван Кравченко пишуть звернення до самопроголошеного «гетьмана» Івана Безпалого з критикою його промосковських поглядів. Оскільки це звернення писалося у таборі під Конотопом, можна стверджувати, що Гоголь брав участь у знаменитій Конотопській битві наприкінці червня 1659 р., в якій українці перемогли багатотисячну московську армію. Та, незважаючи на цю військову перемогу, козацька держава зазнала політичної поразки.

У жовтні 1659 р. новообраний гетьман Юрій Хмельницький присягнув на вірність цареві, але полковник Гоголь не приїхав до

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1877. — Т. IX. — С. 739.

² Акты ЮЗР. — СПб., 1892. — Т. XV. — С. 282.

Переяслава. Разом з іншими правобережними полковниками він був «залишений на кордоні проти ляхів і татар», а підпис за нього під текстом присяги поставив син Хмельницького. Та через деякий час полковник все ж таки визнав російську протекцію. Як свідчать документи, на цей час Подільський полк складався з шести сотень з центрами в Могилеві (полкова сотня), Ярузі, Ярошеві, Курилівцях, Березівці, Вільхівцях і налічував 1223 козаки.

На початку січня 1660 р. Подільський полк спільно з Уманським, Паволоцьким, Кальницьким, Брацлавським та одним лівобережним полками взяв участь в облозі та захопленні Бара. А в лютому об'єднане польсько-татарське 18-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Потоцьким оточило подільське місто Могилів, яке перебувало під владою Гоголя. Досвідчений Гоголь успішно керував діями могилівської облоги (всього у місті перебувало близько 8000 козаків), а також «на вилазках польських людей і татар побив багато»³. Могилів залишився українським, але польський наступ на Правобережну Україну продовжувався.

У травні 1660 р. відбулася козацька рада, на якій Євстафій Гоголь запропонував нову тактику ведення війни з противником: на зиму відступати з усім військом на Запорожжя, а навесні виходити з новими силами на волость і воювати з поляками. У червні того самого року Гоголь приймав у Могилеві колишнього правителя Волоського князівства (сучасна Румунія) Костянтина Щербана, про що повідомляв російському воєводі Козловському. Зустріч із цим впливовим політиком засвідчила авторитет пращура Миколи Гоголя як військового діяча і вправного дипломата. Восени 1660 р. подільський полковник вкотре відмовився від протекції царя Олексія Михайловича й визнав зверхність польського короля Яна II Казимира. Гоголь не лише підписав Слободищенський трактат із Річчю Посполитою, а й увійшов до складу козацької делегації, що проводила переговори з представниками польського короля.

У 1661 р., згідно з рекомендаціями Гадяцької комісії щодо виконання однойменної угоди, на варшавському сеймі Євстафія Гоголя та

³ Акты ЮЗР. — СПб., 1872. — Т. VII. — С. 138.

ще тридцять одного представника козацької верхівки було нобілітовано⁴. Однак подільський полковник не став слухняним виконавцем королівської волі, про що свідчить такий факт: коли польський урядовець Станіслав Беневський наказав Євстафію Гоголю спорядити частину козаків проти турків, той виступив із гнівною промовою на козацькій раді, зазначивши, що не слід старих і заслужених козаків зараховувати до розряду «тяглих». Протягом 1661–1662 рр. Гоголь кількаразово скаржився гетьману Юрію Хмельницькому на польські війська, «які черкаські міста розорюють»⁵.

У січні 1663 р. полковник Гоголь був серед тих, хто обрав на Чигиринській раді гетьманом Павла Тетерю. Але невдовзі новообраний гетьман вже нарікав на свого підлеглого в листах до короля: «Гоголь не тільки замарав себе, але і до мене всім, що не робив, викликав таку відразу, що мене майже перестали любити»⁶. Євстафій Гоголь заслужив таку оцінку, бо підтримав прихід військ царського ставленика Івана Брюховецького на Правобережжя, а також мав зв'язок із провідниками антигетьманського повстання. Після наступу польських військ улітку 1664 р. він вже вкотре назвав себе підданим московського царя і разом зі своїм полком перейшов з Могилева до Брацлава й там укріпився. Щоб змусити полковника знову стати на бік Польської Корони, Станіслав Потоцький взяв у заручники двох його синів, і Гоголь був змушений визнати протекцію польського монарха. Павло Тетеря одразу ж вирішив перевірити відданість Гоголя, який вже декілька разів протягом незначного проміжку часу змінював політичні погляди. У листі до канцлера М. Пражмовського правобережний гетьман зазначив, що, перейшовши на його бік, полковник Гоголь відразу ж отримав наказ прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога для того, щоб показати свою відданість. Гоголь, хоч і виконав наказ Тетері, так і не став йому вірним.

⁴ Нобілітувати — надавати звання і привілеї шляхтича.

⁵ Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук / Под ред. Н. А. Попова. — СПб., 1901. — Т. III. — С. 318.

⁶ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1859. — Т. IV. — С. 317.

Гетьман Юрій Хмельницький. Художник Бонаціна. 1670-ті рр.

Із приходом у 1665 р. до влади на Правобережній Україні гетьмана Петра Дорошенка Євстафій Гоголь, який знав його ще з часів Хмельниччини, відразу ж перейшов під його булаву. 20 лютого 1666 р. на раді під Лисянкою були прийняті вимоги козаків до сейму Речі Посполитої. Їх, крім гетьмана та генеральної старшини Війська Запорозького, підписали чигиринський, черкаський, корсунський, білоцерківський, паволоцький, уманський, тарговицький, кальницький, брацлавський, а також подільський (ним був Є. Гоголь) полковники. У 1667 р. Гоголь на чолі свого полку всіляко підтримував політику гетьмана Дорошенка щодо протидії рішенням Андрусівського перемир'я між Москвою та Варшавою, яке розділило Україну навпіл.

1668 рік вважається одним із визначальних для гетьманування Петра Дорошенка та урядування його полкової старшини. Саме тоді Український гетьманат завдяки великим зусиллям Дорошенка був нарешті об'єднаний в єдиний державний організм. Євстафій Гоголь у цей час неодноразово виконував доручення гетьмана. Зокрема, взимку він увів свій полк до Канева, а потім приєднався до основних сил Дорошенка, які вели боротьбу з військами Івана Брюховецького на Лівобережжі.

У березні 1669 р. Гоголь разом із Тарговицьким полком Степана Шербини та січовиками Івана Сірка воював в околицях Очакова, де в полон було взято значну кількість татарів. Через те Гоголь був відсутній на раді біля річки Росави неподалік від Корсуня, на якій більшість її учасників схвалили намір Петра Дорошенка визнати протекторат турецького султана. Той факт, що подільський полковник продовжував виконувати накази гетьмана Дорошенка, свідчить про його згоду на протекторат Османської імперії.

У серпні того самого року коронний гетьман Речі Посполитої Ян Собеський повідомляв до Варшави, що «з Порти до Дорошенка з хоругвою й іншими ознаками влади прямує турецький паша, якого супроводжує Дорошенків брат (Григорій. — Т. Ч.) зі своїми брацлавськими і Гоголевими людьми». Очевидно, що під «Гоголевими людьми» малися на увазі козаки Подільського полку. Крім того,

згідно з листом Собесьького, паша взяв у заручники синів Євстафія Гоголя Прокопа та Іллю й відправив їх до молдавської столиці м. Ясси.

Восени 1669 р. гетьман Дорошенко, який намагався об'єднати під своєю владою всі українські землі, спорядив з Чигирина загони козаків на чолі з наказним гетьманом Корицьким та полковником Гоголем для «визволення» лівобережних міст з-під влади гетьмана «його царської милості» Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного). Після того як Корицький з Гоголем переправилися через Дніпро, до них приєдналися Лубенський, Миргородський та Полтавський полки, а також три тисячі білгородських татарів. 12 жовтня 1669 р. під Лохвицею відбулася вирішальна битва. Дем'ян Ігнатович на чолі Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків (близько 20 тис. осіб) розбив козацькі загони Дорошенка, а Гоголь з іншими полковниками відійшов на Правобережну Україну.

У березні 1671 р. польський уряд не виконав українських вимог, тому після повернення посла Петраковського Дорошенко домовився з Білгородською та Очаківською ордами про спільний похід проти поляків. Разом з козацькими підрозділами під керівництвом наказного гетьмана Гоголя вони мали відвоювати в поляків південно-західні території України. Наслідком українсько-татарського походу було звільнення Бара й Меджибожа. Однак вже у вересні коронний гетьман Ян Собеський зі значними силами вирушив на Правобережну Україну. Після багатоденної облоги Могилева — резиденції Євстафія Гоголя — поляки увійшли в місто. Під час оборони фортеці загинув син полковника (згідно з іншими даними, був поранений його пасинок Баляцко), а сам він із незначною кількістю козаків зумів відійти на протилежний берег Дністра — у Молдавію, де з дозволу господаря Дуки й отаборився. Через кілька днів полковники Є. Гоголь, К. Мігалецький та М. Кияшко відправили листа Собесьькому, в якому давали згоду підкоритися гетьману М. Ханенку, що визнавав зверхність польського короля. Від коронного гетьмана їм було вида-но охоронний лист, але полковник з товаришами не скористався

Карта козацької України.
XVII ст. Гійом Левассер де Боплан

ним, оскільки разом з молдавським князем відійшов на територію Волоського князівства. Через деякий час Гоголь повернувся в Україну і був ув'язнений Ханенком. Однак невдовзі він знову перебував у таборі Дорошенка.

Згідно з Бучацькою угодою 1672 р. між Польщею й Османською імперією, територія Поділля відходила до Порту. Представники гетьмана Дорошенка (можливо, серед них був і полковник Гоголь) також прибули до Бучача й хотіли взяти участь у переговорному процесі, але польські комісари категорично відмовили їм. Річ Посполита не бажала виконувати досягнутих домовленостей. У жовтні 1673 р. під Хотиним її війська на чолі з Яном Собеським перемогли багатоти-

сячну армію Гусейн-паші. Відомо, що останній розраховував на підмогу кількатисячної армії козаків, яких мав привести Євстафій Гоголь. Однак достеменно не з'ясовано, чи полковник брав участь у самій битві.

Водночас Бучацька угода «розв'язала руки» московському царю Олексію Михайловичу та лівобережному гетьману Івану Самойловичу, війська яких на початку 1674 р. пішли у наступ на Правобережну Україну. Полковник Гоголь був серед тих дорошенківців, яким доручалося захищати Корсунь. Однак, відчуваючи наближення військ Самойловича та Ромодановського, а також зважаючи на їхню перемогу над основними силами Дорошенка, Євстафій Гоголь з іншою старшиною перейшов до лівобережних козаків і на початку березня у Лисянці склав присягу на вірність цареві. 17 березня 1674 р. на Генеральній раді в Переяславі він у присутності семи правобережних полковників знову повторив присягу на вірність сюзеренові й надіслав листа до Москви з повідомленням про свою покору й проханням захистити Правобережну Україну від польського наступу. У квітні 1674 р. полковник Гоголь отримав грамоту від Олексія Михайловича «з милостивим словом» про вибачення його попередніх «зрад» Москві.

Після таких подій Могилівський полк розпався на дві адміністративні частини — Подільський та власне Могилівський під владою лівобережного гетьмана. Могилівським полковником став ще один соратник Богдана Хмельницького — Михайло Зеленський. Він не раз скаржився гетьману Івану Самойловичу на подільського полковника Євстафія Гоголя, що той «найняв коменданта в Могилеві у Собеського і віднімає рубіж України, отчизни нашої, по Мурахву-ріку». Таким чином, свою вірність монархові (у цьому випадку, московському) Гоголь уже вкотре засвідчував тільки на папері. У травні 1674 р. він знову прийняв зверхність Дорошенка, а отже — і турецького султана. Наприкінці червня представник лівобережного гетьмана полковник М. Зеленський вигнав Гоголя з Могилева.

Для поновлення своєї влади на території Подільського полку Євстафій Гоголь звернувся по допомогу до бейлербея⁷ Кам'янецького

⁷ Бейлербей — султанський намісник у провінції Османської імперії.

«Бій за турецький прапор».
Художник Юзеф Брандт. 1905 рік

еялету⁸ Халіла-паші, а також до сина кримського хана Селамет-Гірея. Щоб залучити на свій бік більше військової сили, подільський полковник склав присягу алепському паші Капланові Мустафі на вірність султанові Мегмеду IV. Можливо, влітку Гоголь за наказом Дорошенка очолив українське посольство до Стамбула. Очевидно, це сприяло тому, що татари все ж таки допомогли полковникові влітку того самого року утвердитися в Могилеві. У серпні подільські козаки на чолі зі своїм полковником допомагали туркам здобути Ладизин.

Восени 1674 р. Ян III Собеський, уже як польський король, вирушив на правобережні землі України, щоб закріпити там свою владу. Учасник походу польський шляхтич Ян Тушинський залишив цікаві свідчення про Гоголя, який «перед козацькою війною бавився розбоєм, потім завжди був при козаках у бунтах, потім піддався туркам, коли ті прийшли під Могилів...»⁹. Коли ж значно чисельніші війська

⁸ Еялет — провінція Османської імперії.

⁹ Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysza Tuszyńskiego. — Wrocław, 1954. — S. 58.

Речі Посполитої підійшли під мур цього міста, український полковник взяв у полон і видав польському полковникові М. Жевуському двох татарських мурз, які від імені султана збирали податки з міського населення. «Відразу по цьому пішов Гоголь до короля присягу чинити», — засвідчував щоденниковий запис Тушинського. А в листі, датованому 28 жовтня 1674 р., Собеський повідомляв канцлерові Великого князівства Литовського про підданство йому подільського й брацлавського полковника Євстафія Гоголя.

Перехід зазначених полків на бік короля мав велике значення для зміцнення влади Речі Посполитої на Правобережній Україні. Це переконливо засвідчив універсал Яна III Собеського від 22 листопада 1674 р., який дарував жителям цих полків великі вольності та привілеї. Зокрема, зазначалося, що полковнику Гоголю «під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Ожаринці, Ярохов, Яругу, Білу, Михайлівку, Бушу, Рашків, Ямпіль, Черніївці, Кам'янку, Криницю, Цекинівку, Кузьмин, Копайгород, Лучинець, Мурахву, названі з усіма селами і присілками, які до них належать...»¹⁰. Крім того, козаки, які мешкали в цих містах, звільнялися від «усілякої зверхності панів діничних... усіляких уставів, данин, чиншу, робіт...». Заради того, щоб українські козаки й сам полковник були вірними польській протекції, король навіть дозволив їм займатися пивним і горілчаным промислами. Другий королівський універсал надавав містечко і млин у Подільському воєводстві пасинкові Євстафія Гоголя Прокопові Баяцкові, якого теж було звільнено від усіх податків і зборів. 6 грудня 1674 р. згідно з ще одним привілеєм Яна III Собеського Гоголь отримав у володіння село Вільховець на Східному Поділлі.

Очевидно, 22 листопада 1674 р. Гоголь склав присягу на вірність польському монархові. Її чорновий текст віднайшов у польських архівосховищах історик Микола Крикун. Зміст присяги дуже цікавий з огляду на його антитурецьку спрямованість: «Присягаю пану Богові всемогутньому, в святій Трійці єдиному, що найяснішому Янові III, з Божої ласки королеві польському і Великого князівства Литовського, і найяснішим його королівським наступникам, також Речі По-

¹⁰ Бібліотека Народова у Варшаві, відділ мікрофільмів. — Мікрофільм № 1787. — Арк. 46.

сполитій вірним буду до останньої миті мого життя і останньої краплі крові моєї та вирікаюсь протекції турецької і татарської, ані приймати її більше не буду, навпаки, скільки матиму сил і розуму, спрямую їх на викорінення бусурман з держав його королівської милості...»¹¹ Окрім того, король Речі Посполитої Ян III Собеський, як справжній європейський сюзерен, письмово затверджував зобов'язання захищати свого підданого. «...На фундаменті присяги, сьогодні особисто перед нами виконаної (Гоголем. — Т. Ч.)... ми навзаєм дальшу ласку нашу і протекцію обіцяємо, обіцяємо також і по наступниках наших», — такими монаршими словами закінчувався листопадовий королівський універсал.

4 квітня 1675 р. датовано ще один важливий королівський універсал до Могилівського, Брацлавського, Кальницького, Уманського городових полків, в якому зазначалося, що «для кращого... урядування гетьманом наказним уродзого Гоголя призначаємо...»¹². До зобов'язань новопризначеного гетьмана-васала перед королем-сюзереном входило «управляти, запобігати ворожим задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити від безправ'я і розбоїв, чинити кожному справедливість, непослух карати, додержуватися даної королеві присяги, бути щодо нього доброчесним і вірним». Згідно зі «стародавніми правами і звичаями», правобережним козакам дозволялося скликати свою раду, «щоб на ній викласти свої скарги, якщо б ще хто-небудь чогось потребував...». Окрім вказаних вище чотирьох полків, під гетьманське управління Гоголю надавалися також охотницькі полки Артиша, Барабаша та Кваші. Саме з цими полковниками Євстафій Гоголь успішно воював проти татарських загонів на українському Придністров'ї.

Улітку 1675 р. Гоголь разом із полковником М. Кияшком кілька разів розбивав загани турків під Кам'янцем-Подільським і перехоплював османські обози, які прямували з молдавської території до Кам'янецького еялету. Згідно із задокументованими свідченнями

¹¹ Там само. — Арк. 46.

¹² Архів головних актів у Варшаві. — Фонд «Архів Замойських». — Рукопис № 3053. — Арк. 104.

«Битва під Хотиним».
Художник Юзеф Брандт. 1867 р.

очевидців тих подій, 18 вересня 1675 р. наказний український гетьман із 10-тисячним військом підійшов до турецької фортеці Хотин і хотів зруйнувати важливий у стратегічному відношенні кам'янецький міст.

Наприкінці року пращур Миколи Гоголя зустрівся з королем Яном III Собеським та польським коронним гетьманом Дмитром Вишневецьким у Львові, де під час військової ради, очевидно, планувалися спільні операції проти турків. Окрім того, він просив підтримати на коронаційному сеймі 1676 р. клопотання про призначення йому і його родині за вірну службу допомоги з прибутків від Самбірської економії Руського воєводства Речі Посполитої, а також про надання його козакам надійного пристановища.

У лютому 1676 р. наказний гетьман брав участь у коронаційних урочистостях Яна III Собеського у Кракові. Варшавський сейм Речі Посполитої знову нобілізував Євстафія Гоголя, адже, як ми вже знаємо, після своєї першої нобілітації в 1661 р. він кілька разів зраджував Короні на користь Москви та Стамбула. Разом із наказним гетьманом

до клейноду шляхетства польського було приведено козацьких полковників С. Корсука (Корсунця), М. Лукейчика, А. Зеленецького (Зеленського), сотників В. Іваненка, Г. Бернашовського, Я. Озаринського, С. Багринського, осавула П. Калкуля, обозних К. Гасаненка й А. Ясеновського. Однак панівні кола Польщі практично не вирішували проблему функціонування Українського гетьманату на Правобережжі. Тому, повернувшись із Варшави, нобілітований шляхтич і наказний гетьман Євстафій Гоголь зібрав старшину і доповів їй, що «поляки недобре з нами товаришують... а як бачу людську неправду проти нас і там, раджу, що потрібно нам пану гетьману задніпровському поклонитися». Отже, знову йшлося про перехід під зверхність московського царя. Старшинська рада навіть відрядила посольство до канцелярії Івана Самойловича в Батурин. Але ці переговори не закінчилися прийняттям якогось рішення. Очевидно, Ян III Собеський все ж таки зумів переконати свого підданого залишитися на боці Речі Посполитої. Відтоді Гоголь почав переманювати до себе на службу козаків лівобережних полків, чого дуже боявся Самойлович. Останній постійно нагадував охотницькому полковникові Іллі Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних містечок від «наклепів і знаджувань» Гоголя.

Згідно з положеннями польсько-турецької Журавненської угоди 1676 р., до Польщі відходили землі по Білу Церкву й Павлоч. Решта території Правобережної України залишалася під протекторатом султана. Тому наказний гетьман разом із полками Кобельзького, Корсунця і Шульги (2–3 тисячі козаків) за рішенням польського сенату від 23 жовтня 1676 р. передислокувався в Димерське староство на Поліссі. Під його управління було надано Чорногородську, Коростишівську та Димерську фортеці. Варшавський сейм 1677 р. ухвалив постанову «Консервація війська Запорозького», в якій, зокрема, зазначалося: «нагороджуючи вірних козаків Запорозьких до нас і Речі Посполитої: послуги і на дальшу Речі Посполитій заслугу зберегти, обіцяємо їм, і ухвали Сейму теперішнього постановляємо, місця певні в Україні для осідання і мешкання назначить...»¹³. Крім того,

¹³ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów. — Petersburg, 1859. — Т. V. — S. 224.

Гетьман Іван Самойлович. Художник М. Воробйов. ХІХ ст.

з коронного скарбу козакам Гоголя було видано 60 тисяч злотих. Оскільки Димерське староство знаходилося неподалік від Києва, це сприяло активнішій політиці у справі «запрошення» на Правобережжя лівобережних козаків. Гетьманською резиденцією Гоголя став Димер, який одночасно був центром королівського староства на Поліссі. Розташувавшись у поліському Димері, Гоголь відразу ж надіслав своїх козаків для заготівлі провіанту до Вишгорода і Петрівців, які знаходилися неподалік Києва.

У березні 1677 р. на «правий берег» Дніпра перейшов колишній переяславський полковник Родіон-Дмитро Райча, який став найближчим дорадником Гоголя. Це дуже занепокоїло московського царя Федора Олексійовича, і він вимагав від лівобережного гетьмана Івана Самойловича утримувати «малоросійський народ від переходу до Гоголя». Через погрози останнього захопити Київ лівобережний володар булави навіть відклав свою поїздку до Москви. Про серйозність цієї проблеми свідчить той факт, що кремлівський уряд вислав Івану Самойловичу 10 тисяч золотих рублів у подяку за перехоплені листи Євстафія Гоголя до коронного гетьмана Станіслава Яблоновського. До лівобережного гетьмана вони потрапили стараннями полковника Івана Шульги, який перед тим був одним із найближчих соратників правобережного гетьмана. Разом із Шульгою на Лівобережжя від Гоголя перейшов і сотник Федір Побережченко.

Із початком діяльності на теренах Правобережної України «князя сарматського Малої Русі — України» Юрія Хмельницького Гоголь налагодив з ним зв'язки. Прибічники Польської Корони з тривогою повідомляли з Білої Церкви до Варшави, що «тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовилися»¹⁴. Одночасно Євстафій Гоголь намагався налагодити певні стосунки з волоським князем, для чого направив до нього свого представника. Польську владу занепокоїла така поведінка, адже вона хотіла зробити з Гоголя слухняну маріонетку. Особливо був стурбований станом справи

¹⁴ Бібліотека музею князів Чарторийських у Кракові, відділ рукописів. — Рукопис № 175. — Арк. 363.

воевода Руського воеводства. Він навіть радився з найвищим урядовцем Белзького воеводства стосовно того, що йому робити з непокірним наказним гетьманом.

Кінець 1677 р. був нещасливий для гетьманування Євстафія Гоголя. Від нього на лівий берег Дніпра перейшло близько двох тисяч осіб. Самойлович вихвалявся, що незабаром до нього прийде сам Гоголь, і стверджував, ніби з «лядським» гетьманом залишилося тільки тридцять козаків. І справді незабаром, 8 квітня 1678 р., Гоголь написав листа до Івана Самойловича, в якому повідомляв про підготовку нового походу турецького султана в Україну, а також про переговори Яна III Собеського з московським посольством з приводу союзу християнських держав проти «невірних». В останніх рядках листа Гоголь дав згоду визнати владу лівобережного гетьмана: «...зараз самого себе твоєї милості віддаю». Майже одночасно про можливість турецького нападу на Україну Євстафій Гоголь повідомив й ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Григорія Кирдиновського. Однак наказний гетьман польського короля наприкінці свого життя так і не перейшов на бік Російської Корони. Відчуваючи наближення смерті, він у 1678 р. подався до козацького Спасо-Преображенського Межигірського монастиря неподалік Києва, в якому і помер на початку 1679 р.

Соратника Богдана Хмельницького, який упродовж двадцяти семи років був полковником Війська Запорозького й останні п'ять років свого життя очолював козаків Правобережної України, було поховано в Межигірському монастирі. Багато років потому тут зберігалися два Євангелія (одне львівського видання 1644 р. у срібно-золотому обрамленні)¹⁵, які разом зі срібними келихом, хрестом, ка-

¹⁵ На обкладинці львівського Євангелія зроблено напис про те, що 3 квітня 1661 р. полковник подільський Євстафій Гоголь разом із дружиною Іриною, синами Прокопом і Іллею та дочкою Настасією купив цю книгу і «придав [її] на вічні часи до храму». Вже після смерті Є. Гоголя на Євангелії з'явився ще один напис: «Літа 1679 місяця Генваря дня 3 погребен е[сть] в монастиры общежителном Межигорском Киевском, в церкві Гня Преображенія, в склепі благодетивій православної раб Божий Еустафій Гоголь, Гетман войска его Корол. М. Запорож.» (Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 825). Сьогодні це дорогоцінне українське Євангеліє зберігається у Краснодарській крайовій науковій бібліотеці Російської Федерації.

Спасо-Преображенський Києво-Межигірський монастир.
Художник Т. Шевченко. 1843 р.

дильницею й чаркою Євстафій Гоголь подарував монастирю. Для відпущення своїх гріхів наказний гетьман також подарував на монастирські потреби коштовні церковні ризи, епитрахиль, гаптовані на рукавники та образ Богородиці в окладі з перлами. Крім того, певний час у Межигірському монастирі зберігалися і його гетьманські клейноди — срібна булава, бунчук, корогва, а також шабля та військовий одяг. Символічним є те, що у Святодухівській церкві Спасо-Преображенського Межигірського монастиря портрет Євстафія Гоголя «в чорних з червоними травами рамах» був розміщений поруч із зображенням Богдана Хмельницького.

До кінця XVIII ст. тут також зберігався поминальний синодик родини Гоголів, складений, очевидно, вже після смерті гетьмана. До нього було внесено такі імена: Тимофій, Ганна, Матвій, Іван, Гафія, Мотрона, Осип, Лук'ян, Саватій, Авраамій, Марія, Ірина, Даміан.

Марія, Іван, Павло, Євстафій, Ірина, Віра, Настасія, Ілля, Мартин, Прокіп, Марія, Євстафій, Григорій, Васа, Василиса, Василь, Гафія, Феодосія, Василь. Згідно з основними принципами складання таких синодиків, спочатку зазначено імена основоположників роду — Тимофія та Ганни. Далі поминалися їхні діти, діти їхніх дітей і т. д. У синодику згадувалися сам Євстафій Гоголь, його дружина Ірина, сини Прокіп та Ілля, а також донька Настасія.

Діяльність Євстафія Гоголя на посаді наказного гетьмана від імені польського короля можна оцінювати по-різному. Однак не підлягає сумніву той факт, що за допомогою прийняття різноманітних іноземних протекцій він робив усе можливе для того, щоб не допустити знищення козацького державного устрою на Правобережній Україні. Очевидно, що розуміння політичних прагнень гетьмана Івана Самойловича до об'єднання України під єдиним управлінням стало причиною визнання войовничим прашуром Миколи Гоголя політичної влади єдиного володаря гетьманської булави.

...1784 року рідний дід Миколи Васильовича Гоголя, колишній полковий козацький писар Миргородського полку, бунчуковий товариш Опанас Дем'янович Гоголь-Яновський привселюдно заявив на дворянському зібранні Миргородського повіту Полтавської губернії, що його прапрадідом був Прокіп Балацко — син подільського полковника та наказного гетьмана Євстафія Гоголя. Саме Проконів син Ян, за словами Опанаса Гоголя-Яновського, після смерті свого діда Євстафія перебрався на Лівобережну Україну й осів у селі Кононівка Лубенського полку, де й народився дід всесвітньо відомого письменника.

Глибоке українське коріння Миколи Гоголя

Провозгласить свою независимость? Противопоставит грозной силе деспотизма силу единодушия, возложит мужественный отпор на самих себя...

Микола Гоголь, «Роздуми Мазепи», 1834–1835 рр.

Микола Васильович Гоголь пишався своїм українським родоводом і неодноразово з великим пієтетом говорив, що належить до «старих національних» або ж «малоросійських старовинних і корінних фамілій». Як зазначав Юрій Барабаш, родовий патріотизм не тільки пробудив генеалогічну пам'ять письменника, а й став прологом до становлення історичної та національної пам'яті, яка визначила виразно українську свідомість Гоголя. Серед його пращурів по батьківській і материнській лініях були представники відомих протягом XVII–XVIII ст. козацько-старшинських родин Дорошенків, Мазеп, Лизогубів, Скоропадських, Танських, Паліїв, Косяровських та Забіл. Їхня участь у державному, політичному, військовому та культурному житті України-Гетьманщини не залишилася поза увагою істориків¹⁶, тому висвітливо лише деякі біографічні відомості декого з них.

Почнемо з прадіда Миколи Гоголя по матері Марії Іванівні (у дівоцтві — Косяровській) Семена (Симона) Семеновича Лизогуба, який народився на межі 1708–1709 рр. (точна дата не встановлена). Його батьком був соратник гетьмана Данила Апостола бунчуковий

¹⁶ Під час написання цього підрозділу використано такі праці: *Модзалевский В.* Малоросійський родословник: В 4 т. — К., 1908–1914; *Окиншевич Л.* Значне військове товариство на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — Мюнхен, 1968; *Оглоблин О.* Проблема предків Миколи Гоголя // *Український історик.* — 1968. — № 1–4; *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини. — К., 1998. — Ч. 1–2; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники. — К., 2004; *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. — [Часть] I. Лизогубы // *Киевская старина.* — 1882. — № 1 та ін.

Нашадок козацького роду,
військовий діяч, композитор
Ілля Лизогуб (1787–1867).
Художник Т. Шевченко. 1846 р.

з одружений із Ганною Танською — єдиною донькою переяславського полковника Василя Танського. Семен Лизогуб і Ганна Танська мали від шлюбу доньку Тетяну, яка одружилася з Опанасом Гоголем-Яновським. Їхній син Василь — батько Миколи Гоголя.

Прапрадідом по матері письменника був батько Семена Семеновича Лизогуба Семен Юхимович. Він народився на Чернігівщині у сім'ї чернігівського полковника Юхима Лизогуба та Любові Дорошенко — доньки гетьмана Петра Дорошенка. Отже, через родину Лизогубів Микола Гоголь був нашадком ще одного українського гетьмана. Відомо, що у 1686 р. разом із батьком, матір'ю, братами й сестрами Семен Юхимович Лизогуб їздив до Москви провідати свого рідного діда й опального козацького правителя Петра Дорошенка, який з 1676 р. перебував там у почесному засланні.

Семен Юхимович також навчався у Києво-Могилянській академії, протягом 1715–1734 рр. служив на Чернігівщині бунчуковим товаришем. Був одружений з Іриною Скоропадською, донькою згаданого вже лівобережного гетьмана Івана Скоропадського від його

товариш Семен Юхимович Лизогуб. Відомо, що у 1720-х рр. цей прадід Гоголя навчався у Києво-Могилянській академії і був високоосвіченою та дуже релігійною людиною, проте, як зазначали сучасники, мав схильність до забобонів та містицизму. Як людина багата й набожна, значну частину своїх статків він віддавав на благодійні цілі, зокрема на навчання дітей із бідних родин.

Власне через родину Лизогубів Микола Гоголь і був нашадком українського гетьмана Івана Скоропадського, адже Семен Семенович Лизогуб доводився рідним онуком цьому володареві булави. Окрім того, він був одру-

першої дружини. Остання походила з родини чернігівського полкового обозного Никифора Калиниченка.

У 1725 р. прапрадід письменника брав участь у т. зв. Гілянському поході, а в 1727 р. був одним із козацьких депутатів, посланих до Москви для відновлення гетьманату в Україні. У 1734 р. у складі козацького корпусу свого дядька Якова Лизогуба брав участь у поході до Польщі, пов'язаному з втручанням Російської імперії в боротьбу за королівський престол Речі Посполитої, на боці Августа III. Під час цього походу він і загинув. Пращура Гоголя поховали з військовими почестями у монастирі св. Василя під Гродно. В Україні Семен Юхимович Лизогуб володів великими маєтностями, які налічували близько 600 дворів. Мав трьох синів — Семена, Івана та Василя. Останній був одружений із Мартою Василівною Кочубей, донькою полтавського полковника.

Рідним братом Семена Юхимовича був Яків Юхимович Лизогуб. Він народився близько 1677 р. на Чернігівщині. Був одружений із донькою переяславського полковника Івана Мировича Федорою. Протягом останніх десятиліть XVII — на початку XVIII ст. по чергово обіймав посади генерального хорунжого, генерального обозного, наказного гетьмана та чернігівського полковника. Брав участь у Великій Північній війні 1700—1721 рр. Під час походу 1701—1703 рр. українського війська у Прибалтику став наказним чернігівським полковником і, очоливши півторатисячний підрозділ козаків, діяв проти шведів на берегах Чудського озера та командував гарнізоном у м. Гдов. Окрім того, був учасником походу на Польщу 1707 р., зі своїм полком дійшов до польсько-австрійського кордону на річці Варта і побував у знаменитому Ченстоховському монастирі. Звідси супроводжував до Києва польського посла С. Хоментовського — представника Августа II Саксонського. Під час російсько-турецької війни 1710—1711 рр. Яків Лизогуб очолював українське військо, яке розбило на південно-східних землях України татарську орду, й визволив з полону близько трьох тисяч українців.

Протягом 1715—1716 рр. далекий родич Гоголя виконував обов'язки наказного стародубського полковника. Після ув'язнення

Наказний гетьман Павло Полуботок. Невідомий художник. Початок ХІХ ст.

в Петропавлівській фортеці в Петербурзі наказного гетьмана Павла Полуботка в 1723 р. разом із групою старшин добивався обрання нового гетьмана і збереження автономних прав України-Гетьманщини. Разом із генеральним осавулом В. Жураківським був арештований як одноступець гетьмана П. Полуботка й до смерті царя Петра I перебував в ув'язненні. Після обрання гетьманом Данила Апостола Яків Лизогуб став генеральним обозним. Протягом 1733–1734 рр. був наказним гетьманом і командував козацьким військом у поході на Польщу, під час якого завоював Варшаву, Гданськ та інші польські міста. Пізніше брав участь у російсько-турецькій війні 1734–1739 рр. і відзначився в поході на Очаків.

Яків Лизогуб перебував у складі групи генеральних старшин, які восени 1745 р. добивалися відновлення гетьманського уряду, й зустрічався з імператрицею Єлизаветою Петрівною. Після трирічного перебування у Петербурзі захворів і отримав параліч. Помер 24 січня 1749 р., похований в Олександрівській лаврі. За ініціативи та часткового авторства далекого пращура Миколи Гоголя складено т. зв. Лизогубівський літопис, що охоплював події 1506–1737 рр. і містив ідею збереження державної автономії України-Гетьманщини.

Одним із найвідоміших прадідів Миколи Гоголя у третьому поколінні був генеральний бунчужний та полковник Чернігівського полку Юхим Лизогуб, видатний український полководець під час Великої Північної війни 1700–1721 рр. Спочатку він очолював українських козаків, які здійснили похід до Прибалтики й допомагали московським стрільцям воювати там зі шведами. У 1702 р. саме полковник Юхим Лизогуб на чолі своїх підрозділів допоміг російському цареві Петру I відвоювати у шведського короля Карла XII землі у гирлі Неви, де згодом був заснований Петербург. «Генерала шведського Кренігорта збили на річці Іжора і до Канців, городка, над Неву прогнали», — засвідчував Лизогубівський літопис.

Батько Юхима й прадід Миколи Гоголя у четвертому поколінні наказний гетьман та чернігівський полковник Яків Кіндратович Лизогуб (1620–1698) відзначився тим, що допоміг російському цареві Петру I здобути одну з найбільших військових перемог у XVII ст. —

вигнати турків з Азовської фортеці у 1696 р. Відомо, що під час штурму Азова саме 14-тисячний загін українських козаків під керівництвом наказного гетьмана Якова Лизогуба надав підмогу союзницькій московській армії у битві з чисельним гарнізоном Османської імперії. У результаті баталії загинуло близько тисячі українців.

*Зде Яков Лизогуб воин
Роский славный,
Полковник Черниговский храбрый,
Бодрый, давный,
Благоразумный сего града оградитель,
Азова і многих міст кріпкий
Побідитель —*

такі слова було викарбувано на кам'яному надгробку усипальниці пращура Гоголя в Чернігівському Успенському соборі.

Крім представників заслуженого козацько-старшинського роду Лизогубів, великий внесок до генетичного коду Миколи Гоголя зробив і рід Танських. Прабабою письменника була Ганна Василівна Танська, дружина згадуваного вище Семена Семеновича Лизогуба. Як ми вже знаємо, від шлюбу Ганни Танської й Семена Лизогуба народилася Тетяна Семенівна Лизогуб, яка пізніше стала дружиною Опанаса Дем'яновича Гоголя-Яновського, а отже, рідною бабою Миколи Гоголя. Про її вплив на виховання майбутнього письменника розповімо у наступних розділах книги, а зараз зупинимося на висвітленні життєписів козацьких старшин Танських.

Прапрадідом Гоголя був дід Тетяни Семенівни по материнській лінії Василь Михайлович Танський. Його родовід бере свій початок із «волоської землі», тобто територій сучасних Румунії та Молдавії. Василь Танський на чолі підрозділу козаків-«волохів» (вихідців з Молдавії та Волощини) брав активну участь у Великій Північній війні 1700–1721 рр. За бойові заслуги 3 грудня 1715 р. він отримав універсал від лівобережного гетьмана Івана Скоропадського на володіння селом Озеряни Басанської сотні Переяславського полку. Крім того, в 1722 р. йому було надано царську «жалувану грамоту» на володіння

Знахар. Художник Т. Шевченко

містечком Мурафа з усіма навколишніми селами та угіддями. У 1726–1728 рр. Василь Михайлович був полковником Переяславського полку. За відмову брати участь у військових походах армії Російської імперії 1734 р. та постійні скарги з боку місцевих сотників його заарештували за наказом імператриці Анни Іоаннівни і заслали до Сибіру. Тоді ж у Василя Танського на користь родини Забіл було відібрано село Озеряни, надане йому раніше. У засланні прапрадід Миколи Гоголя перебував на поселенні Ілимськ поблизу Тобольська протягом 1734–1742 рр.

Церква у Василівці (Яновщина). Фото поч. ХХ ст.
З фондів Національної історичної бібліотеки України

Коли Василь Танський повертався із Сибіру до України, отримав звістку про засилання до його доньки Ганни сватів від полковницького сина Семена Лизогуба. У відповідь він направив до Переяслава записку такого змісту: «Ганнусю, доню! По Лизогубенку, якщо рівня тобі і чи є по бажанню твоєму, добре розсуди і виріши розумом, може, тобі на цілий вік і чесно, і небідно. І про це до мене напиши широ, не соромся. А чув я, що до тебе силою сватали. Татко твій В[асиль] Т[анський]»¹⁷. Однак після приїзду батька до Переяслава в липні 1742 р. Ганна все ж таки одружилася з Семеном Семеновичем Лизогубом.

Невдовзі за царським указом гоголівському прашуру надали містечко Яготин, села Келеберда і Решітки з угіддями. 20 січня 1763 р. Василь Танський помер у віці близько 85 років. За заповітом він передав своїй доньці Ганні та її чоловіку Семену Лизогубу містечко Мурафа та кілька угідь і хуторів, у т. ч. й хутір Купчин. Хутір Купчин, або Купчинський, згодом на довгий час став вотчиною Яновських-Гоголів, а потім отримав назву Яновщина.

¹⁷ Цит. за: Памяти Гоголя. Научно-литературный сборник, изданный Историческим обществом Нестора-летописца под редакцией Н. П. Дашкевича. — К., 1902. — С. 18.

Василь Танський був сином Михайла Антоновича Танського, про якого в історичних джерелах збереглося небагато свідчень. Відомо, що по лінії матері він був онуком знаменитого козацького ватажка — білоцерківського (фастівського) полковника Семена Палія. Донька Семена Палія та його дружини Феодосії Катерина Семенівна Палій одружилася із засновником козацько-старшинського роду Танських — довголітнім полковником Київського полку Антоном Танським. Отже, через Танських Микола Гоголь був нащадком родини Паліїв (Гурків).

Рідним братом Михайла був Йосип (Осип) Антонович Танський, який народився близько 1706 р. у родині київського полковника Антона Михайловича Танського. З 1737 р. був поручиком Молдавського гусарського полку, з 1742 р. — капітаном у відставці. У 1754 р. купив великі земельні маєтності у свого 92-річного дядька, колишнього переяславського полковника Василя Танського. Йосип був одружений із донькою бунчукового товариша Андрія Андрійовича Дуніна-Борковського Ганною. У них було п'ятеро синів — два Василі, Іван, Антон і Семен. Сім'я Йосипа Танського проживала у Києві. Документи засвідчують, що їхній будинок у Києві дістався у спадок Івану, який у 1788–1791 рр. працював засідателем 1-го департаменту Київського верхнього земського суду. Помер Йосип Танський близько 1768 р.

Михайло та Йосип мали ще одного брата Івана (близько 1706–1762). Він навчався у Києво-Могилянській академії, потім виконував обов'язки бунчукового товариша. Жив у Києві на Подолі в парафії церкви Миколи Притиска. У будинку Івана Танського тривалий час

Полковник Семен Палій.
Невідомий художник. XIX ст.

Генеральний обозний Василь Дунін-Борковський.
Невідомий художник. XVIII ст.

зберігався портрет його бабусі Феодосії Палій, на якому вона була зображена разом зі своїми онуками.

Окрім Лизогубів і Танських, рід Гоголів-Яновських був споріднений зі зноюю козацькою династією Забіл. Прапрабабою Миколи Гоголя була Ганна Степанівна Забіла — донька генерального хорунжого і ніжинського полковника Степана Забіли, а також внучка генерального обозного Петра Забіли. Ганна Забіла вийшла заміж за Федора Биковича, а після його смерті стала другою дружиною Василя Михайловича Танського.

На сьогодні відомі лише окремі біографічні дані про 17 представників козацько-старшинської династії Забіл, зокрема, про Степана Петровича Забілу, який протягом 1674–1678 рр. був борзнянським сотником Ніжинського полку України-Гетьманщини, а потім генеральним хорунжим (1678–1683) і ніжинським полковником (1687–1694). У 1678 р. Степан Забіла на чолі своєї сотні відзначився у битвах з турками за козацьку столицю Чигирин. Відомо й про те, що у 1687 р. він не тільки брав участь у змові проти Івана Самойловича, а й претендував на гетьманство (інший перетендент — Іван Мазепа).

Братом Степана Петровича був Іван Забіла (1665–1703). У 1693 р. він мав звання знатного військового товариша. Володів великими маєтностями, які дісталися у спадок від батька. Його донька була одружена з гадяцьким полковником Григорієм Граб'янкою — відомим козацьким літописцем. Окрім того, Іван Забіла мав сина Івана. Він перебував на посадах бунчукового товариша і хорунжого Генеральної артилерії України-Гетьманщини. Серед козацької старшини вирізнявся тим, що мав велику як на той час бібліотеку, а в середині XVIII ст. уклав генеалогічні нотатки про свій родовід та залишив деякі історичні записи.

Степан Петрович мав ще й другого брата — Тараса Забілу — борзнянського сотника (1669–1672). Його син, Михайло Тарасович, був соратником гетьмана Івана Мазепи й за його правління обіймав посаду ніжинського полкового осавула. У 1727–1729 рр. — полковий суддя Ніжинського полку, а у 1729–1730 рр. — генеральний суддя гетьманського уряду України-Гетьманщини.

Ганна Василівна та Іван Петрович Забіли.
Невідомий художник. Перша половина XVIII ст.

Найколеритнішою фігурою у цьому генеалогічному ряду є, звичайно, один із засновників роду Петро Михайлович Забіла, який прожив 109 років. Він народився далекого 1580 р. До середини XVII ст. був королівським адміністратором у Борзні, реєстровим козаком Борзнянської сотні Ніжинського полку. Брав активну участь у Національно-визвольній війні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, виконував важливі доручення Хмельницького й був учасником українського посольства до Москви у 1654 р. Обіймав посаду сотника Борзнянської сотні Ніжинського полку (1654–1661), згодом — генерального судді (1663–1669) та генерального обозного (1669–1687). У 1665 р. удруге входив до складу українського посольства до Москви на чолі з лівобережним гетьманом Іваном Брюховецьким. Петро Забіла — один з організаторів і учасників старшинської змови проти гетьмана Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) у 1672 р. Далекий пращур Миколи Гоголя помер 1689 р. і похований у Рихлівському Пустинно-Микільському монастирі.

Варто зазначити, що Микола Гоголь був також нащадком гетьмана Івана Мазепи, адже Степан Трошинський, який був прапрадідом Дмитра Трошинського — рідного дядька матері Гоголя, доводився племінником гетьману Івану Мазепі. Першу письмову згадку про Степана Трошинського датовано 1687 р., коли за дорученням гетьмана він відвозив до Москви подарунки князю Голіцину. Протягом 1690–1697 рр. Степан Трошинський обіймав посаду коменданта Гадяцького замку, в 1697–1704 рр. — полковий обозний Гадяцького полку, а в 1704–1708 рр. — полковник цього полку. Неодноразово виконував доручення свого дядька й перебував із дипломатичними місіями у Московській державі, Речі Посполитій та Кримському ханстві. Його було репресовано і відсторонено від урядів за підтримку Мазепинського повстання 1708–1709 рр. Степан Трошинський був одружений з донькою охотницького полковника Іллі Новицького Марією. Помер на засланні до 1716 р.

Глибока елітарність родоvodu Гоголів-Яновських мала й зворотний бік, адже тісне переплетення представників козацько-старшинських родин протягом другої половини XVII та всього XVIII ст. могло негативно вплинути на генетичний код нащадків, особливо, коли одружувалися представники споріднених у минулому родів. На нашу думку, відсутність здоров'я у батька письменника Василя Опанасовича, постійні хвороби Миколи Гоголя та смерть одразу після народження і в дитячому віці більшості його братів і сестер, на жаль, були спричинені не чим іншим, як поганою біологічною спадковістю, т. зв. змішуванням крові. Свого часу донька гадяцького полковника Степана Трошинського одружилася з бунчуковим товаришем Степаном Забілою. Рідна сестра останнього, Ганна Степанівна Забіла, стала дружиною Василя Танського, а він, як відомо, доводився прадідом Василю Опанасовичу Гоголю-Яновському. Батько Миколи Гоголя одружився з Марією Іванівною Косяровською, а її рід, у свою чергу, був тісно споріднений із Трошинськими. Таким чином, нащадки Трошинських — Василь Гоголь-Яновський та Марія Косяровська — у третьому коліні були одружені між собою.

Отже, серед предків всесвітньо відомого письменника зустрічаємо не лише войовничого сподвижника Богдана Хмельницького, довголітнього подільського полковника, а згодом — гетьмана правобережної частини України Євстафія (Остана) Гоголя, а й таких відомих володарів гетьманської булави, як Петро Дорошенко, Іван Мазепа та Іван Скоропадський. Представники старовинного козацького роду Гоголів-Яновських також свого часу поріднилися з нащадками відомих українських козацько-старшинських династій України-Гетьманщини Лизогубів, Паліїв, Забіл, Трощинських, Косяровських і Танських.

Поважний дід на сторожі козацьких вольностей

...В канцеляристы войсковые не легко было удастся, ибо надлежало иметь достаточные доказательства о честном поведении и благонравии и о приобретенных науках в Киевской академии, по крайней мере в довольном знании грамматики, синтаксиса и риторики и хотя первых оснований философии, особливо же логики...

Василь Ломиковський, «Словник малоруської старовини», 1808 р.

З давніх часів у кожній українській родині вшановували і з любов'ю ставилися до старших — дідуся й бабусі, прадіда й прабаби. Так було і в козацькій родині Гоголів, де свято шанували діда Опанаса Дем'яновича. Саме він заклав у характер маленького Миколи шанобливе ставлення до історії свого народу й, особливо, славного і трагічного минулого українського козацтва. Адже в родині Гоголів дід

Опанас був тим «останнім козаком», який оберегав старовинні звичаї і традиції.

Рідний дід Миколи Васильовича Гоголя народився 1738 р. у селі Кононівка другої Лубенської сотні Лубенського полку (тепер — Лубенського району) на Полтавщині у родині місцевого священика отця Дем'яна Яновського. Відомо, що батько Дем'яна — також священик на ім'я Іван. Однак він не був корінним жителем Лубенщини, а потрапив до Лівобережної України з Правобережжя під час т. зв. великих згонів, які проводив протягом 1679—1681 рр. лівобережний гетьман Іван Самойлович, аби не дати туркам вільно почуватися на українських землях «з правого берега» Дніпра.

Як відомо, Правобережна Україна довгий час перебувала під владою Польщі, а тому серед місцевого люду поширювалися й польські відповідники українських імен. Так Іван став Яном, а потім його сини називалися Яновськими. Батьком Івана був козак одного з правобережних полків Яків. Поки що не вдалося встановити, яке родинне відношення козак Яків мав до подільського полковника і наказного гетьмана Євстафія Гоголя (можливо, вони були рідними чи двоюрідними братами), але достеменно відомо, що прадід Миколи Васильовича Гоголя Дем'ян Іванович Яновський народився в лубенській Кононівці наприкінці XVII ст. у родині Івана Яковича Яновського — вікарного священика Лубенської Свято-Троїцької церкви (з 1695 р.), а потім — священика Успенської церкви. На жаль,

Герб і печатка роду Гоголів-Яновських. З колекції Національного музею літератури України

Запорозький козак початку XVIII ст. Художник О. Сластьон. XIX ст.

подробиці про життя та діяльність Якова, так само, як Івана та Дем'яна Яновських, залишилися поза увагою тогочасних літописців.

Відомо, що після повстання проти російської влади гетьмана Івана Мазепи у 1708–1709 рр. розпочалася поступова ліквідація ранньомодерної Української держави — Гетьманщини та її інтеграція до Російської імперії. Цей процес відбувся у двох напрямках: перехід українців на службу в імперські установи Києва, Москви та Петербурга і переселення на українські етнічні землі російських чиновників, офіцерів, поміщиків, купців, ремісників і селян, священників, а також поширення на території Гетьманщини загальноімперських владних установ. Ці зміни охопили майже всі сфери суспільного життя, а Україна неухильно ставала однією з найбільших провінцій Російської імперії.

За «Маніфестом про вільності дворянства» 1762 р. та «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р. більшість українських козацько-старшинських родин хоча й набувала статусу російського дворянства, але таким чином лише підтверджувала права, якими вже давно користувалася. До цих «прав і вольностей» належали: право обіймати державні посади, станове самоврядування, виборність, судовий імунітет, право на землеволодіння та володіння селянами, а також інші станові привілеї. І хоча, починаючи від Мазепинського повстання, козацька верхівка чинила опір насадженню імперського державного та соціально-правового устрою (посольство гетьмана Павла Полуботка до Петербурга 1721 р., «накази» козацьких старшин під час дії Уложеної комісії середини XVIII ст., виступи українських представників на Законодавчій комісії 1768 р. у Петербурзі, повстання «пікінерів» 1770-х рр., місія Капніста до Берліна 1791 р. та ін.), численні політичні акції тогочасної української еліти завершилися після надання багатьом козацьким старшинам прав дворянства в межах Російської імперії.

З огляду на це українці почали сміливо впливати до єдиної в політичному відношенні російської «дворянської нації», що значно впливало на розвиток спочатку начебто надетнічної культури, науки та освіти в межах однієї держави. За ініціативою та активною участю

українців у Петербурзі та Москві утворюються перші в Росії наукові товариства й освітні установи, виникають впливові літературні об'єднання та гуртки, популярні періодичні видання й різні напрями розвитку медицини, філософії, природничих наук і літератури.

Політика царського уряду розколола тогочасну українську еліту на т. зв. автономістів, які мріяли про відновлення старих порядків і виступали під гаслами історичного легітимізму, та інтеграціоністів, котрі не бачили для України іншої перспективи, ніж повне злиття з імперією. Навіть найбільші тогочасні українські патріоти не прагнули протиставити Україну Росії, а навпаки намагалися довести належність своєї батьківщини до неї. «Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь», — писав у своїй поемі про українсько-російські відносини середини XVIII ст. поет Семен Дівович. Так само з гордістю називали українську землю «Росією» Григорій Полетика, Петро Симоновський та інші українські чільні інтелектуали другої половини XVIII ст.

У такий непростий для України час розпочинав своє життя дід Миколи Гоголя Опанас Дем'янович. Початкову освіту він здобув в одній із шкіл Лубенщини, а потім навчався у знаменитій Києво-Могилянській академії, яку закінчив 1756 р. Під час навчання Опанас Гоголь-Яновський виявив неабиякі здібності до вивчення іноземних мов, а тому вже в 1757 р. став перекладачем у Генеральній військовій канцелярії Українського гетьманату.

Посада канцеляриста ще з часів гетьмана Богдана Хмельницького була досить високою у тодішній посадовій ієрархії козацької держави. Звичайно, як і скрізь, канцелярські чиновники займалися суто бюрократичною роботою — складали універсали та листи, провадили діловодство, слідували за архівом, вели записи й обрахунки. На той час вітчизняні «бюрократи» мали велике «навантаження» — обов'язок перебувати у складі дипломатичних посольств та виконувати певні функції під час різноманітних офіційних заходів. А для цього потрібно було не лише бути освіченим, уміти читати і писати, а й вільно володіти кількома мовами, знати дипломатичний етикет і звичаї багатьох країн світу. Як свідчив документ із сімейного архіву

Військовий писар. Художник С. Васильківський. Початок ХХ ст.

Гоголів, Опанас Гоголь-Яновський «грамоті читати і писати по російськи, по латині, німецьки і грецькому уміє»¹⁸.

Генеральна військова канцелярія під керівництвом гетьмана та на чолі з генеральним писарем здійснювала управління козацькою

¹⁸ Чаговец В. Семейная хроника Гоголей (по бумагам семейного архива) // Чтения в обществе Нестора-летописца. — Кн. XVI. — Вып. 1–3. — С. 27. Див. також: Жук В., Сандалюк О. Гоголь-Яновський Афанасій (Панас) Дем'янович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. — К., 2001. — С. 140.

державою, розсилаючи універсали та листи через полкові канцелярії. Саме у військовій канцелярії формували посольства до інших країн та складали листи до іноземних правителів. Центральне місце у канцелярії відводилося генеральному писареві, якого за кордоном досить часто називали канцлером, або ж секретарем. На нього покладалися обов'язки не лише голови канцелярії та довіреної особи гетьмана, а й «міністра закордонних справ». З часом управлінські функції канцелярії, а отже, і канцеляристів змінюються та обмежуються.

Із 1721 р. Генеральна військова канцелярія України-Гетьманщини набула значення особливого адміністративного колегіального органу з правом розгляду і вирішення важливих питань поточного державного управління, видання указів і розпоряджень нарівні з гетьманом, надання старшині чинів тощо. Такі питання розглядали на засіданнях Генеральної військової канцелярії, в яких брали участь і спеціально призначені особи із генеральної старшини — члени Генеральної військової канцелярії. З 1734 р. керівництво військовою канцелярією, крім українців, здійснюють російські урядовці.

Діяльність канцелярії супроводжувалася суворою регламентацією її діловодства. Штат канцелярії складався зі старших канцеляристів, канцеляристів та служителів (підписків, протоколістів, регістраторів, копіїстів, товмачів, повитчиків та ін.). Полкові та сотенні канцелярії зверталися до Генеральної військової канцелярії через «доношення», «чолобитні» та «прошення».

Посада військового канцеляриста була однією з перших сходинок службової кар'єри вихідців із козацької старшини, зокрема й Опанаса Гоголя-Яновського. Як правило, на такі посади брали освічених юнаків після закінчення Києво-Могилянської академії, які знали кілька мов, логіку, математику тощо. У канцелярії вони удосконалювали свій фаховий рівень, набували практичних знань з юриспруденції, «камеральних наук», військової теорії, оскільки їм доводилося не лише вести діловодство, а й брати участь у вирішенні господарських, адміністративних, дипломатичних справ.

Протягом XVIII ст. спостерігалася тенденція до зростання кількості військових канцеляристів. Якщо у 1728 р. їх було лише 25 осіб,

Полкова канцелярія Чернігівського полку. Художник О. Слатьон. Початок ХХ ст.

то у 1742 р. — уже 179. У середині ХVІІІ ст. у полковій канцелярії працювали полкові писар та осавул, два хорунжих, чотири канцеляристи, писар полкового суду, судовий канцелярист, два канцеляристи рахункової комісії, довбиш полкової музики, три трубачі, сурмач, цирульник, городничий, два польові сторожі, десять сотенних писарів, два артилерійські служителі, десять пушкарів і гармашів, канцелярський сторож, колодничий сторож та кат¹⁹. Кількісний склад вплинув і на штатну структуру канцелярії, до якої з часом входили канцеляристи першого, другого і третього розрядів, нотаріуси, секретарі, архіваріус, бухгалтер.

У 1769 р. Полтавська полкова канцелярія звернулася до Малоросійської колегії з клопотанням про абсолютне підпорядкування магістрату полковій канцелярії. Найяскравіше ці намагання проявилися

¹⁹ Л. П. Галяцкая полковая канцелярия 40-х годов ХVІІІ ст., ее состав и содержание // Киевская старина. — 1887. — № 8. — С. 779–780.

у діяльності міських судів, на розгляд яких виносили цивільні, головним чином, майнові справи. У більшості полкових міст у судових засіданнях магістратів та ратуш брали участь полковники або їх довірені особи, а в сотенних містах — сотники та городові отамани. Загалом адміністративне управління містом підпорядковувалося козацькій старшині та царським урядовцям. Діловодством міського управління відав міський писар, якому підпорядковувався штат канцеляристів. справи, що вирішувало міське управління, вписувалися до актових книг. При міських ратушах існували довідники для керівництва канцелярською роботою. Лише з 1785 р. органами міського управління Гетьманщини стали міські думи, утворені згідно з «Жалованою грамотою містам».

У 1768 р. розпочалася чергова війна між Російською та Османською імперіями, в якій взяв участь і військовий перекладач Опанас Гоголь-Яновський. Дід Миколи Гоголя особливо відзначився під час Кримського походу 1770 р., коли брав до рук не лише писарське перо, а й шаблю та рушницю. 31 жовтня 1768 р. президент Малоросійської колегії (її організували замість скасованого у 1764 р. гетьманського уряду) П. Рум'янцев наказав кошовому отаману Запорозької Січі Петру Калнишевському «...все військо своє устроить... в военный порядок тот час, чтобы готовы вы были к внезапному ополчению». Згідно з сучасними дослідженнями, у ході цієї війни українці становили 25 % від складу 2-ї російської армії, яка діяла у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та Криму, і 10 % від складу діючої на турецькому фронті 1-ї армії.

Головним завданням українських козаків була форпостна служба, що передбачала проведення розвідувально-диверсійних операцій. Під час бойових дій на Дунаї запорозька флотилія захопила десятки турецьких суден різного типу, велику кількість гармат, зброї, боєприпасів, знищила і взяла в полон тисячі турецьких вояків. У боях за Крим відзначилася козацька піхота, якою керував безпосередньо кошовий отаман.

У цій війні, результатом якої стало укладення Кючук-Кайнарджийського мирного договору, українські ресурси використовували

лися ще з більшим розмахом, ніж у російсько-турецькій війні 1734–1739 рр. Генерал-фельдмаршал П. Рум'янцев з початком військових дій у Криму відразу ж узяв з Малоросійського скарбу (аналог сучасного міністерства фінансів) 100 тисяч рублів асигнаціями на «татарські витрати». Нагадаємо, що один паперовий рубль тоді прирівнювався до срібного. Гроші величезні! На початковому етапі війни канцелярія Малоросійського скарбу переслала до Головної провіантської канцелярії 95 тисяч 337 рублів 52 копійки на потреби «шести драгунських полків, також Генералітету і польової аптеки, і глухівського гарнізонного полку». Після цього військова машина імперії ще неодноразово використовувала українські фінанси. 12 червня 1770 р. Малоросійська колегія видала указ про надання 4 тисяч рублів для потреб формування одного з підрозділів російського флоту. А через два роки, 22 березня 1772 р., імператриця Катерина II звеліла українській владі вже вкотре видати командувачу 2-ї армії князю Долгорукому 100 тисяч рублів.

Згідно з указом Сенату українці були зобов'язані надавати необхідні кошти для транспортування артилерії до театру бойових дій. З Малоросійського скарбу також постійно видавалися гроші російським офіцерам, які з командами рекрутів рухалися до місця збору основних сил. Треба наголосити на тому, що Україна фінансувала придбання для армії Російської імперії великих партій волів, коней та возів. Протягом 1768–1772 рр. зусиллями воєнної експедиції Малоросійської колегії зібрано «для армій (1-ї та 2-ї) по 5 тисяч пар волів з належним числом погонщиків і 2 тисячі 500 фур». Окрім того, на потреби 2-ї армії додатково було придбано 1472 воли і 422 фури загальною вартістю 30 тисяч рублів. Для імперської артилерії українським коштом було закуплено у населення 1269 пар волів з возами вартістю 22 тисячі 743 рублі 68 копійок. В останній рік війни на придбання російськими офіцерами коней виділено 19 тисяч 888 рублів 50 копійок. Гроші з українського бюджету також використовувалися для винагороди за успішні бойові операції. З цією метою 23 900 рублів було видано самому Рум'янцеву.

Малоросійський козак. Художник Х. Гейслер. 1780-ті рр.

Окрім грошей, населення України надавало провіант, робочу худобу, шанцевий інвентар. Неодноразово мирних селян залучали до фортифікаційних робіт, перевезення у діючу армію провіанту і фуражу, організації переправ російських військ через водні перешкоди тощо. Десятки тисяч українських посполитих сушили сухарі та заготовляли для діючої армії сіно. Постійні побори російського командування змусили козацьку старшину на своєму з'їзді ще наприкінці

1768 р. висунути вимогу до імперської влади «О заплате долгов малороссийскому народу».

7 серпня 1781 р. Опанас Гоголь-Яновський отримав звання бунчукового товариша Війська Запорозького, який за своїм статусом прирівнювався до генерального старшини та полковника України-Гетьманщини. Як зазначав 1808 р. у своєму «Словнику малоросійської старовини» близький знайомий Василя Гоголя-Яновського (сина Опанаса Дем'яновича) Василь Ломиковський, бунчукові товариші утворювали таку собі вибрану гвардію гетьмана²⁰. Спочатку бунчукові товариші під час військових походів перебували під керівництвом генерального бунчужного, а їхнім обов'язком було збереження і захист гетьманського бунчука. Пізніше, з часів гетьманування Івана Самойловича та Івана Мазепи, саме з бунчукового товариства вибирали і призначали полковників та генеральну старшину Українського гетьманату.

Бунчукові товариші були головним чином вихідцями із заслужених козацько-старшинських родин й проживали на території своїх полків, тобто по всій Україні. У мирний час вони виконували обов'язки дорадників гетьмана з різних питань державного життя й брали участь у проведенні різних комісій. Після скасування гетьманства у 1764 р. посада бунчукового товариша перестала існувати як така й перетворилася на почесний титул, який надавали за певні заслуги.

7 червня 1782 р. дід Миколи Гоголя Опанас Дем'янович обійняв посаду полкового писаря й очолив канцелярію Миргородського полку. Про те, наскільки вагомою у ті часи була посада полкового писаря, свідчила, наприклад, стрімка кар'єра майбутнього родича Гоголів-Яновських Дмитра Трошинського. У 1773 р. він був полковим писарем сусіднього Гадяцького полку, а через декілька років став статс-секретарем імператриці Катерини II.

У 1780-х рр. полкова канцелярія в Україні-Гетьманщині, як зазначав Василь Ломиковський, «по утверждени в Малороссии судов

²⁰ Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским // Киевская старина. — 1894. — № 7. — С. 7.

Катеринославський козак (1788–1789). Невідомий художник. XIX ст.

земских поветовых, не имела уже дела до формальных процессов, но остались во власти ее военные, частью казенные, все полицейские и городские, и по сим последним за упразднением уже гетманства, подлежала она по апелляции суду генеральному, прежде Малороссийской коллегии... Она была то, что мы ныне именуем

губернское управление, но гораздо с большею властью и обширнейшем ведомстве»²¹.

Восени 1792 р. колишній полковий писар і бунчуковий товариш Опанас Гоголь-Яновський отримав грамоту на дворянство такого змісту: «Киевской губернии от губернского предводителя дворянства и уездных дворянских депутатов, собранных для составления дворянской родословной книги, данная секунд-майору, Афанасию Демьяновичу Гоголю-Яновскому. Рассмотрев на основании всемилостивейше пожалованной от Ее Императорского Величества в 1785 году апреля 21 дня дворянству грамоты, предъявленные от него Гоголя-Яновского о дворянском его достоинстве доказательства, признали оные согласными с предписанными на то правилами, в следствии которых по силе семдесят седьмой статьи объявленной грамоты, он и род внесен в дворянскую родословную Киевской губернии книгу, в первую ее часть. Во свидетельство чего мы, губернский предводитель дворянства и депутаты, во исполнение Ее Императорского Величества снисхождения, дали ему сию грамоту за подписанием нашим, утвердив оную печатью дворянского собрания Киевской губернии. Октября 15 числа, 1792 года»²². З 1792 по 1798 р. український дворянин Опанас Гоголь-Яновський був уже секунд-майором російської армії. Одночасно він працював домашнім учителем у родинах козацьких старшин та дворянства.

Ще 1776 р. Опанас Дем'янович обвінчався з Тетяною Лизогуб, донькою бунчукового товариша Семена Лизогуба, яка була внучкою переяславського полковника Василя Танського. Спочатку дід і баба Миколи Гоголя не були заможними й мали всього п'ять селян, які проживали в Кононівці на Лубенщині. Однак за заповітами 1776 та 1781 рр. Тетяна Гоголь-Яновська (Лизогуб) отримала частину маєтків, пожалуваних ще у 1757 р. Василю Танському. Вони були розташовані в сотенних містечках Бубнове та Ліпляве, а також селах Келеберда і Решітки Ліплявської сотні Переяславського полку. У 1784 р.

²¹ Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским // Киевская старина. — 1894. — № 7. — С. 15.

²² Из фамильных документов Гоголей // Памяти Гоголя. — К., 1902. — С. 42—43.

Земська школа в пам'ять про М. В. Гоголя у Василівці (Яновщина).
Фото поч. ХХ ст. З фондів Національної історичної бібліотеки України

батько Тетяни Семен Лизогуб подарував їй та онуку Василю хутір Купчин (Купчинський) на землях Шишацької сотні Миргородського полку та інші населені пункти з чималими земельними угіддями. Пізніше невеличкий хутір Купчин став називатися Яновщиною (за прізвищем Опанаса Дем'яновича), а через деякий час — Василівкою (за ім'ям Василя Опанасовича — батька Миколи Гоголя). Тут і пройшли дитячі роки майбутнього письменника.

Під час роботи у Генеральній військовій канцелярії Опанас Дем'янович віднайшов важливий документ, який засвідчував родинні зв'язки Яновських із соратником Богдана Хмельницького, подільським полковником Євстафієм Гоголем. Відтоді військовий канцелярист Опанас Яновський став писатися Гоголем-Яновським. Це прізвище носив і його син Василь Опанасович, а їхній знаменитий нащадок писався вже тільки Гоголем.

Дослідники творчості Миколи Гоголя переконливо стверджують, що ім'я оповідача у «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки» нагадує про

діда письменника — Опанаса Дем'яновича Гоголя-Яновського. Герой іншої повісті «Старосвітські поміщики» також звався Афанасієм, тобто Опанасом. Дітям літературного героя Тараса Бульби Микола Васильович дав імена, взяті ним зі збереженої дідом королівської грамоти Яна III Собеського за 1674 р., — Остап і Андрій. Згадки про діда, який стояв на сторожі козацьких вольностей наприкінці існування України-Гетьманщини, а також розказані ним бувальщини з козацького минулого зустрічаємо й у гоголівських «Вечорі проти Івана Купала», «Пропалій грамоті», «Зачарованому місці».

Жартівливий батько та його літературне оточення

*Одною природою наслаждаюсь,
Ничьим богатством не прельщаюсь,
Доволен я моей судьбой.
И вот девиз любимый мой*

Василь Гоголь-Яновський, 1820-ті рр.

Очевидно, що найбільший вплив на формування творчого генія Миколи Гоголя здійснив його батько Василь Опанасович. Сучасники цінували його не лише як письменника й актора, а і як великого жартівника та знавця багатьох веселих історій.

Василь Опанасович Гоголь-Яновський народився 1777 р. на мальовничому козацькому хуторі Купчин неподалік Миргорода. Так само, як і його більш відомий сучасник Іван Котляревський, він кілька років навчався у Полтавській семінарії. У 10-річному віці син Опанаса Дем'яновича, очевидно, не без втручання батька, був значковим товаришем²³. Відомо, що наприкінці 1787 р. він уже став

²³ Значкові товариші — полкова старшина в Україні-Гетьманщині, яка об'єднувалася під малим полковим прапором-значком (звідси й назва) і не займала будь-яких постійних урядів та

Василь Опанасович Гоголь-Яновський. *Невідомий художник. XIX ст.*

корнетом. Невдовзі Василь Гоголь-Яновський намагався вступити до Московського університету, але ця спроба була невдалою. Не зміг він отримати (за станом здоров'я) й військову службу в імператорській гвардії. У 1799 р. Василь Опанасович уже перебував на цивільній службі в чині титулярного радника при Малоросійському поштамті. Коли батькові Миколи Гоголя виповнилося 30 років, він пішов

посад. Головною підставою для здобуття цього чину було володіння земельними наділами. Значкові товариші належали до знатного військового товариства. За військовою та адміністративною субординацією були першими після сотників і військових товаришів і підпорядковувалися безпосередньо полковникам. Основним обов'язком значкових товаришів була військова служба. У 1734 р. в 10 полках України-Гетьманщини налічувалося 420 значкових товаришів (Панашенко В. Значкові товариші // Енциклопедія історії України. — К., 2005. — Т. 3. — С. 370).

у відставку, маючи поважний чин колезького асесора. Ще з юних літ Василь Гоголь-Яновський мріяв бути поетом і почав писати вірші, в т. ч. і російською мовою. Щоб краще зрозуміти сторінки літературної біографії Василя Опанасовича, потрібно висвітлити тогочасне культурне життя.

Одним із найголовніших результатів українсько-російського культурного зближення стало засвоєння українцями російської літературної мови, що в останній чверті XVIII — на початку XIX ст. значно витіснила староукраїнську та церковнослов'янську мови, якими послуговувалися в офіційних і приватних справах українська козацька старшина, духовенство та мішанство. Але, незважаючи на поширення серед української верхівки загальнодержавної російської літературної мови, більшість освічених українців і навіть деякі росіяни все ж таки використовували українську мову в розмовній практиці. Представники еліти започаткували традицію збереження пам'яток писемної староукраїнської мови.

Лише в останні десятиліття XVIII ст. робляться перші спроби друкування літературних творів «простонародною» українською мовою з використанням російської абетки. Так, наприклад, один із записів у книгах Києво-Могилянської академії за 1770 р. засвідчував: «Иоанн Некрашевич, священник села Вишенок, ныне Остерского уезда, Черниговской губернии. Он выбыл из богословского класса Киевской академии в 1764 г. Известен своими малорусскими диалогами и виршами». Письменник і громадський діяч Опанас Лобисевич перекладав у 1780-х рр. рідною мовою Вергілієві «Буколіки». У 1798 р.

Іван Котляревський.
Художник зі школи
В. Боровиковського. 1819 р.

українською видано героїко-комічну поему-травестію «Енеїда», що належала перу заслуженого офіцера російської армії, малоросійського дворянина, українця з Полтави Івана Котляревського. Саме з виходом у світ цієї поеми розпочалася нова епоха не лише в українській, а й російській літературі.

У 1809 р. один із найбільших патріотів свого часу Адріан Чепасклав «Записку о преимуществе чинов малороссийских», в якій, обгрунтовуючи старовинні права козацької старшини як дворянського стану, зазначив, що «Малая Россия есть часть Русского царства... Народ, населяющий оную, есть древний русский...»²⁴. А ось що на початку XIX ст. писав один із невідомих українських інтеграціоністів у поемі «Ода на изгнание французов из России в 1812 г.», присвяченій перемозі військ Російської імперії над Наполеоном Бонапартом (цей твір віднайшов історик О. Левицький у паперах Гадяцької полкової канцелярії у рукописному збірнику):

*Загубив поганець славу,
А святая Русь знайшла!
Стыдно, сором ему стало,
Що к нам славонька прийшла.
Слава Богу Господеви,
Слава руському цареви,
Слава князям и грамам,
Слава руським всим народам,
Храбрим руським воеводам,
Вирным Россіи сынам!*

Очевидно, до складу «руських всіх народів», за переконанням автора, входив, окрім російського, і український народ, а їхньою спільною батьківщиною була Русь-«Росія».

З іншого боку, серед певної частини українського дворянства та великої кількості простого люду існувало незадоволення російськими порядками. «Народ не любит россиян, от коих различествует

²⁴ Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чепы (1809 г.) // Киевская старина. — 1897. — № 12. — С. 25.

наречием, обычаями и нравами. Имя *Москаль* служит у них посмейным», — зазначалося 1812 р. в одному із урядових звітів до Петербурга. Патріотичний характер мали й тогочасні автономістські проекти відновлення козацького військового устрою, які постійно продукувалися в середовищі представників колишньої генеральної старшини Гетьманщини та їхніх нащадків. Окремі з них пов'язували свої політичні надії щодо відновлення «давніх вольностей» України з наполеонівською Францією. Але це були лише поодинокі випадки. На початку ХІХ ст. українське молоде покоління тісно пов'язувало свою долю з майбутнім Російської імперії та все більше і більше переймалося загальноросійською політикою й культурою.

Проте, незважаючи на політичну лояльність, високі пости чи літературну популярність, більшість українців, які були співтворцями політичних та культурних цінностей Росії, на рівні свідомості так і не ставали до кінця своїми серед місцевої еліти. Ось що, наприклад, писав такий собі П. Вігель про поважних російських письменників родом з України Василя Капніста та Миколу Гнідича (Гнедича): «Оба они, несмотря на единоверие, единознание, на двухвековое соединение их Родины с Россией, тайком ненавидели ее и русских, москалей, кацапов»²⁵.

Василь Опанасович та його дружина Марія Іванівна брали активну участь у формуванні козацьких полків на території Полтавщини для допомоги регулярним військам Російської імперії у війні з французьким імператором Наполеоном Бонапартом. З огляду на це родина Гоголів-Яновських набувала авторитету серед місцевого дворянства. Саме тому за результатами виборів, які відбувалися на дворянському зібранні протягом 1815–1818 рр., Василя Опанасовича було обрано хорунжим Миргородського повіту Полтавської губернії. Періодично він виконував і обов'язки повітового маршала. Про один з епізодів, який засвідчував чесність Василя Опанасовича на цій службі, дізнаємося від його дружини Марії Іванівни: «...А мой муж должен был оставаться у Трощинского, служащего тогда предводителем по выборам в военное время, и дворянская сумма была на руках

²⁵ Цит. за: Русский архив. — 1892. — № 1. — С. 145–146.

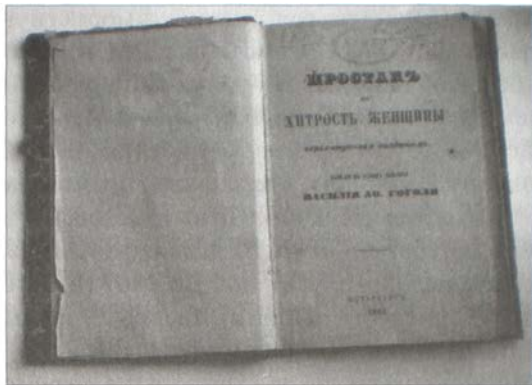

Марія Іванівна Гоголь (Косярвська). Невідомий художник. ХІХ ст.

у мого мужа. Когда он сдавал ее, то дворяне без счету от него приняли; не мог их принудить счесть»²⁶.

Василь Опанасович здебільшого жив на своєму родинному хуторі-маєтку в Купчині, який за його життя, як було зазначено раніше, називався ще Яновщиною, а потім і Василівкою. В юності цікавився

²⁶ Гоголь М. И. Автобиографические записки // Русский архив. — 1902. — Вып. 1. — С. 716.

Обкладинка і титульна сторінка книжки Василя Гоголя-Яновського «Простак...».
Друга половина XIX ст. З колекції Національного музею літератури України

різноманітною літературою й багато читав. Окрім того, є свідчення, що він дуже захоплювався розведенням голубів.

З часом батько Миколи Гоголя став відомим на Полтавщині автором багатьох рукописних комедій, водевілів і віршів українською та російською мовами. Один із літературних творів Василя Гоголя-Яновського «Простак, або Хитрість жінки, перехитрена солдатом» побачив світ уже після смерті автора — його опублікували 1862 р. у петербурзькому журналі «Основа»²⁷. Твори Василя Гоголя-Яновського засвідчували глибоке знання ним українських звичаїв і знайомство зі старовинним народним вертепом. У п'єсі-водевілі «Простак...» відчувався сильний вплив стилю багатьох тогочасних водевілів, у т. ч. і творів Івана Котляревського. Ця п'єса написана українською мовою, хоча російські персонажі розмовляють російською, а дяк спілкується своєрідним суржилом — сумішшю російської та церковнослов'янської мов. Спроби російських дійових осіб говорити українською створюють неповторний комічний ефект.

Василя Опанасовича знали не тільки як українського письменника, а і як дотепного оповідача та анекдотника. За словами сучасни-

²⁷ Сучасне видання: *Гоголь Василь. Простак: Комедія на 1 дію.* — К., 1955.

ків, він мав неперевершену «гумористичну жилку». До Яновщини часто заїжджали знайомі родини Гоголів-Яновських лише заради того, щоб послухати цікаві та смішні оповіді від батька Миколи Гоголя. Дружина Василя Опанасовича Марія Іванівна також засвідчувала його «веселий характер». А його донька Ганна казала, що батько був людиною «гарною, моральною і правдивою»²⁸.

Можливо, Василю Гоголю-Яновському (або ж представникам його літературного кола) належить «Ода на случай выгранной Бенигсеном над французом победы 1807 года, генваря 27 числа», вміщена в рукописному збірнику Гадяцької полкової канцелярії України-Гетьманщини. Цю поетичну «Оду» автор, наслідуючи літературний стиль Котляревського, присвятив перемозі російських військ над французькими частинами у Пруссії:

*Гай, гай! И чого ты накопився,
Сын котюжій, Бонапарт!..
Може брав ты за дурныцю
З москалями воювать;
Може думав их столицю
Так як пруську плюндровать?
А дзусь, мурый, невмывака!
Ты, розбійник и бурлака,
Гладко брешешь, як той пес.
Корсиканська волоцюго!
Замість брати нас до плуга:
Сам в ярмо ты попадеш.*

Як бачимо, автор, незважаючи на героїчну патетику, спокійно називав росіян «москалями» й писав про Петербург як про «їхню», а не «свою» столицю.

Марія Іванівна згадувала про свого чоловіка так: «Муж мой писал много стихов и комедий в стихах на русском и малороссийском языках, но сын мой все выпросил у меня, надеясь напечатать. Он тогда был очень молод, и, верно, они сожжены в Италии вместе с его

²⁸ Цит. за: Шенрок В. Матеріали. — Т. 1. — С. 50.

рукописью, не расмотря, будучи одержим жестокою болезню; и у меня не осталось ничего на бумаге...»²⁹ Мати Миколи Гоголя також засвідчувала гарні освіту та виховання чоловіка, який, за її словами, після навчання у Полтавській семінарії дуже добре знав граматику, арифметику, географію, латинську мову, поезію, міфологію та архітектуру.

Певний час батько Миколи Гоголя був секретарем і довіреною особою Дмитра Прокоповича Трошинського — міністра уділів, юстиції і фінансів Російської імперії, сенатора. Протягом 1806–1814 рр. він навіть періодично жив і працював у родовому маєтку Трошинського в Кибинцях Миргородського повіту. Крім того, що Василь Опанасович допомагав управляти великим маєтком «козака-вельможі» (так його назвав Тарас Шевченко) Трошинського та його театром, він також відповідав за проведення традиційного ярмарку у сусідніх Сорочинцях.

У цей час записник Василя Гоголя, до якого він зазвичай записував свої вірші, був заповнений практичними порадами відносно того, як вести рахунки, описами англійських садів і філософськими роздумами. А ось що писав про діяльність батька Миколи Гоголя сам Дмитро Трошинський: «Василеві Опанасовичу я вдячний за його справність. Од нього отримав я вже потрібну відомість і посилкуюся і з мого боку виконати, що обіцяв йому... Якщо не взято з кабінету мого папери, що стосуються до діяльності губернського маршала, Ви вельми добре зробіте, віддавши Василеві Опанасовичу ключ од тієї половини шафи, де покладено ці папери...»³⁰

З 1812 р. Василь Гоголь-Яновський разом із Василем Капністом були режисерами й постановниками заснованого Дмитром Трошинським у Кибинцях театру. Тут батько Миколи Гоголя показав себе не лише як талановитий театральний режисер, а і як вправний актор. Саме в Кибинцях він написав кілька комедійних п'єс, які прославили його як українського письменника.

²⁹ *Вересаев В.* Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. — М.; Ленинград, 1933. — С. 23.

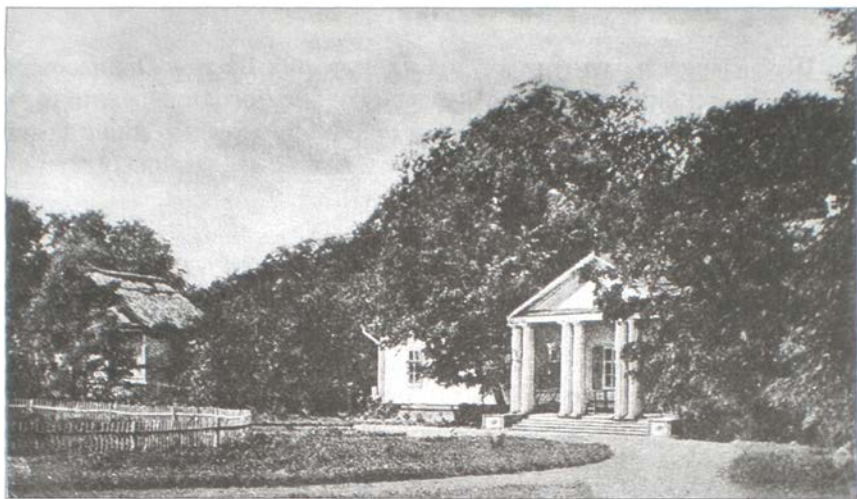
³⁰ Цит. за: *Иофанов Д. Н.* В. Гоголь. Детские и юношеские годы. — К., 1951. — С. 29.

Василь Опанасович залюбки підтримував стосунки зі своїми родичами по матері, представниками відомого козацько-старшинського, а потім дворянського роду Танських. Наприклад, він довгий час листувався з Іваном Танським і навіть довірив йому розшукувати маєтності родини Танських у Польщі, Ліфляндії та Молдавії. Про це, наприклад, свідчить один із листів Танського до Василя Гоголя-Яновського: «Уважаемый Василий Афанасьевич! ...Выехав из дому, прожил за границею чрез все лето, и возвратился уже осенью; был в Украине, Галиции, Лодомирии, Молдавии и в Варшавском Герцогстве; делал во многих местах кверенды, вынайшел в архивах и в частных руках древние документы, и по оным открыл самое первоначальное местопребывание предков фамилии Танских, называемое Танск, который в Варшавском Герцогстве, на прусской границе, Плоцкого воеводства, в Прасниском повете, над рекою Таною положение имеет, и из 16-ти весей состоит... Милостивый Государь! О именах, жалованных польским королем Сигизмундом, прапрадеду моему, полковнику Северину Танскому, находящихся в Лифляндии... ибо дед мой и брат его, а ваш предок Василий, еще за жизни их, считая со времени присоединения к России Лифляндии, на отыскание оных пропустили земскую давность; так равно как я, и вся фамилия моя, на возвращение Украинских вотчин, о чем помнится писал я к вам прежде...»³¹ Окрім переписки з родичами, збереглися інтимно-ліричні листи Василя Опанасовича до дружини, про що Марія Іванівна згадувала: «Його листи до мене були переповнені ніжними зізнаннями...».

Батько Миколи Гоголя розмовляв українською мовою, однак, спілкуючись із представниками вищих станів, зазвичай переходив на російську. Відомо, що Василь Опанасович переймався належним вихованням своїх дітей. Він не тільки наймав для них вчителів (відомо, що у Яновщині маленького Миколу вчив якийсь «семінарист» з Полтави), а й сам опікувався ними. Так, наприклад, під час виїздів на природу він називав своїм сином Миколі й Івану окремі слова для віршованих імпровізацій. Коли Миколі виповнилося 9 років,

³¹ Письмо Ивана Танского к В. А. Гоголю // Киевская старина. — 1897. — № 10. — С. 13–16.

Будинок М. В. Гоголя (не зберігся) у Василівці (Яновщина).
Фото поч. ХХ ст. З фондів Національної історичної бібліотеки України

а Іванові — 8 років, батько віддав їх навчатися до гімназії в Полтаву. А через три роки наполіг на тому, щоб відправити 12-річного Миколу до шойно відкритої гімназії вищих наук у далекий Ніжин.

Василь Опанасович був дуже хворобливим. Так, до весілля з майбутньою дружиною він два роки хворів на пропасницю. Очевидно, це вплинуло на те, що із 12 народжених дітей у подружжя Гоголів-Яновських тільки четверо залишилися живими, в т. ч. із 6 народжених хлопчиків лише один Микола. Під час загострення хвороби Василь Опанасович їздив лікуватися до Сорочинців, Миргорода та Лубен. Під час однієї з таких поїздок він і помер. Це сталося 31 березня 1825 р. в Кибинцях. Юний Микола тоді писав до матері з Ніжина:

«Я сей удар перенес с твердостью истинного христианина... оставшись же наедине, я предался всей силе безумного отчаяния. Хотел даже посягнуть на жизнь свою, но Бог удержал меня от сего...»³²

³² *Вересаев В.* Указ. соч. — С. 57. Зауважимо, що цитувати М. Гоголя будемо в оригіналі, тобто сучасною йому російською мовою. Окрім того, цитати з листів і творів письменника тут і далі

Щоб краще зрозуміти добу, за якої творив Василь Опанасович Гоголь-Яновський, потрібно охарактеризувати його попередників та сучасників у літературному житті України. Висвітливо лише деякі сторінки біографій найяскравіших представників української літератури другої половини XVIII — початку XIX ст.

У 1762 р. Семен Дівович написав віршований твір «Разговор Великороссии с Малороссией», який став дуже популярним у тогочасних козацько-старшинських колах України. Він розповсюджувався у багатьох рукописних варіантах й, очевидно, був відомим у родині Гоголів-Яновських. Дівович висунув принципову на той час ідею — у 1654 р. Україна (Малоросія) не увійшла до Росії (Великоросії) як її складова, а, зберігаючи свої «вольності», і надалі залишалася рівноправною з нею країною, визнаючи лише владу царя як спільного для обох країн монарха:

*Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь.
Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь.
Не тебе, Государю твоему поддалась
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель.
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных странах...*

У своїй поемі Семен Дівович виклав історію України від найдавніших часів до середини XVIII ст. Певні відомості засвідчують, що написано її під впливом розмов із гетьманом Кирилом Розумовським, а можливо, і за безпосереднім його дорученням. Цей твір був «козакоцентричним» і героїзував історію українського козацтва, починаючи від 1516 р. (тобто діяльності Предслава Лянцкоронського) й закінчуючи 1750-ми рр., коли гетьманську булаву отримав К. Розу-

виокремлено, а найважливіше виділено курсивом. Цитування здійснено за виданням Академії наук СРСР: *Гоголь Н. В.* Собрание сочинений. — Т. 1—10. — М., 1948—1956.

Гетьман Кирило Розумовський. Невідомий художник. XVIII ст.

мовський. На думку Семена Дівовича, українська старшина мала такі самі права на різні привілеї, як і російське дворянство.

Твір написано у формі полеміки між Україною та Росією. Остання ставить запитання «Малоросії», метою яких є применшення ролі українців, а також показ їхньої державно-політичної неспроможності. А Україна гідно відповідає, наголошуючи на своїй окремішності та рівноправності з «Великоросією», заслугах перед імперією та законності історичних, правових і моральних обґрунтувань своєї самостійності. Переможцем у цьому непростому диспуті залишається Україна.

Семен Дівович дуже талановито і надзвичайно логічно, з високим почуттям національної гідності та глибоким розумінням історичних взаємин України й Росії довів самобутність України. При цьому поет використав Літопис Самовидця, Літопис Граб'янки, «Краткое описание о Малой России» Покаса та інші тогочасні історичні твори. Крім того, Дівович послуговувався й окремими офіційними документами і матеріалами, адже певний час працював архіваріусом у найбільшому архівосховищі Лівобережної України.

Невипадково під час розповсюдження списків поеми Семена Дівовича серед української та російської інтелігенції на початку XIX ст. начальник жандармської канцелярії Дубельт написав на одній з копій рукопису: «Якби я був цензором, не допустив би цього друкувати тому, що тут є образа Росії, образа й Україні: перша ставить дурні питання, а друга вихваляє себе, як стара баба, й нарешті її серце знемагає від нашого ярма!»

*Но как ты, так и я вместе соединились,
Каждая из нас своими полками бивались;
А к иным местам посылана я и одна,
Текли где с кровью: лето, осень, зима, весна, —
Видели много четыре те года части,
В какие гнала я неприятелей страсти.
Не отнимаю сих от тебя воинских хвал,
Сорван тобой не один неприятельский вал,
И что к твоим принадлежит силам, то твое,
А что к моей воинской славе, то тож мое —*

саме такими влучними словами протестував козак зі Стародубщини проти централізаторської політики Російської імперії, яка нівелювала військово-політичні та державні здобутки українців. Історик Михайло Грушевський зараховував Семена Дівовича до тієї козацької інтелігенції, яка готувала національне українське відродження XIX ст.

Та якщо творчість Семена Дівовича вважають предтечею творчості Василя Гоголя-Яновського, то Василь Капніст, про якого піде мова далі, був не лише сучасним батькові Миколи Гоголя поетом, а і його близьким товаришем.

Народився Василь Капніст 12 листопада 1757 р. у селі Обухівка Сорочинської сотні Миргородського полку в родині миргородського полковника Василя Петровича Капніста та Софії Андріївни Дуніної-Борковської. Його батько був греком і походив з родини венеційського дворянина. Разом із багатьма іншими українськими козаками Василь Петрович воював у складі армії Російської імперії у Семилітній війні європейських країн 1756–1763 рр., під час якої отримав смертельне поранення. Його син, Василь Васильович, протягом 1771–1781 рр. відбував військову службу у Петербурзі, а потім служив в Імператорській театральній дирекції та Міністерстві народної освіти. На початку XIX ст. він повернувся до миргородської Обухівки. В Україні Василь Капніст почергово обіймав посади маршалка Миргородського повіту, генерального судді Полтавського суду, а потім і полтавського губернського маршалка. З 1820 по 1823 р. він працював директором училищ Полтавської губернії.

Під час перебування у Петербурзі Василь Капніст почав писати вірші й увійшов до кола відомих літераторів того часу, серед яких були росіяни О. Радішев, Г. Державін, українці К. Дараган, І. Богаєвський, І. Долинський та інші.

Перший літературний твір Василя Капніста, написаний 1775 р., називався «Ода з нагоди укладення миру Росії з Оттоманською портою в Кайнарджі 10 липня 1774 року» й прославляв перемогу Російської імперії над Стамбулом. У 1780 р. побачив світ вірш «Сатира первая», що мав великий розголос у суспільстві, адже містив критику

Василь Капніст. Художник В. Осипов. XIX ст.

бюрократичної царської системи. У 1783 р. Василь Капніст створив знамениту «Оду на рабство», яку було опубліковано 1806 р. Цей твір — своєрідний протест проти скасування російським урядом державної автономії України, зокрема остаточної ліквідації козацького полково-сотенного устрою України. У 1796 р. у Петербурзі вийшла перша збірка віршів Василя Капніста. У 1798 р. він надрукував комедію «Ябеда», в якій засуджував російську колоніальну політику в Україні, а також викривав розповсюджене на той час хабарництво та наклепництво. Ця комедія стала надзвичайно популярною не лише у літературних колах, а й серед освіченого дворянства України та Росії. У своїх ліричних поезіях «Обуховка», «В пам'ять Береста» Василь Васильович оспівував українську природу та жителів України. Він також створив переспів популярного вірша Григорія Сковороди

«Ой ти, птичко желтобоко». Попри те, що всі поетичні твори Капніста були написані російською, він добре володів і часто спілкувався живою українською мовою.

Василь Капніст займався не тільки літературною, а й політичною діяльністю. Так, ще 1787 р. він разом із групою автономістів України підготував проект відновлення козацького устрою «Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих козаков». У 1791 р. разом із братом Петром Капністом їздив до Берліна, щоб попросити канцлера Пруссії Е.-Ф. Герцберга допомогти українцям, коли ті, можливо, повстануть проти Росії.

Василь Капніст був добре знайомий із багатьма представниками тогочасної української еліти — П. Симоновським, І. Туманським, О. Лобисевичем, І. Левандою, родинами Лизогубів, Дуніних-Борковських, Гудовичів. Разом зі своїм товаришем Василем Гоголем-Яновським Василь Капніст поставив не одну п'єсу в кибинецькому театрі Дмитра Трощинського.

Помер Василь Капніст 28 жовтня 1823 р. у селі Кибинці. Похований у своєму маєтку в Обухівці (нині — село Велика Обухівка Миргородського району Полтавської області). Донька поета Софія Скалон писала: «Мой отец страстно любил свою родину и готов был жертвовать всем состоянием для блага Малороссии... близко понимая к сердцу нужды своего края. Его заветным желанием было восстановить прежнее благоденствие и богатство Малороссии, оживить народ, помнивший еще свою свободу».

Відомі дослідники-літературознавці вже давно довели, що «Ябеда» Василя Капніста була ідейною попередницею «Ревізора» та інших творів Миколи Гоголя. Тому звернімо більш пильну увагу на цю

Могила Василя Капніста
у Великій Обухівці.
Фото першої половини ХХ ст.

комедійну п'єсу, насамперед на її історико-документальний характер та філософський зміст, адже вона відображає негативні риси російської системи судівництва в Україні, російського й українського бюрократизму кінця XVIII ст.

Згідно з висновками історика Олександра Оглоблина, історичне значення «Ябеди» полягає в тому, що вона яскраво, дуже реалістично відтворює той глибокий моральний розлад, який, на справедливую думку Капніста та його спільників, спричинила в Україні російська губернiальна реформа і взагалі вся російська централістична політика. Якщо «Ода на рабство» Василя Капніста остерігала від можливих небезпек для волі й добробуту українців, до яких могла призвести нівелиційна політика Росії у 1780-х рр., то «Ябеда» у надзвичайно сильній сатиричній формі відтворила страшну дійсність російського судівництва в Україні.

Саме Василю Капністу п'ятирічний Микола Гоголь прочитав свої перші дитячі вірші, після чого відомий поет сказав його батькам: «Із нього буде великий талант, аби тільки доля послала йому в наставники вчителя-християнина»³³.

Сучасником і земляком Василя Опанасовича Гоголя-Яновського був український письменник Василь Наріжний (Нарежний), якого вважають родоначальником «самобутнього історичного і реального російського роману»³⁴. Народився він 1780 р. у селі Степанівка, розташованому на березі річки Крива Руда за 27 км від Миргорода, в козацькій родині. Відомо, що на кінець XVIII ст. у цьому селі налічувалося 453 жителі. Освіту майбутній письменник здобував у Чернігівській та Переяславській семінаріях. Можливо, у стінах Переяславської семінарії він навчався разом із Василем Опанасовичем Гоголем-Яновським. У 1798–1800 рр. Василь Наріжний навчався у Московському університеті й почав писати свої перші літературні твори. Кілька років він служив при «грузинському уряді» Російської імперії на Кавказі. У 1803 р. переїхав до Петербурга, де й розпочав

³³ Цит. за: Яременко В. Гоголівський період української літератури // Гоголь М. Тарас Бульба. — К., 2008. — С. 269.

³⁴ Павловский И. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1912. — С. 135.

літературну діяльність. Уже через шість років, у 1809 р., побачила світ перша частина циклу його історичних поем «Славянские вечера». У 1814 р. Василь Наріжний розпочав публікувати історичний роман «Российский Жиль-Блаз» (вийшло 3 частини), але цензура заборонила друкувати останні три частини.

У 1824 р. Василь Наріжний написав «Нові повісті», а потім романи «Бурсак» та «Два Івани». Як стверджують літературознавці, саме у цей час Наріжному, «как и другому знаменитому южно-руссу Гоголю, основателю у нас реальной школы в поэзии, удалось первому обратить мысль на воспроизведение родной действительности»³⁵. Письменник вперше в українській літературі зробив спробу описати самотнє життя України та українців художніми засобами. Микола Гоголь творчо використав багато напрацювань свого земляка, зокрема наявні в романі «Два Івани» примітки про вовкулаків і упирів, про святкування Івана Купала, а також опис українського ярмарку, розповідь про знахарів, чаклунів і чаклунок, ворожок, про народні танці і музик на бандурах. У повісті «Запорожець» розповідь розпочинається з історичного опису Запорозької Січі. Пізніше М. Гоголь так само неодноразово звертався до відтворення історії запорозьких козаків. А назва гоголівської «Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» нагадує назву роману «Два Івани».

В одному з номерів «Московського телеграфу» за 1825 р. було опубліковано некролог на смерть Василя Наріжного, в якому зазначалося, що «автор наш наблюдатель несовершенно русский, а малороссийский, и что его два лучшие романа „Бурсак“ и „Два Ивана“ относятся к эпохе, когда Малороссия еще имела свою особенную и характеристическую физиономию». Українець із Миргородщини Василь Наріжний помер у 45-річному віці у Петербурзі, де й був похований.

Літературознавці різних шкіл називали Наріжного предтечею Гоголя, однак більшість романів і повістей письменника вийшли друком лише у 1834–1835 рр., тобто вже після його смерті й через декілька років після того, як були опубліковані перші повісті Миколи

³⁵ Булич Н. Очерки по истории русской литературы. — М., 1912. — Т. 2. — С. 183.

Могила М. І. і В. А. Гоголів, батьків письменника.

Фото поч. XX ст. З фондів Національної історичної бібліотеки України

Гоголя. А тому звернімося до творчості цього непересічного письменника початку ХІХ ст.

У сатиричному романі «Російський Жиль-Блаз», який було надруковано 1814 р., Василь Наріжний розкрив типовий образ українського поміщика Златницького, який живе минулим, тішиться лише згадками про своїх предків-гетьманів і не хоче задуматися над реальним життям. Його виразний український патріотизм спрямований у минуле і є для молодого покоління уламком патріархальної старовини.

На основі свого досвіду життя у бурсі при Полтавській семінарії Василь Наріжний написав роман «Бурсак». Один із персонажів твору на ймення Кастор так розповідав про веселе, але нелегке бурсацьке життя: «Почесний бурсацький стан творить у малому вигляді

пишний Рим, і консул ним править разом із сенатом. У консули вибирається найстарший з богословів, а інші богослови і філософи становлять сенаторів, риктори лікторів, або виконавців присудів сенатських; поети називаються целерами, або бігунами, яких уживають для розсилок; решта становить плебеїв, або чернь — простолюди... Якби консул зробив щось ганебне, то сенатори доносять про те ректорові, і той негайно скидає з нього це величне достоїнство й, покаравши, в міру провини, киями, різками, а то й батогами, повертає назад у сенатори. Зате й консул має свою користь і свої привілеї. А саме: коли хто з нас прошпетиться, але не дуже... то він сам своєю владою визначає міру кари; у випадку ж більшої провини скликає сенат і разом із ним обмірковує справу та видає вирок».

У романі Василь Наріжний дуже яскраво описав бурсацький побут, відомий Гоголю з часів його навчання у Ніжинській гімназії: «Крім одежі і взуття у нас все спільне й переховується в комірчині, прибудованій до бурси, а ключ завжди у консула. Головний промисел наш полягає у співі під вікнами мирян церковних пісень або, як хто до того мистець, у спритності рук. Ми дістаємо мукою, салом, дробом, різною зелениною й почасти грішми, які звичайно переходять від нас у руки шинкарки...» У творі чимало яскравих і типологічних картин зі щоденного життя бурсаків, зокрема описів постійних нічних набігів на городи мешканців міста. Літературознавці стверджують, що якщо роману «Бурсак» Наріжного притаманний зовнішній комізм, то повісті «Вій» Миколи Гоголя — глибоке романтичне й іронічно-гумористичне відтворення дійсності взагалі та психологічне змалювання характерів бурсаків.

Знаємо, що Микола Гоголь дуже цінував твори свого батька, його попередника Семена Дівовича і сучасників Василя Капніста та Василя Наріжного, а також творчо використовував їхні напрацювання для написання своїх перших повістей. Окрім того, під час перебування у Петербурзі він збирався поставити одну з батьківських п'єс на столичній сцені. Відомо, що 1829 р. Микола просив матір вислати йому твори

батька до Петербурга. Літературознавець Микола Петров зробив висновок, що майже всі епілоги до різних глав «Сорочинського ярмарку» Гоголь «позичив» у свого батька, а також в Івана Котляревського та Петра Гулака-Артемівського, використавши водночас сюжети з народних переказів та пісень.

Микола Гоголь перейняв від батька і гарну звичку завжди мати при собі невеличкий записник. «Он заносил сюда все, что в течение дня его поражало и занимало: собственные мысли, наблюдения, уловленные оригинальные или почему-либо поразившие его выражения», — засвідчувала близька знайома письменника Олександра Смірнова. Прагнення віршувати вже з молодих літ, бажання стати літератором, схильність до жартів, знання анекдотів й уміння захопливо їх розповідати — усе це український письменник Василь Опанасович Гоголь-Яновський передав своєму синові у спадок.

Розділ 2

З ВАСИЛІВКИ і НІЖИНА ДО ПЕТЕРБУРГА ТА МОСКВИ

Козацька батьківщина великого митця

...Душа сильно тоскует за Україной

(із листа М. Гоголя до М. Максимовича, 1834 р.)

На початку ХІХ ст. відбувалося справжнє культурно-романтичне відкриття України освіченою частиною російського дворянства. Після зникнення ознак політичної автономії Лівобережної України — Гетьманщини до українських земель прибувало чимало подорожан із Росії, які згодом видали свої мемуари, записи та нотатки. Для них стало зрозумілим, що українці-«малороси» практично усім відрізняються від росіян-«великоросів»: зовнішнім виглядом, мовою, піснями, звичаями і традиціями, національним характером та своєю історією. Це було яскраво відображено у таких книгах і брошурах: «Путешествие в Малороссию» (1803) та «Другое путешествие в Малороссию» (1804) Петра Шалікова; «Сентиментальное путешествие в южную Россию» (1800, 1802), «Славны бубны за горами, или

Українське село на Харківщині. Художник С. Васильківський.
Початок ХХ ст.

Путешествие мое кое-куда» (1810) та «Путешествие в Киев» (1817) Івана Долгорукого; «Письма из Малороссии» (1816) Олексія Левшина; «Досуги кримського судьи, или Второе путешествие в Тавриду» (1803) Павла Сумарокова; «Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малороссии» (1806) Оттона фон Гунна.

На південь своєї імперії росіяни подорожували так, наче британці до Італії. Та й взагалі, Україна, яку називали не інакше як Малоросія, зі сторінок цих численних видань постає як така собі «російська Італія», тобто країна, в якій росіянин міг відчутися членом західного світу. До речі, трохи пізніше письменник образно назвав Італію своєю батьківщиною. Під час її першого відвідання у 1837 р. Микола Гоголь писав поету Василю Жуковському:

«Если бы вы знали, с какою радостью я бросил Швейцарию и полетел в мою душеньку, в мою красавицу Италию! Она моя! Никто в мире ее не отнимет у меня. Я родился здесь. Россия, Петербург, снега, подлещы, департамент, кафедра, театр – все это мне снилось. Я проснулся опять на родине...»

Російський дворянин Олексій Левшин у 1816 р. писав: «Древняя История Российская давно возбуждала во мне желание видеть Малороссию, знаменитую многими великими проишествиями. Россиянину, думал я, не простительно не быть в Киеве, не взглянуть на Полтаву — и спешил осмотреть памятники славы предков наших». Левшин також оповів епізод, який пізніше ліг в основу однієї з українських повістей Миколи Гоголя. Перебуваючи у селищі Білоцерківка, яке письменник чомусь помилково вважав місцем страти Мазепою Іскри та Кочубея, він залишив такий запис: «Здесь у одного мещанина есть ружье с надписью: Белоцерковского полка. Все усилия мои купить оное остались тщетными; он не согласился ни за что уступить, говоря, что досталось оно ему по наследству. Черта похвальная! Поступок, показывающий, что малороссияне любят предков своих, любят славу их и чтут память тех козаков, которые храбро защищались и поражали поляков под предводительством Хмельницкого, одержали 14 побед над волохами под начальством Свирговского и отличились потом неустрашимостью своею при взятии Азова»¹.

А в Лубнах на Полтавщині Левшин зустрів і потім описав справжнього колишнього українського козака: «Сегодня поутру видел я древнего козака Малороссийского; сего дня поутру говорил я с почтенным 96-летним воином. Величественная его осанка и умное лицо суть остатки силы и молодости, во дни которой сражался он; а слова его — отголосок пламенной любви к отечеству, которая владела рукою его в боях»². Левшина вразило, що «воинственный дух древних козаков Малороссийских не погас в потомках их. Они всегда с радостью идут сражаться за веру, Государя и ту землю, на которой прославились предки их, на которой родились они, выросли и на которой привыкли вспоминать громкие дела Свирговских, Наливайков и Хмельницких. Название козака лестно для слуха их; они неравнодушно произносят оное».

Володимирський губернатор, князь Іван Андрійович Долгорукий, який подорожував українськими землями у 1810 та 1817 рр.,

¹ Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. — Харьков, 1816. — С. 21.

² Там само. — С. 23.

свідчив: «Наконецъ въехали мы в пределы Украйны. Зачал приходитъ мне на память пан Хмельницкій и Мазепа. ...Везде без исключения мазанки, нет других жил. Появились хохлы... Здесь я уже почитал себя в чужих краях, по самой простой, но для меня достаточной причине: я переставал понимать языкъ народный...»³ І далі: «Пробежавъ бытописанія Малороссіи, которая несколько вековъ составляла воинственное и независимое отъ Россіи государство... которая долго не имела другихъ законовъ, кроме законовъ, человеку врожденныхъ, другихъ занятій, кроме войны, другихъ постановленій, кроме свободы, равенства, простой и дружественной жизни Козаковъ, сделавшихся страшными для всехъ соседнихъ державъ; пробежавъ, говорю, исторію Малороссіи, бывшей независимою, и рассмотревъ состояніе ея подъ игомъ Польши и подъ владычествомъ Россіи, мы удобно открываемъ причину, производящую различіе и доставляющую жителямъ здешнимъ некоторые преимущества, ценою крови предковъ купленные. Здесь обитаютъ Козаки. Началась Малороссія: другое наречіе, другіе обычаи...»

У 1835 р., перебуваючи в Петербурзі, Микола Гоголь видав книгу під назвою «Миргород», до якої увійшли чотири повісті: «Старосвітські поміщики», «Тарас Бульба», «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» та «Вій». Чому саме Миргород, а не Київ, Полтава чи Сорочинці? А тому що, по-перше, маленький Микола вважав Миргород найбільшим і, порівняно з Києвом чи Полтавою, найближчим містом. По-друге, Миргород був таким собі міні-столичним містом для усіх жителів колишнього Миргородського полку України-Гетьманщини, а за життя письменника — Миргородського повіту Полтавської губернії. По-третє, назвавши так свою книгу, Микола Васильович яскраво проявив свої патріотичні

³ Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого // Чтения в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. — 1870. — Кн. 2. — С. 156.

почуття до малої батьківщини. І, нарешті, останнє — таким чином письменник хотів прославити рідний Миргород не лише в Україні, а й в усій Російській імперії.

Перша згадка про історичний Миргород датована другою половиною XV ст., коли він виник як поселення-фортеця на південно-східних кордонах Великого князівства Литовського. За правління польського короля Стефана Баторія наприкінці XVI ст. Миргород згадується як місто, в якому проживала певна кількість козаків. На початку XVII ст. містечко входило до складу Переяславського староства Речі Посполитої і належало шляхтичу Янові Чернишевському. Згідно з королівським універсалом від 21 серпня 1621 р. містом став володіти Варфоломій Обалковський. На 1625 р. із місцевих українських козаків сформувався Миргородський реєстровий полк, до якого входило 500 вояків. Відомо, що миргородські реєстровці активно підтримали козацькі повстання на чолі з Павлом Бутом (Павлюком) у 1637 р. та Яцьком Остряницею в 1638 р. З огляду на це польський уряд за «Ординацією Війську Запорозькому» скасував реєстровий козацький полк із центром у Миргороді.

Із початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Миргород став центром для відродженого полку, але вже як військова й адміністративно-територіальна одиниця Української козацької держави. Першим полковником Миргородського полку став відомий сподвижник Богдана Хмельницького Матвій Гладкий. На той час до складу полку входили Краснопільська, Уцтвицька, Хорольська, Лубенська (міська), Лубенська (сільська), Роменська, Костянтинівська, Лохвицька, Сенчанська, Панківська, Глинська сотні, а також «іменні» сотні, які очолювали Гаврило Гладченко, Андрон та Кирик Якименко (Кирило Поповський). Тоді до реєстру Війська Запорозького записалося понад 3 тисячі миргородських козаків. Оскільки 1649 р. до Миргородського було приєднано Лубенський полк, серед інших 16 полків Українського гетьманату він став одним із найбільших за кількісним складом і територією. У липні 1650 р. в місті перебував гетьман Богдан Хмельницький.

Сотник Багацької сотні Миргородського полку Андрій Стефанович.
Невідомий художник. XVIII ст.

Після підтримки миргородцями антигетьманського заклоту 1658 р. на чолі з полтавським полковником Мартином Пушкарем значна частина Миргородського полку відійшла до відновленого Лубенського полку. У Миргородському полку залишилися тільки Миргородська полкова, Сорочинська, Уцтивицька і Хорольська сотні. З приходом до влади у 1672 р. гетьмана Івана Самойловича до полку приєднали Багацьку, Білоцерківську, Голтвянську, Остапівську, Шишацьку сотні Полтавського полку і Власівську, Городиську, Кременчуцьку, Омельницьку та Потоцьку сотні Чигиринського полку.

Владні повноваження щодо жителів краю здійснювали полковники Миргородського полку. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. вищими посадовцями на батьківщині Миколи Гоголя були, окрім Матвія Гладкого, Григорій Лісницький (роки урядування: 1648, 1654–1658), Олесь Козел (1658), Степан Довгаль (1658), Павло Єфремович Апостол (1659–1664, 1672–1676, 1676–1683), Дем'ян Апостол (1666–1668), Григорій Гладкий (1669–1670, 1676), Михайло Кияшко (1670–1671), Іван Дуб'яга (1672), Данило Апостол (1683–1727), Павло Данилович Апостол (1727–1736), Василь Капніст (1736–1751), Яким Троцький (1751), Федір Остроградський (1752–1768) та Федір Заньковський (1771–1781).

На початку XVIII ст. Миргород став великим адміністративним, торговельним і культурним центром України-Гетьманщини. Це яскраво засвідчували укладені протягом цього століття реєстри та описи (компуті і ревізії) людної та поселень Миргородського полку, які відбувалися у 1723, 1729–1732, 1734–1740, 1743, 1746, 1748, 1751–1752, 1755–1756 та 1763–1764 роках⁴.

Так, згідно з «Компутом всего полку Миргородского старшины полковой, значкового товариства, старшины сотенной, атамана и рядовых козаков зредедованных року 1723»⁵ Миргородський полк як адміністративно-територіальну одиницю автономної України-Гетьманщини очолював полковник Данило Апостол. До полкової

⁴ Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 6.

⁵ Реєстр Миргородського полку 1723 р. складається з 312 аркушів і зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (фонд 1, справа № 54 479).

старшини належали полковий обозний Василь Родзянко, писар Петро Лесневич, суддя Матвій Іванович, осавул Семен Галаган та хорунжий Іван Черкас. Окрім старшини, до реєстру були внесені військові служителі — прапорний, довбиш, пушкарі, гарматна обслуга, сурмачі, цирульник і сторожі. У полку налічувалося 15 сотень: Миргородська полкова, Хорольська, Городиська, Власівська, Кременчуцька, Потоцька, Омельницька, Голтвянська, Остапівська, Білоцерківська, Багацька, Уцивицька, Яресківська, Шишацька та Сорочинська. Кожну з них очолював сотник, а також городовий отаман, писар і хорунжий.

На той час миргородські козаки поділялися на кілька категорій: а) товариство заможних («можнійших») «від діда і батька козаків»; б) піші «від діда і батька» козаки, які могли нести пішу військову службу; в) піші й бідні козаки; г) козацькі вдови, спроможні послати на службу сина чи наймита; д) злиденні і вбогі вдови; е) вдови, чоловіки і сини яких загинули під час Ладозького і Терківського походів; ж) товариство, чії батьки і діди, а також вони самі несли козацьку службу, а зараз перейшли в посполство, тобто стали селянами.

Загалом же у Миргородському полку на 1723 р. налічувалося 3250 козаків «можнійших і середніх» та 1527 козаків піших, убогих і злиденних. А 212 козаків Миргородського полку не повернулося з Ладозького і Терківського канальних походів до прибалтійських територій, відвойованих Петром I у Шведського королівства. Крім того, у Миргородському полку проживало 2860 «можнійших» посполитих селян, 2776 — «середніх», 4838 — «піших і дуже злиденних», а також 92 підданих і 58 селян-«підсусідків». За даними генерального перепису маєтностей Миргородського полку за 1729—1730 рр. у 16 містечках та 72 селах і хуторах полку налічувалося 12 533 двори, з яких 8124 — вільні військові, 3865 — приватні та 547 — монастирські.

За генеральним описом Лівобережної України 1765—1769 рр. у Миргородському полку було описано його географічне положення, майнове становище кожної сім'ї, будівлі, орну землю, ліс, сіножати та городи Голтвянської, Ковалівської, Миргородської (другої), Омельницької, Остапівської, Потоцької, Уцивицької, Хорольської,

Обозний Миргородського полку Василь Родзянко.
Невідомий художник. Перша половина XVIII ст.

Шишацької та Яреськівської сотень. У цей час у місті було збудовано дві кам'яні церкви — Воскресенську (1744) і Троїцьку (1763).

Протягом XVI–XVIII ст. у Миргороді існувала фортеця. Вона розташовувалася на невеликому підвищенні лівого берега над річкою Хорол і поділялася на замок та передмістя. Укріплення Миргородського замку склалися із земляного валу, рову, частоколу та дерев'яних башт, на яких стояли гармати. У фортечне укріплення можна було в'їхати через Сорочинські, Міські, Дзвіничні чи Річкові (Малі) ворота. На території замку розміщувалися будівлі адміністративних установ Миргородського полку, серед яких вирізнялися полкова канцелярія та будинки полковника і сотника. Тут же була розташована і старовинна соборна Успенська церква.

Козаки Миргородського полку брали активну участь у російсько-турецьких війнах 1734–1739 та 1768–1774 рр. і допомагали Російській

імперії відвойовувати в Османській імперії Крим та Північне Причорномор'я. Крім того, миргородці відзначилися на європейських полях битв під час Семилітньої війни 1756—1763 рр. Після знищення Катериною II Запорозької Січі у 1775 р. до новоутвореної Новоросійської губернії приєднали території Омельницької і Потоцької сотень Миргородського полку. Сам старовинний полк України-Гетьманщини було ліквідовано 1781 р., а його територія увійшла до Київського намісництва. За переписом 1786 р. до Миргородського повіту, крім Миргорода, входило 6 містечок, 24 села, 53 хутори та 2 слободи. На той час на Миргородщині проживало 32 тисячі 2 чоловіка та 32 тисячі 494 жінки.

У Миргороді народилися і проживали протягом XVIII — середини XIX ст. такі видатні культурні діячі свого часу, як іконописець Лука Боровиковський, його син художник-портретист Володимир Боровиковський, а також історик, етнограф та агроном Василь Ломиковський. Протягом 32 років тут жив і творив видатний грузинський поет Давид Гурамішвілі (1705—1792).

У 1802 р. Миргород став центром повіту у складі Полтавської губернії. На той час у місті проживало 5857 жителів. Незважаючи на скасування установ козацької держави, козацькі традиції продовжували жити серед місцевого люду, а козаками називала себе велика кількість місцевого люду. Так, із початком російсько-французької війни у 1812 р. очільник полтавського дворянства, дядько Миколи Гоголя Дмитро Трошинський писав генералу Михайлу Кутузову: «Хочу повідомити Вашу Світлість, що в Полтавській губернії земське ополчення, яке складається з 13 тис. кінних козаків, з такого ж стану поступаючих, і з такої ж кількості пополам кінних і піших дворянських козаків».

1835 року (тобто тоді, коли М. Гоголь видав у Петербурзі «Миргород») Казенна палата Полтавської губернії нарахувала «ревізських душ» для оплати податків: козаків — 160 750 осіб; державних селян — 67 871 особу; удільних селян — 1191 особу; поміщицьких селян (у помістях, що налічували менше 20 «душ») — 24 534 особи; поміщицьких селян (у помістях, в яких було більше 20 осіб) — 238 158 осіб; селян,

що належали містам — 2046 осіб; однодворців — 3 особи, вільних хлібопашців — 3 особи; іноземних поселенців — 532 особи; менонітів⁶ — 112 осіб та євреїв-землеробів — 2 особи. Як бачимо, незважаючи на скасування Катериною II Гетьманщини та Запорозької Січі, козаки з України нікуди не зникали, а зникли лише державні та військово-політичні утворення, які існували протягом XVI–XVII ст.

Отже, Микола Гоголь писав у своїх українських повістях і про історичних козаків, і про своїх сучасників. Адже зі згаданих у ревізії 160 тисяч полтавських козаків і козачок багато мешкало не тільки у Полтаві та Миргороді, а й у Сорочинцях, Яновщині (Василівці), Диканьці, Шишаках, Кибинцях, Обухівці, Великих Будищах, Яреськах, тобто тих українських містечках і селах, в яких свого часу проживав і які часто відвідував видатний письменник.

Загальновідомо, що Микола Гоголь народився 20 березня (1 квітня) 1809 р. у містечку Великі Сорочинці за 25 км від Миргорода. Воно було засноване у XVI ст. й спочатку називалося Краснопіль. Від початку XVII ст. до середини XIX ст. мало назву Сорочинці. Розташоване на мальовничій річці Псел. Із 1646 р. належало одному з найбільших магнатів Речі Посполитої Ієремії Вишневецькому, а з початком Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького тут було утворено Сорочинську сотню — адміністративно-територіальну одиницю Миргородського полку.

З 1710 р. у Сорочинцях знаходилося правління Миргородського полку на чолі з Данилом Апостолом. У той час містечко було обнесене земляним валом із дерев'яними баштами на бастіонах. Згідно з компутом 1723 р. до Сорочинської сотні входили місто Сорочинці, села Обухівка, Баранівка, Савинці, Портянка, «сілця» Алеферівка й Опанасівка, а також два поселення, що належали Сорочинському Спаському монастирю, — Хутори і слобідка Новопоселена. З того часу Сорочинці належали до маєтностей миргородського полковни-

⁶ Меноніти — протестантське братство, яке було засноване на зламі XV–XVI ст. у Цюріху під час швейцарської (звінгліанської) Реформації. Набуло поширення в європейських країнах й отримало свою назву від голландського релігійного лідера Менно Сімонса (1492–1559). З другої половини XVIII ст. царський уряд Катерини II почав запрошувати менонітів до України.

Миргородський полковник
Данило Апостол.
*Невідомий художник.
Початок XVIII ст.*

ка, а потім гетьмана Лівобережної України Данила Апостола.

На початку XVIII ст. міським отаманом у Сорочинцях був Стефан Гегенченко. До 1723 р. Сорочинську сотню очолював Петро Жученко, який помер під час Дербентського походу до Персії у 1722 р. До реєстру разом з близько 100 козаками були записані також сини і брати козаків, що «в походах Ладозькому і Терському повмирали»: Харка Іващенко син Григорій, Павла Лещенка брат Григорій, Кирила Старого внук Іван, Петра Кияшки сестринець Гавриїл, Стефана Шкутенка брат Ілля, Зиновій Ква-

сенко, Івана Христенка син Лук'ян, Стефана Плакси син Семен, Якіма Погореленка брат Іван, Семена Андрущенко син Стефан, Івана Тарасенка син Лук'ян, Івана Шкурченка син Федір, Павла Дробутка син Андрій, Микити Карпенка син Григорій. Окрім того, у Сорочинцях проживали і вдови, чоловіки і сини яких загинули під час походів до Ладоги у 1720 та 1722 рр. і до Дербента в 1722 р. Наказним сотником був Микола Гараноскул, городовим отаманом Михайло Лоевський, сотенним хорунжим — Стефан Очеретко, писарем — Данило Лукашов. Усього у Сорочинській сотні, крім козаків, налічувалося 167 «можнійших», 371 «середній», 727 «піших» посполитих селян, а також 49 селян-«підсусідків».

У Сорочинцях мешкали не лише козаки, селяни та міщани, а й представники православного духівництва, адже тут було багато церков. Головним місцевим «пресвітером» був Степан Юсифович, дяком — Корній Василенко, паламарем — Олексій Безбородянюк. Настоятелем Свято-Спаської церкви у Сорочинцях довгий час був отець Максим Варлаамович. Цікаво, що при цій церкві існувала

Пам'ятник князю Іллі Андрійовичу Безбородьку, м. Ніжин. *Фото Н. Слюсаренко*

Перший у Російській імперії пам'ятник М. Гоголю (1881 р.), м. Ніжин. *Фото Н. Слюсаренко*

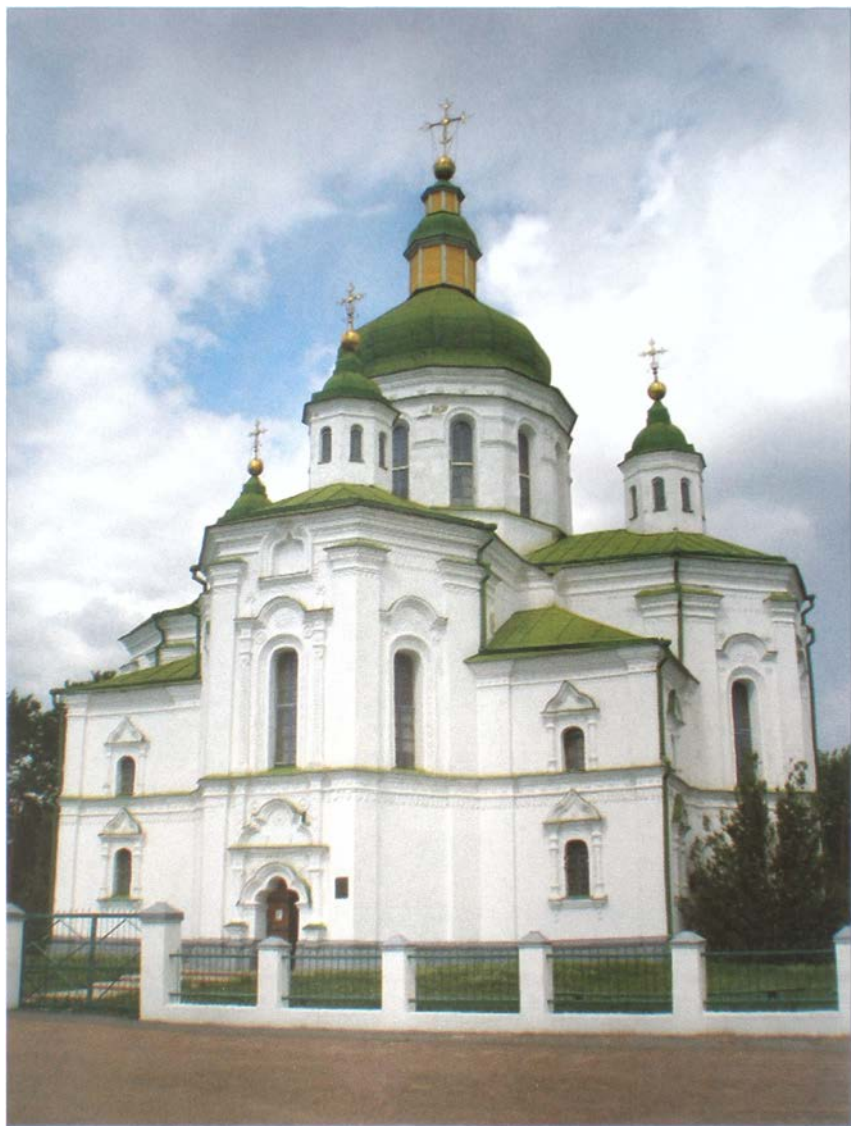
Ніжинська гімназія вищих наук (поч. ХІХ століття), заснована князем Іллею Андрійовичем Безбородьком. *Фото Н. Слюсаренко*

Наказний гетьман Євстафій (Остап) Гоголь.
Невідомий художник. Кінець XVII ст.

Портрет Миколи Гоголя
Художник Ф. Моллер. 1840 р.

Спасо-Преображенська церква у Сорочинцях.
1734–1739 рр. Гетьманська усипальниця роду Апостолів.
У 1809 р. тут охрестили М. Гоголя

Портрет дружини полковника
С. Палія з дітьми. Кінець XVII ст.
Зберігався в родині пращурів
М. Гоголя Танських

Ікона св. Уляни (портрет дружини
гетьмана Д. Апостола). З іконостаса
Спасо-Преображенської церкви в
Сорочинцях. 1730-ті роки

Будинок у Ніжині, де Микола Гоголь читав свої перші вірші.
Фото Н. Слюсаренко

Паркова альтанка в маєтку Репніних-Волконських в Яготині. *Фото Н. Слюсаренко*

Пам'ятник Миколі Гоголю в маєтку Репніних-Волконських в Яготині. *Фото Н. Слюсаренко*

Ризаліт — все що залишилося від палацу графа Розумовського та князів Репніних (кін. XVIII — поч. XIX ст.) в Яготині. *Фото Н. Слюсаренко*

Гетьман П. Дорошенко.
Невідомий художник. XIX ст.

Гетьман І. Мазепа.
Невідомий художник. XVIII ст.

Гетьман І. Скоропадський.
Художник Г. Васько. XIX ст.

Гетьман К. Розумовський.
Художник Л. Токе. XVIII ст.

Знамениті прасури Миколи Гоголя

Палац Тарновських в Качанівці (XVIII – початок XIX ст.)
Фото Н. Слюсаренко

школа на чолі з дяком Яковом, а також шпиталь зі старостою Федором Кривим. Настоятелем іншого сорочинського храму — Свято-Пречистенської церкви був отець Андрій Сильвестрович. При ній також існувала школа на чолі з дяком Іосифом Веремієвичем, а шпиталь очолював староста Андрій. Настоятелем Свято-Миколаївської церкви був отець Симеон Іосифович, школою керував дяк Яким, а шпиталем — староста Гордій. Настоятелем Свято-Воздвиженської церкви був Іосиф Стефанович, а у школі викладав дяк Іосиф.

Треба зазначити, що з кінця 1720-х років, коли гетьманом став Данило Апостол, Сорочинці перетворилися по суті на другу після Глухова столицю України-Гетьманщини. Як відомо, у містечку, де народився Микола Гоголь, довгий час перебувала полкова канцелярія Миргородського полку, отже, можна говорити про те, що Сорочинці були справжнім полковим містом.

За гетьманування Данила Апостола містечко стрімко розбудовується, в ньому зводяться будівлі під управлінські установи та декілька мурованих церков, серед яких вирізнялася збудована протягом 1732—1734 рр. велична Спасо-Преображенська церква. Вона стала родинною усипальницею не лише для представників козацько-старшинського роду Апостолів, а й для багатьох представників української еліти XVIII ст. Тут також був похований герой російсько-турецької війни 1734—1739 рр. генерал-майор Георгій Леслі, який загинув 11 лютого 1737 р. під час битви з Османами у пониззі Дніпра. Склеп гетьмана Данила Апостола був кам'яний і розташовувався під підлогою по центру Спасо-Преображенської церкви під великим панікадиллом. Він мав форму чотиристоронньої камери зі стелею у вигляді арки. Під час огляду склепу Апостолів, який у 1886 р. провів Олександр Кседзенко, в ньому було виявлено близько 20 трун.

Запис у метричній книзі Спасо-Преображенської церкви містечка Сорочинці за 1809 р. під № 25 засвідчував: «Месяца марта 20 числа у помещика Василя Яновского родился сын Николай и окрещен. Молитвовал и крестил священно-наместник Иоанн Беловольский. Восприемником был господин полковник Михаил Трохимовский»⁷.

⁷ Архів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, відділ рукописів. — Фонд 17, № 144/3223.

Миколаївський собор у Ніжині (XVII ст.). *Фото Н. Слюсаренко*

Цікаво, що крім запису про народження Миколи у метричній книзі були відповідні свідчення про народження дітей у місцевих сорочинських козаків. Народився Микола у будинку відомого на всю Україну та Росію лікаря Михайла Яковича Трохимовського, син якого, як за свідчив запис у метричній книзі, став його хрещеним батьком. Мати Гоголя, Марія Іванівна, разом із сином перебувала тут під наглядом лікаря до середини травня 1809 р. Пізніше Микола Васильович неодноразово приїжджав до Сорочинців, зокрема і для того, щоб побувати у храмі та на знаменитому Сорочинському ярмарку.

Флігель колишнього маєтку Трохимовського у Сорочинцях,
де, як вважається, народився М. В. Гоголь.

Фото поч. ХХ ст. З фондів Національної історичної бібліотеки України

Отже, Гоголя охрестили не у звичайній церкві, а у величому козацькому храмі — «Гетьманській усипальниці». Цей храм був кам'яним і складався з трьох престолів: центрального — в ім'я Преображення Господнього, північного — Покрови Пресвятої Богородиці, південного — Животворящої Трійці. Коли священник Іоанн Біловольський хрестив у Спасо-Преображенській церкві майбутнього генія світової літератури, підлога у ній була зроблена із обкованих залізом квадратних плит. Священик разом із Василем Опанасовичем, Марією Іванівною, хрещеним батьком Миколою Михайловичем Трохимовським здійснювали церковний обряд перед щедро оздобленим сусальною позолотою дерев'яним вирізьбленим іконостасом. Справа від нього на боковій стіні висів вирізьблений з дерева й пофарбований у декілька кольорів гетьманський герб Данила Апостола.

За переписом 1859 р. у Сорочинцях налічувалося 1150 дворів і 7167 жителів. Тут проживав і помер представник відомого козаць-

кого роду Андрій Лизогуб (1804–1864), який мав дружні стосунки з Тарасом Шевченком.

1911 року у селі Великі Сорочинці було відкрито пам'ятник Миколі Гоголю роботи скульптора І. Гінцбурга. А у 1951 р. у Великих Сорочинцях відкрили музей письменника. Наступного року перед будинком музею встановили другий пам'ятник видатному землякові.

Після декількох тижнів перебування під наглядом лікаря у Сорочинцях маленького Миколу привезли до родинного маєтку на хутір Яновщина (Василівка), розташований біля верхів'я річки Говтви. Тут, неподалік Миргорода, і пройшло усе дитинство Миколи Гоголя.

Поселення Яновщина було відоме як хутір з другої половини XVIII ст. Спочатку воно називалося Купчин (Купчинський) й входило до Шишацької сотні Миргородського полку України-Гетьманщини. У 1780-х рр. тут було 19 «посполитих» хат, які належали бунчуковому товаришу Семенові Лизогубу. У 1782 р. на хуторі проживало 144 жителі. У 1781 р. Купчин подаровано дружині Опанаса Гоголя-Яновського Тетяні Семенівні Лизогуб.

У 1821 р. на хуторі було зведено муровану Різдва-Богородицьку церкву. Тоді ж батько Миколи Гоголя Василь Опанасович перебудував старий будинок у «готичному стилі» на новий у стилі класицизму. Він також звів цегельний завод, винокурню, водяний млин, розплавив парк та облаштував ставки. Григорій Данилевський так описував родинне гніздо Гоголів: «Ось вони, місця, де проминуло веселе дитинство Гоголя! Широка галявина над косогором. Праворуч хати хутора, чистенькі, пофарбовані білим і жовтим, у затінку чарівних садків; ліворуч левада, шось наче розлогий город, середина його, ближча до хутора, обсаджена липами та вербами. Перед цією огорожею кам'яна церква із зеленим дахом. Огорожа церкви з цегли. Церква стоїть між левадою та хутором, напроти неї, прилягаючи до хат хутора, з правого таки боку, нова огорожа; за нею панський дерев'яний будинок з червоним дахом, одноповерховий; праворуч від нього флі-

Андрій Лизогуб. Художник Т. Шевченко. 1846–1847 рр.

гель, ліворуч — селянське житло. За будинком сад, за садом ставки. За ставками неоглядні рівнини українських степів».

Гоголь жив у Василівці з 1809 до 1818 р. Пізніше письменник згадав один епізод про своє життя у ній:

«Было мне лет пять. Я сидел один в Васильковке. Отец и мать ушли. Оставалась со мною одна старуха-няня, да и она куда-то отлучилась. Спускались сумерки. Я прижался к уголку дивана и среди полной тишины прислушивался к стуку длинного маятника старинных стенных часов...»

Після смерті Василя Опанасовича Марія Іванівна перепланувала головний будинок — ліквідувала мезонін та зробила терасу з двома рядами колон обабіч неї. Також тоді із саду перенесли поближче до будинку флігель, звели огорожу й дзвіницю церкви, проект якої розробив Микола Гоголь. Він приїжджав у Василівку влітку 1832 р. з Петербурга й провів тут три місяці. Тоді він займався садінням дерев у саду й облаштував купальню. За малюнками Гоголя оздоблено вітальню та інші кімнати. Письменник приїжджав на хутір і в 1835 р., а в 1848 р. провів тут літо. Очевидці зауважували, що Микола Васильович був добрим у ставленні до місцевих селян. Одного разу, як згадувала сестра Гоголя, він «попросив у матері піввідра наливки; наказав спекти вареників із сиром і запросив усіх селян, за виключенням п'яниць і лінивих».

Гоголь постійно листувався з матір'ю, яка весь час проживала у Василівці. Звідси вона регулярно надсилала своєму синові матеріали про звичаї, традиції, побут та одяг українського народу, а також прислів'я, різні оповідки й анекдоти.

Зберігся опис кабінету Миколи Гоголя у батьківському будинку в Василівці: «Кабинет во флигеле был расположен в другом конце здания и имел особый выход в сад. Здесь более всего оставался Гоголь. В последнее свое пребывание в Васильевке он отсюда не выходил никогда по целым дням, являясь в дом только к обеду и вечернему чаю. Это — комната в десять шагов длины и в четыре шага ширины. Два небольших ее окна выходят во двор, между ними зеркало. На окнах белые кисейные занавески. Влево от двери — печь. Влево от печи

Флігель помістя Гоголів-Яновських у Василівці. Фото початку ХХ ст.

стояла деревянная простая кровать, покрытая ковром... Над кроватью в углу висел образ св. угодника Митрофания. Рабочий стол Гоголя помещался между печью и кроватью, у забитой лишней двери. Это — на высоких ножках конторка, из грушевого дерева, с косою доской, покрытою кожей. На верхней части конторки с двух сторон вделаны чернильница и песочница. На стене, над конторкою, висел привезенный Гоголем из Италии нерукотворенный образ Спасителя, писанный масляными красками».

А ось як згадував про Василівку один із сучасників Гоголя Григорій Данилевський: «Старый, дедовский сад, где так любил гулять Гоголь, расположен во вкусе всех украинских сельских садов. Его деревья высоки и ветвисты. По сторонам ветвистой дорожки, идущей вправо от садового балкона, Гоголь в последнее здесь пребывание посадил с десятков молодых деревцов клена и березы. Далее, на луговой поляне, он посадил несколько жолудей, давших с новою весною свежие и сильные побеги... Тут же, недалеко, в тени нависших лип и ака-

Маєток М. В. Гоголя у Василівці (Яновщина).

Фото поч. ХХ ст. З фондів Національної історичної бібліотеки України

ций, был устроен небольшой грот, с огромным диким камнем у входа. На этом камне Гоголь, по словам матери, играл, будучи еще ребенком по третьему году. Через сорок лет после этой поры он любил садиться на этот камень, любясь с него видом прудов и окрестных полей».

Після смерті матері Марії Іванівни сестра Гоголя Ольга знесла старий батьківський будинок і збудувала новий. За переписом 1859 р. у Василівці було 63 двори та 417 жителів.

У 1883 р. село належало сестрам Миколи Гоголя — О. Головні та Г. Гоголь, а також племіннику В. Бикову. У 1894 р. він зніс флігель, в якому знаходився кабінет Миколи Гоголя. У жовтні 1896 р. у Василівці було відкрито Гоголівське земське училище, попечителем якого став внучатий племінник письменника М. В. Биков. Тоді ж жителі села зібрали 800 рублів для побудови музею та встановлення пам'ятника своєму великому землякові. До 1917 р. у будинку Гоголів

у Василівці зберігалися особисті речі письменника: натільний хрест (складень), печатка «козацького типу» з вирізьбленим написом «Gogol», пальмова тростина, палітра для акварельних фарб, чорний фрак, гербарій із польових квітів, знімок з картини Рафаеля «Преображення Господнє», перламутрові іконки із зображенням Благовіщення тощо.

Тільки у 1979 р. розпочалося відновлення садиби Гоголів, яка була значно пошкоджена під час Другої світової війни. Сьогодні у колишній Василівці, яка тепер має назву Гоголеве, діє заповідник-музей Миколи Гоголя (відкритий 1984 р.) і стоїть пам'ятник письменнику. Тут і до цього часу збереглася могила батьків Гоголя — Василя Опанасовича та Марії Іванівни. Наприкінці ХІХ ст. ще один племінник письменника В. Я. Головня поставив над могилою хрест. У 1953 р. поховання впорядковане, а 1983 р. встановлено новий бронзовий хрест із розп'яттям.

Певний час Яновщина (Василівка) адміністративно належала до Шишацької сотні Миргородського полку. Представники родини Гоголів-Яновських неодноразово їздили в різних справах у сусідні Шишаки. Відвідував їх у дитинстві й Микола Гоголь.

Перша згадка про Шишаки міститься у літописі за 1399 р. Із 1649 р. село стало сотенним містечком у складі Миргородського полку. Деякий час Шишацька сотня перебувала в межах Полтавського полку. За універсалом гетьмана Івана Мазепи від 1689 р. Шишаки були власністю козацького старшини Данила Лісницького, а в 1723 р. містечко належало до маєтностей полковника Петра Кулябки. Шишацьку сотню тоді очолював Роман Лісницький (син Данила), а до сотенної старшини належали отаман Ігнат Чумаченко, хорунжий Юско Корнищенко, писар Іван Іосифов. Отаманом був Максим Богатиренко.

Окрім більше ста козаків, до Шишацької сотні входили 23 «можнійші», 62 «середні» та 117 «піших зубожілих» посполитих селян, які були у підданстві шишацького сотника Лісницького. На території

сотні проживало також 88 селян, які перебували у підданстві миргородського полковника Данила Апостола.

Пресвітером місцевої Свято-Пречистенської церкви був отець Василій Григорович. При церкві існувала школа, яку очолював дяк Василь Василенко. Паламарем був Іван Стеценко. У Шишаках знаходилася також Свято-Рождественська церква, пресвітером якої був Антоній Тихонович. При ній існувала школа на чолі з дяком Дмитром Василенком, а паламарем був Яким Павленко. Тут також знаходився шпиталь, яким опікувався староста Кіндрат Заєць. При Шишацькій Свято-Спаській церкві з отцем Іосифом Федоровичем також існувала школа на чолі з дяком Наумом Василенком.

У другій половині XVIII ст. містечко залишалося центром Шишацької сотні, до якої також входили села Перевіз з 99 дворами та Матешівка з 51 двором. Після смерті сотника Романа Лісницького Шишаки належали його дружині Ганні Турасковні та її дітям. У Шишаках була велика мельниця «з 9 мучними колами». У 1781 р. у містечку налічувалося 693 хати і проживало 2530 осіб. «Посполитими» жителями на той час володіли бунчуковий товариш Лев Данилевський і секунд-майор Федір Майборода.

За переписом 1859 р. у Шишаках, які належали до Миргородського повіту Полтавської губернії і налічували 638 дворів, проживало 4850 жителів. Більшість із них вважали себе козаками.

Микола Гоголь разом зі своїм батьком Василем Опанасовичем неодноразово відвідував Обухівку, в якій був маєток козацько-старшинської родини Капністів. Протягом XVII–XIX ст. це село мало такі назви: Велика Обухівка, Бухалівка, Хабітовка, Обухів, Обухівка Велика. Воно розташоване на правому березі річки Псел за 45 км від Миргорода і 30 км від Яновщини (Василівки, Гоголевого). Обухівка виникла на початку XVII ст. як одне з козацьких поселень, у 1631 р. належала королівському комірникові Бартоломею Обалковському.

Протягом другої половини XVII ст. та у XVIII ст. Обухівка входила до Сорочинської сотні Миргородського полку й налічувала 116 дворів. Тоді близько сотні обухівських козаків очолював Стефан Черкасенко, а місцевим отаманом був Стефан Яценко. У результаті

Дербентського походу 1722 р. в Обухівці залишилися вдовами Євдокія Омельчиха Руденкова, Агафія Андріїха Лагодиха, Єфросинія Грициха Микитенкова. Крім 127 козаків, в Обухівці проживало 107 «посполитих» селян. Настоятелем місцевої Свято-Покровської церкви був Петро Єфимович, у прицерковній школі вчителював дяк Василь Мусай, а паламарем був Ігнат Яковенко.

З 1743 р. Обухівка стала володінням та постійним місцем проживання козацько-старшинської, а потім дворянської родини Капністів. На початку ХІХ ст. Василь Капніст відкрив в Обухівці своєрідний музей під відкритим небом. Російський археолог Олександр Ермолаєв після подорожі у 1810 р. Україною писав у своїх листах: «В бытность нашу в Обуховке я срисовал два истукана, находящиеся в саду у Василия Васильевича. Они присланы к нему из Екатеринославской губернии. Оба они высечены из серого песчаного камня. Один изображает мужчину, а другой женщину. Лица у обоих калмыцкие; доказательством, что народ, их поставивший, был народ калмыцкой породы...»⁸

Протягом першої половини ХІХ ст. в Обухівці діяв домашній театр. Тут ставили не лише п'єсу «Ябеда», написану господарем Василем Капністом, а й інші популярні на той час в Україні твори. Акторами для багатьох вистав періодично запрошували Василя Опанасовича, Марію Іванівну Гоголів-Яновських, а також маленького Миколу.

Відомо також, що Микола Гоголь влітку 1848 р. відвідував село Великі Будища (тепер Диканського району на Полтавщині). Воно розташоване на правому березі річки Ворскла за 36 км від Полтави і за 8 км від Диканьки. Назва села походить від слова «буда» — споруда, в якій добували поташ, вугілля, дьоготь, селітру. Великі Будища склалися з багатьох хуторів і кутків, назви яких збереглися донині — Вигін, Вовчий Яр, Говтва (Свято-Борисове), Зубенщина, Каутів Яр, Кулики, Миколаївський Яр, Покрівщина, Хоменків Яр та ін. Поселення виникло у другій половині ХІV ст. як одне з укріплень на південних кордонах Великого князівства Литовського.

⁸ Документи першої історико-археологічної експедиції в Україну // Київська старовина. — 1998. — № 3. — С. 179.

Особисті речі Миколи Гоголя.
Фото поч. ХХ ст. З фондів Національної історичної бібліотеки України

У 1660 р. Великі Будища стали сотенним містечком Будиської (Великобудищанської) сотні Полтавського полку. Під час Північної війни 1700–1721 рр. (з 2 березня й до кінця квітня 1709 р.) тут був розміщений штаб шведського короля Карла XII Густава. На той час Великобудищанську сотню очолював сотник Максим Левченко. Саме у Великих Будищах було підписано союзницький договір між Шведським королівством і Українським гетьманатом.

За даними перепису 1722 р. у Великих Будищах налічувалося 643 двори. Місцеві жителі займалися бджільництвом, вирощуванням тютюну. Двічі на рік тут відбувався ярмарок. Відомо, що 1745 р. у містечку діяли три шпиталі, а з 1747 р. — селітряний завод.

З 1803 р. Великі Будища перебували у складі Зіньківського повіту Полтавської губернії. У першій чверті XIX ст. у містечку був маєток надвірного радника, малоросійського поштового директора Г. Милорадовича. У 1824 р. маєток перейшов у спадок його доньці Є. Масоловій. Під час перепису 1859 р. у Великих Будищах налічувалося 427 дворів і проживало 2984 жителі. Було 6 церков, у т. ч. і кам'яні Миколаївська з дзвіницею (1801) та Троїцька з двома дзвіницями (1819).

Миколі Гоголю доводилося часто бувати і в селі Яреськи, де народилася його мати — Марія Косяровська. У дитинстві він неодноразово приїжджав сюди з матір'ю, а на час канікул у Ніжинській гімназії — разом із друзями.

Це поселення виникло на межі XIV–XV ст. і мало назви Єреськи, Яреськівка, Єресок. У 1631 р. відоме як слобода Єреськи, що належала польському шляхтичеві Б. Обалковському. У 1654 р. входило до складу Миргородського полку як центр Яреськівської сотні. За універсалом гетьмана Івана Мазепи від 29 серпня 1699 р. значилося у володінні миргородського полкового судді Григорія Зарудного. За універсалом миргородського полковника Данила Апостола частково належало сотникові Роману Леонтієву. Згідно з ревізією 1726 р. село налічувало 201 двір, а в 1730 р. — 235 дворів. У 1781 р. в Яреськах було 307 хат та близько 1100 жителів.

1754 року в Яреськах народився дядько Миколи Гоголя Дмитро Трошинський, а 12 листопада 1805 р. у місцевій церкві обвінчалися

батьки письменника Василь Опанасович Гоголь-Яновський та Марія Іванівна Косяровська.

Інколи Микола Гоголь відвідував Кременчук. Так, зокрема, у листі від 8 вересня 1828 р. до свого дядька П. Косяровського він писав:

«...Недавно только воротился из Кременчуга, где также была ярмарка и где более всего я промотался на вина и на закуски...»⁹

Та найбільше Миколі Гоголю подобалося бувати в сусідній Диканьці. Перша згадка про неї датується 1658 р. і зустрічається у літописному творі Самійла Величка, однак село було засноване набагато раніше. Походження назви поселення пов'язане з густими лісами («дикими»), які його оточують. Хоча існує версія, що старовинна назва села пов'язана з прізвиськом козака на ймення Дикань, або ж Дикий. Із 1660 р. Диканька входила до складу Великобудищанської сотні Полтавського полку Української козацької держави. Згідно з універсалом гетьмана Івана Самойловича це село як військова рангова маєтність було закріплене за полковником Леонтієм Кочубеєм, а потім перейшло до його сина Василя. Леонтій Кочубей збудував у селі церкву на честь святого Миколая. За переказами, його зображення одного разу з'явилося на зрізі стовбура дерева на лісовій галявині поблизу села. У побудові цієї церкви брав участь чернігівський єпископ Лазар Баранович, до володінь якого належав один із лісів на околиці Диканьки. У ньому довгий час існував старовинний чернецький скит, залишки якого збереглися до нашого часу. Неподалік села був розташований Великобудищанський Преображенський жіночий монастир, зведений за доби гетьманування Самойловича.

Відомо, що на межі XVII–XVIII ст., за часів свого урядування Василь Кочубей спорудив у Диканьці великий дерев'яний палац. Можливо, його відвідував і гетьман Іван Мазепа. З ім'ям цього гетьмана пов'язана і легендарна оповідь про його кохану Мотрю Кочубеївну, яка начебто доживала свого віку у місцевому Преображенському монастирі.

⁹ Вересаев В. Указ. соч. — С. 74.

Генеральний суддя Василь Кочубей. Художник Т. Шевченко. 1859 р.

Довголітнього володаря Диканьки генерального суддю Василя Кочубея у зв'язку з доносом на свого патрона гетьмана Мазепу до Петра I стратили 15 липня 1708 р. неподалік Білої Церкви. Тому згідно з реєстром 1718 р. Диканька була закріплена як рангова військова маєтність за вдовою Василя Кочубея «панею Василівою Кочубеївою». Диканським отаманом на той час був Савка Негонизайченко, який очолював 54 сотенних кінних козаки, 29 тяглих козаків та 20 піших козаків, тобто всього 103 козаки. Окрім того, в Диканьці тоді проживало 382 посполитих селян. Тут існувало кілька броварень та пасік, що належали місцевій козацькій старшині.

Диканські козаки у складі Полтавського козацького полку брали участь у Північній війні 1700–1721 рр. та російсько-турецьких війнах 1734–1739 і 1768–1774 рр., а також в інших військових подіях, що відбувалися протягом XVIII ст. У 1752 р. Диканька входила до першої Полтавської полкової сотні й мала 346 дворів, 485 хат, 36 бездвірних хат, 514 сімей, 4 піших підсусідки. За генеральним переписом 1765–1769 рр. у селі налічувалося 328 дворів і 1509 жителів. 47 власникам належали хутори навколо села.

У Диканьці до цього часу збереглися чотири т. зв. Кочубеєві дуби віком близько 800 років, висотою 20–22 м і діаметром стовбура 1,5–1,8 м. Це все, що залишилося від дубової алеї, яка прикрашала в'їзд до садиби Кочубеїв зі сторони Полтавського шляху й була прокладена через Миколаївський ліс. Згідно з легендою, юна Мотря Кочубеївна зустрічалася з гетьманом Іваном Мазепою біля одного з цих дубів, які О. Пушкін оспівав у поемі «Полтава»:

*Цветет в Диканьке древний ряд
Дубов, друзьями насажденных,
Они о праотцах казенных
Доныне внукам говорят...*

Відомо, що наприкінці XVIII ст. Диканька перейшла у спадок до Павла Кочубея, який був бунчуковим товаришем Полтавського полку України-Гетьманщини, а потім з огляду на скасування козацького

устрою отримав дворянський титул і став статським радником Російської імперії. Саме Павло Кочубей на місці дерев'яного Хрестовоздвиженського храму звів першу в селі кам'яну Троїцьку церкву, в якій його і було поховано у 1786 р. Троїцьку церкву неодноразово відвідував Микола Гоголь, і саме її він змалював у повісті «Ніч перед Різдом».

Після смерті Павла Кочубея Диканька належала його синові Василеві, який став одним із найвпливовіших державних чиновників Російської імперії. З 1792 р. нащадок відомого козацько-старшинського роду входить до найближчого оточення царевича Олександра і стає засновником гуртка «молодих друзів» майбутнього імператора. До 1797 р. Василь Кочубей був послом Росії в Османській імперії, потім керував Колегією іноземних справ, а протягом 1802–1807 та 1819–1823 рр. обіймав посаду міністра внутрішніх справ Російської імперії. З 1827 по 1831 р. був головою ради і комітету міністрів. У 1799 р. В. Кочубей отримав титул графа, а 1831 р. — князівський титул.

Маючи величезні статки, Василь Павлович побудував у Диканьці грандіозний палац і створив навколо нього чудовий природно-архітектурний ансамбль. За спогадами сучасників, Кочубеївський палац у Диканьці не поступався царському палацу у Петергофі.

У 1794 р. Кочубей на місці колишньої дерев'яної побудував у селі велику кам'яну церкву св. Миколая. Під час її спорудження відомий на той час архітектор М. Львов застосував новаторські рішення, вперше на теренах Російської імперії звівши т. зв. подвійний купол та повітряні печі. У Миколаївській церкві й до цього часу зберігається родинний склеп родини Кочубеїв, який вражає своїми розмірами. У 1827 р. поряд із церквою за проектом архітектора Луїджі Руска було зведено оригінальну двоярусну дзвіницю.

Цей православний храм відомий також тим, що в ньому тривалий час зберігався зріз дубового стовбура із зображенням святого Миколая. На початку ХІХ ст. саме до цієї природної ікони багато разів припадала своїми вустами Марія Іванівна Гоголь-Яновська, прохаючи святого угодника сприяти народженню здорових дітей. І саме на честь святого Миколая, чудотворний образ якого зберігався у ди-

Палац князя Кочубея в Диканьці.

Фото поч. ХХ ст. З фондів Національної історичної бібліотеки України

канській церкві, назвали народженого у 1809 р. Миколу Гоголя. Відомо також, що батьки Гоголя просили диканського священника молитися до тих пір, поки вони йому не дадуть знати про народження сина.

3 серпня 1820 р. Диканьку відвідав російський імператор Олександр І. До цієї події на в'їзді в село встановили величну кам'яну триумфальну арку, яка не поступалася аналогічним спорудам у Парижі та Римі. Слід зазначити, що Василь Кочубей брав активну участь у російсько-французькій війні 1812 р. й неодноразово був задіяний у різних дипломатичних перемовинах, а також присутній на вирішальній військовій раді у Філях. Тому диканську триумфальну арку присвятили перемозі російської армії над військами Наполеона Бонапарта. До речі, у Петербурзі аналогічні Нарвські триумфальні ворота встановили лише у 1834 р.

Як відомо, вже в одній зі своїх перших повістей «Вечір напередодні Івана Купала» (1830) Гоголь писав, що усі події відбуваються «не дальше ста шагів от Диканьки по нынешней опошнянской дороге». А вже через рік, у 1831 р., письменник використав назву села

у заголовку книги повістей «Миргород» і назвав їх «Вечорами на хуторі поблизу Диканьки». Дослідники стверджують, що Гоголь зробив це з огляду на те, що у вищих колах тогочасного Петербурга ходило багато розмов і чуток про палац імператорського фаворита Василя Кочубея у Диканьці. Як цінитель і збирач мистецьких творів Кочубей був також відомий серед відвідувачів художніх салонів та літературних вечорів Петербурга, а отже, назва далекої і невідомої Диканьки у багатьох не сходила з вуст. Цим і скористався Гоголь. А вже 1832 р. побачила світ повість «Ніч перед Різдом», в якій усе дійство розгорталось у Диканьці, а також описувався фантазмагоричний переліт диканського коваля Вакули до Петербурга. Ось так Микола Гоголь задовольнив бажання жителів російської столиці дізнатися більше про кочубеївський маєток у Диканьці.

Миргород, Сорочинці, Яновщина (Василівка), Шишаки, Великі Будища, Яреськи, Диканька — це ті українські козацькі містечка і села, які протягом усього життя «супроводжували» Миколу Гоголя. Особливо часто він згадував про свою малу батьківщину в далеких Петербурзі, Москві, Відні та Римі. Звичайно, найріднішими для письменника були Сорочинці, де він народився, та Яновщина, де пройшло його дитинство.

*Хто ж их маты? Хто родына
Об их печальица?
Их родына — Украина,
А маты — Царыця! —*

саме у такій поетичній формі привітав випускників Полтавського інституту 1854 р. видатний гоголівський земляк і сучасник Петро Гулак-Артемовський. Ці виразні слова, на нашу думку, найбільш вдало характеризують і життєві свідомісні орієнтири Миколи Гоголя, адже, незважаючи на те, що він неодноразово заявляв про свою відданість царській Російській імперії, його «родиною», тобто Батьківщиною, завжди залишалася Україна.

Українське середовище Миколи Гоголя

А как еще впутается какой-нибудь родич, дед или прадед, — ну тогда и рукой махни... чудится, что вот сам все это делаешь, как будто залез в прадедовскую душу, или прадедовская душа шалит в тебе...

М. Гоголь, «Пропала грамота», 1831 р.

На початку ХХ ст. історик Іван Каманін зауважив, що «вся атмосфера, оточувана Гоголя, була, так сказати, насквозь проникнута цими козацькими традиціями, а яке враження виробили вони на чутку і ніжну душу поета...». І справді, 1831 р. у повісті «Пропала грамота» Микола Гоголь писав:

«Эх старина, старина! Что за радость, что за радумье падет на сердце, когда услышишь про то, что давно-давно, и года и месяца ему нет, деялось на свете!»

Про далеких пращурів, діда та батька письменника мова йшла у попередньому розділі книги, тож розповімо про інших найближчих родичів, а також вірних друзів, поважних наставників і сподвижників Миколи Гоголя. Насамперед звернімо увагу на людину, яка дала Гоголю життя, — матір письменника.

Як уже згадувалося, Марія Іванівна народилася 1791 р. у козацькому селі Яреськи в старшинській родині Косяровських. Мати Марії померла молодою, тому вона виховувалася у батькової сестри Ганни Матвіївни. Тітка Марії Іванівни успадкувала маєток у Яреськах за своїм померлим чоловіком Андрієм Трощинським — братом одного з провідних урядовців Російської імперії, колишнього писаря Гадяцького полку Дмитра Трощинського.

Козацько-старшинський рід Косяровських був хоча й не дуже знатний, однак відомий на Полтавщині й споріднений із більш заможними родинами Трощинських та Лукашевичів. Один із засновників роду — сподвижник гетьмана Івана Мазепи, знатний військовий товариш Лубенського полку Леонтій Павлович Косяровський.

Марія Іванівна Гоголь (Косярівська). Невідомий художник. Початок ХІХ ст.

Відомо, що його син Остап Косяровський у 1730 р. мав підсусідків у Красноколядинській сотні Прилуцького полку. Син Остапа і дід матері Миколи Гоголя Матвій Косяровський також займав високе положення у козацькій ієрархії Лубенського полку України-Гетьманщини. А батько Марії Іванівни Іван Косяровський після військової служби був поштовим чиновником — харківським губернським поштмейстером.

Марія Іванівна була дуже активною жінкою й навіть отримала медаль за участь у російсько-французькій війні 1812 р. Ця відзнака засвідчувала матеріальну підтримку родиною Гоголів-Яновських організації козацьких полків на теренах Полтавщини.

Мати Гоголя мала непогану домашню освіту, була досить начитаною й добре знала українську історію, звичаї і традиції свого народу. Вона пережила Миколу Васильовича на сімнадцять років і померла 1868 р. у Василівці, де прожила більшу частину свого життя й була похована.

Окрім матері, значний вплив на формування характеру та світогляду Миколи Гоголя у дитинстві справила баба по батькові Тетяна Семенівна Лизогуб. За свідченнями сучасників, вона була дуже освіченою і побожною, добре розумілася на живописі й вміла гарно малювати. У Василівці довгий час зберігалися дві її картини: на одній із них були зображені фрукти, а на другій — розрізані дині. За легендою, Тетяна Семенівна втекла з дому разом із коханим Опанасом Гоголем-Яновським й вийшла за нього заміж усупереч волі батьків. Вона була для малого і юного Миколи джерелом історичних, побутових та релігійних оповідок. Згідно з висновками гоголезнавців, бабуся письменника була людиною минулої доби, живим представником і носієм старовини в усіх проявах — у смаках, звичках, навіть примхах. Наприклад, вона виїжджала з маєтку лише в екіпажі, запряженому парою волів, а не коней. Тетяна Семенівна добре знала і пам'ятала старий козацький побут.

Незадовго до смерті вона залишила заповіт, в якому, зокрема, зазначалося: «...Движимое и недвижимое имение мое, доставшееся по наследству от родителей моих, числящееся за мною и умершим

сыном моим в селе Васильевке и местечке Яресках, состоящее по последней ревизии из 137 душ со всеми к ним принадлежащими пахотными, сенокосными, лесными землями и со всеми хозяйственными при нем заведениями, сим духовным тестаментом записываю и завещаю в вечное и потомственное владение им внукам моим: Николаю, Марии, Анне, Елизавете, Татьяне и Ольге Гоголь-Яновским с тем, что внук мой Николай преимущественно пред сестрами своими должен из всего сего имения получить половину один, сверх того новый дом, к нему принадлежащий сад и лес, называемый Яворовщина...»¹⁰

Хрещеним батьком письменника був полковник Микола Трохимовський. Його батько Михайло Якович Трохимовський — відомий на той час у всій Російській імперії лікар. Він народився 1739 р., закінчив Києво-Могилянську академію та Петербурзьку сухопутну госпітальну школу. Брав участь у російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. Із 1772 р. за станом здоров'я перебував на цивільній службі. 1777 року отримав звання штабс-лікаря, у 1811 р. обраний членом-кореспондентом Петербурзької медико-хірургічної академії. У 1773—1813 рр. жив і працював у Сорочинцях. Тут на власні кошти утримував лікарню, в якій надавав безкоштовну медичну допомогу бідним. У лікуванні широко використовував місцеві лікарські рослини. Серед тогочасних медичних засобів популярним став напій «трохимівка», який лікарі призначали для лікування розладів шлунково-кишкового тракту. На межі XVIII—XIX ст. Сорочинці називали в народі «Лікарівщиною». Михайло Трохимовський — автор першої в Російській імперії праці з фармакології лікарських рослин «Рассуждения о растениях в Крымской степи, полковым лекарем усмотренных», яка побачила світ 1772 р. у Петербурзі. Окрім того, українець Трохимовський став першовідкривачем лікувальних властивостей миргородської мінеральної води. У 1786 р. він повідомляв, що для лікування деяких хвороб використовує місцеву «мінеральну купель», яка має цілющі властивості. Михайло Якович зібрав у Со-

¹⁰ Татьяна Семеновна Гоголь-Яновская (урожд. Лизогуб). Духовное завещание // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1902. — Кн. XVI. — Вып. 1—3. — Отд. 3. — С. 43.

22	12	Мвстена Сорокинса, Гродунинна, Г. Будинна, Куринна, Губовна родила дитя Іванівна і окупилася	21.	Сорокинна, Губовна.
23.	12	Мвстена Сорокинса, Гродунинна, Г. Будинна, Куринна, Губовна родила дитя Іванівна і окупилася	13.	Гродунинна, Г. Будинна, Куринна, Губовна, Мвстена, Сорокинна.
24.	17	Мвстена Сорокинса, Гродунинна, Г. Будинна, Куринна, Губовна родила дитя Іванівна і окупилася	18.	Губовна, Куринна, Сорокинна.
25.	20	У Мвстени Сорокинса, Гродунинна, Г. Будинна, Куринна, Губовна родила дитя Іванівна і окупилася	22.	Гродунинна, Куринна, Губовна, Мвстена, Сорокинна.
26.	23	Мвстена Сорокинса, Гродунинна, Г. Будинна, Куринна, Губовна родила дитя Іванівна і окупилася	24.	Гродунинна, Г. Будинна, Куринна, Губовна, Мвстена, Сорокинна.
27.	27	Мвстена Сорокинса, Гродунинна, Г. Будинна, Куринна, Губовна родила дитя Іванівна і окупилася	28.	Гродунинна, Г. Будинна, Куринна, Губовна, Мвстена, Сорокинна.
28.	2	Мвстена Сорокинса, Гродунинна, Г. Будинна, Куринна, Губовна родила дитя Іванівна і окупилася		

Сторінка метричної книги Сорочинської Спасо-Преображенської церкви із записом про хрещення М. В. Гоголя.

Фото поч. ХХ ст. З фондів Національної історичної бібліотеки України

рочинцях велику медичну бібліотеку. Нагадаємо, що саме він у 1809 р. приймав у своїй лікарні пологи у Марії Іванівни Гоголь-Яновської, яка народжувала Миколу Гоголя. Очевидно, що М. Трохимовський, який помер у 1813 р., спостерігав за фізичним розвитком маленького Миколи.

Серед іменитих наставників Миколи Гоголя перше місце, безперечно, посідав його дядько Дмитро Прокопович Трошинський. Протягом кінця XVIII — початку XIX ст. він був міністром уділів, юстиції і фінансів Російської імперії, сенатором, державним секретарем, дійсним таємним радником, членом Державної ради, директором

Поштового відомства, полтавським губернським маршалком. «Козак-вельможа» — так називав його Тарас Шевченко. Адже народився Дмитро Трошинський близько 1749—1754 рр. у містечку Глухів у старовинній козацькій родині. Його прадід Матвій Трошинський козакував на Запорозжжі. Джерела засвідчують, що він підтримував кошового отамана Костя Гордієнка та гетьмана Івана Мазепу в повстанні проти московської влади у 1708—1709 рр. Тоді ж він потрапив у полон і довгий час перебував в ув'язненні, де й помер. З цього роду походив також гадяцький полковник Степан Трошинський.

Після закінчення Києво-Могилянської академії Дмитро Трошинський працював у Малоросійській колегії, брав участь у російсько-турецькій війні 1768—1774 рр., виконував обов'язки полкового писаря Галяцького полку України-Гетьманщини, перебував на службі у князя Миколи Григоровича Рєпніна. У 1776 р. переїхав до Петербурга, де пройшов шлях від управителя маєтків князя Олександра Безбородька до державного секретаря при дворі Катерини II й дійсного таємного радника Російської імперії. У 1802—1806 рр. був міністром уділів, юстиції та фінансів, протягом 1814—1817 рр. — міністром юстиції і фінансів.

Під час війни 1812 р. дядько Миколи Гоголя брав участь у формуванні козацького ополчення Лівобережної України. Разом із Василем Капністом склав проект формування козацького ополчення на Лівобережній Україні, опираючись на державні традиції Гетьманщини. Сучасники засвідчували, що Дмитро Прокопович поділяв політичні погляди тогочасних «автономістів» братів Ф. і В. Лукашевичів, П. Корочевського та М. Миклашевського.

Після відставки у 1821 р. Дмитро Трошинський повернувся з Петербурга до України, в село Кибинці, й по суті перетворив його на тогочасну культурну столицю країни. Український вельможа був великим меценатом і благодійником, підтримував здібних митців і студентів родом з України. Найвідоміші з них — Яків Маркович, Василь Ломиковський, Володимир Боровиковський та Артемій Ведель. Саме Трошинський через свого товариша О. Каменецького допоміг видати знамениту «Енеїду» Івана Котляревського.

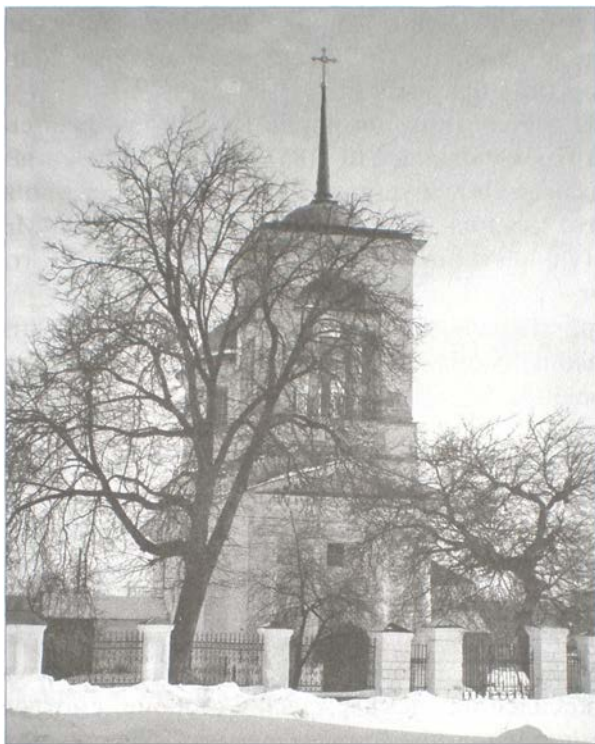

Дмитро Трошинський

Дмитро Трошинський виклопотав Гоголю утримання в Ніжинській гімназії за рахунок державних коштів. Він також неодноразово матеріально і морально допомагав Гоголю під час перших років його перебування в Петербурзі. Молодий Микола не тільки прислухався до порад свого родича і наставника, а й постійно користувався його бібліотекою, яка була однією з найбільших у Російській імперії.

Сучасники стверджували, що Трошинський любив слухати українські народні пісні та широковідому «Чайку», авторство якої приписують гетьману Івану Мазепі. Донька Василя Капніста писала, що Дмитро Трошинський просив гостей «співати добре відому малоросійську пісню „Чайку“, яка алегорично зображувала Малоросію як птаха, що звив гніздечко біля доріг, що з усіх боків оточили його. Чарівна мелодія цієї пісні, а ще більше її слова були такі зворушливі, що, слухаючи пісню, поважний старець Трошинський часто затуляв обличчя рукою і плакав». Помер Дмитро Трошинський 26 лютого 1829 р., похований у Кибинцях у збудованій ним церкві.

Серед українських друзів Миколи Гоголя насамперед треба назвати вихованців Ніжинської гімназії, більшість з яких переїхали до Петербурга й у російській столиці продовжували підтримувати між собою дружні взаємини. Починаючи з дитинства і протягом усього життя Гоголь дружив з Олександром Данилевським. Батьки Гоголя і Данилевського були товаришами з часів навчання у Полтавській семінарії й сусідами по селах. Народився Данилевський 28 серпня 1809 р. у селі Семеренки неподалік Миргорода. Навчався разом із Миколою Гоголем у Полтаві та Ніжині. З 1827 р. здобував освіту в Московському університетському пансіоні. Саме Олександр Данилевський супроводжував Гоголя під час його переїзду в 1828 р. до

Грецька церква у Ніжині. XVIII–XIX ст. Фото Н. Слюсаренко

Петербурга. Пізніше друзі разом здійснювали поїздки до України. У 1836 р. вони також удвох виїхали за кордон, де спочатку перебували в Австрії, потім Гоголь сам поїхав до Швейцарії. Повернувшись із закордону, Данилевський переїхав до України. Тут він спочатку обіймав посаду інспектора пансіону при Першій київській гімназії, а потім, з 1851 по 1861 р., був директором Полтавської гімназії й училищ Полтавської губернії. Підтримував впровадження у навчальних закладах Полтавщини викладання українською мовою. Один із найповажніших біографів Гоголя В. Шенрок особисто зустрічався з Данилевським у 1884 р. і записав з його вуст багато біографічних даних про

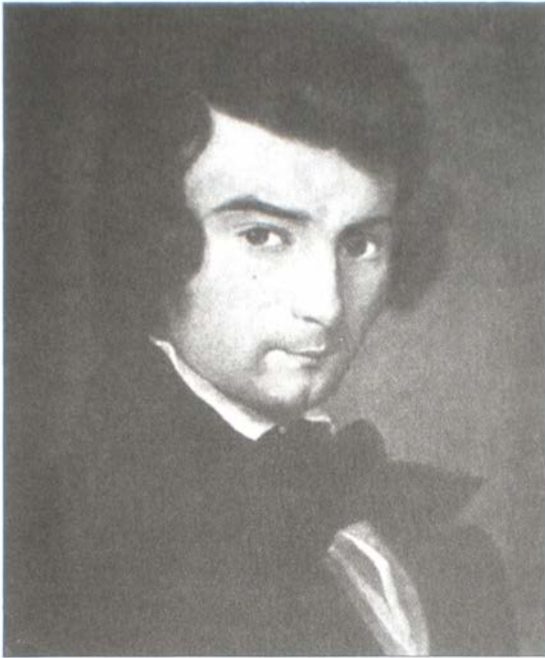

Гоголя. На пенсії товариш Миколи Васильовича проживав у селі Аненське, де й помер 1888 р. Гоголь називав Олександра Данилевського двоюрідним братом.

Одним із найближчих товаришів Гоголя по Ніжинській гімназії був Микола Прокопович (1810–1857). Після закінчення гімназії він також переїхав до Петербурга, де займався вчителюванням. За дорученням свого товариша контролював процес видання «Мертвих душ» і декількох (у т. ч. і першого) зібрань творів Миколи Гоголя. Микола Прокопович — автор казок, балад і ліричних віршів.

Із 1827 р. у Петербурзі перебував ще один гімназійний товариш Гоголя — Василь Любич-Романович. Він походив з козацької аристократичної родини. Володів польською, англійською, німецькою, італійською, латинською і грецькою мовами. Відомий як перекладач творів видатного польського поета Адама Міцкевича, зокрема «Кримських сонетів», «Конрада Валленрода», «Гражини». Василь Любич-Романович також переклав з англійської «Дон Жуана» Джорджа Байрона (1847). Перша його публікація — вірш «Сказание о Хмельницком» — з'явилася в журналі «Сын Отечества» за 1829 р. Окрему збірку віршів видав у 1832 р. Залишив суб'єктивні спогади про ніжинський період Миколи Гоголя. У них, зокрема, він згадував: «Гоголь постійно косився на нас, держался в стороні, смотрел всегда бурою. Насмешки наши над Гоголем еще усугублялись потому, что он держал себя каким-то демократом среди нас, детей аристократов...»

Товаришами Миколи Гоголя з часів навчання у Ніжинській гімназії були Євген Гребінка, брати Іван і Тимофій Пашенки, Григорій Висоцький, Костянтин Базілі, Іван Кобеляцький, Нестор Кукольник, Аполлон Мокрицький. Більшість із них стали відомими на той час культурними та державними діячами. Дехто залишив власні спогади про часи навчання у Ніжині. Ось що, наприклад, писав дипломат і письменник Костянтин Базілі: «Театральные представления давались на праздниках. Мы с Гоголем и Романовичем сами рисовали декорации... играли мы трагедии Озерова „Эдип“ и „Фингал“, водевили, какую-то малороссийскую пьесу, сочиненную тогда же Гоголем, от которой публика надрывалась со смеху». А Тимофій

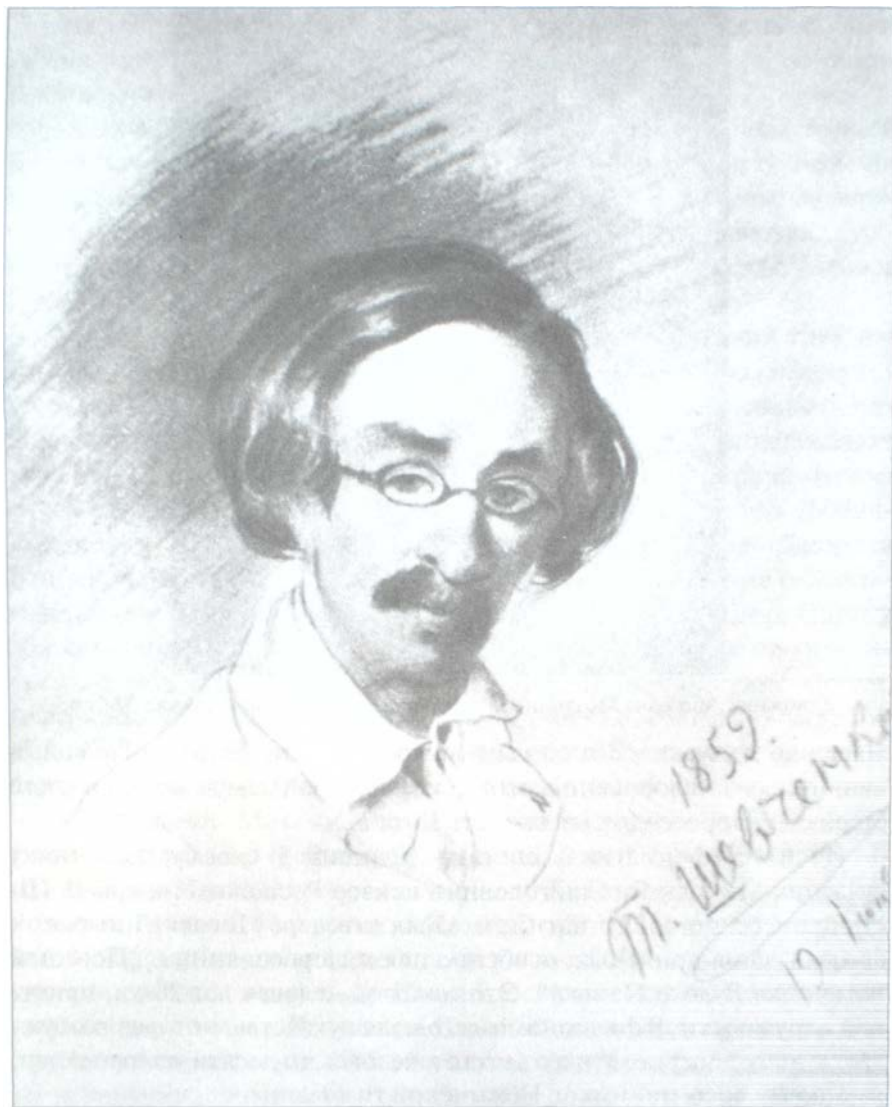

Художник Аполлон Мокрицький. Автопортрет. Перша половина XIX ст.

Пашенко згадував: «Вот однажды сочинили они (Гоголь и Прокопович) пьесу из малороссийского быта, в которой немую роль дряхлого старика-малоросса взялся сыграть Гоголь...»

Досить інформативні спогади залишив у своєму щоденнику сучасник Миколи Гоголя, головний цензор Російської імперії О. Нікітенко. 22 січня 1832 р. він писав: «Был на вечере у Гоголя-Яновского, автора весьма приятных, особенно для малороссиянина, „Повестей пасичника Рудого Панька“. Это молодой человек лет 26-ти, приятной наружности. В физиономии его доля лукавства, которая возбуждает к нему доверие. У него застал я человек до десяти малороссиян, всех почти воспитанников Нежинской гимназии».

Великим другом Миколи Гоголя був Михайло Максимович — визначний вчений, історик, фольклорист, етнограф, природознавець.

Михайло Максимович. Художник Т. Шевченко. 1852 р.

письменник. Він народився у 1804 р. на хуторі Тимківщина Золото-ніського повіту Полтавської губернії (нині — с. Богуславець Черкаської області). У 1819 р. закінчив Новгород-Сіверську гімназію. Навчався у Московському університеті, де 1827 р. захистив магістерську дисертацію. Працював університетським викладачем і директором ботанічного саду. З 1833 р. — професор кафедри ботаніки. У 1834—1835 рр. Михайло Максимович був першим ректором Київського університету імені св. Володимира й деканом філософського факультету. Планував залучити до викладацької роботи в університеті свого товариша Миколу Гоголя, а також Тараса Шевченка і Миколу Костомарова. У зв'язку з хворобою в 1845 р. вийшов на пенсію. Постійно жив у садибі Михайлова Гора поблизу села Прохорівка на Канівщині й займався дослідницькою діяльністю. За наукові заслуги обраний членом Київського, Московського, Петербурзького, Новоросійського університетів і багатьох наукових товариств. У 1871 р. Михайло Максимович став членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Автор численних праць з історії, археології та мовознавства. Зокрема, йому належать такі історичні праці, як «Історичні листи до козаків придніпровських», «Листи про Б. Хмельницького», «Дослідження про гетьмана Конашевича-Сагайдачного», «Бубнівська сотня», «Розповідь про Коліївщину», «Вісті про гайдамаків» та ін. Більшість із цих праць були опубліковані протягом 1843—1845 рр. у московському журналі «Москвитянин». Михайло Максимович поклав початок українській фольклористиці, видавши збірники пісень «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849). Він також видав етнографічну працю «Дні і місяці українського селянина» (1856), досліджував і видавав літописи доби Київської Русі. У 1857 р. опублікував віршований переклад українською мовою «Слова о полку Ігоревім». Максимович — один із основоположників вітчизняної ботаніки. Засновник і видавець літературно-публіцистичних альманахів «Денниця» (1830—1834), «Киевлянин» (1840, 1841, 1850), «Украинец» (1859, 1864). В останньому, наприклад, подавалися відомості історичного характеру про Полтаву та Золотоношу, а також про українських гетьманів. У поетичній збірці

«Современные песни украинца» (1854) у вірші «До мого московського товариша», присвяченому Миколі Надеждіну, Михайло Максимович писав українською мовою у російській транскрипції:

*Ми з тобою, мій собою,
Обидва такі...
Удались одын в одного,
Як братья родныи.
Ой ты сыдышь над Невою, —
А я сыжу тута,
Да дывлюся, як до моря
Йде Днипро — Слаута...¹¹*

Як наголошував на початку ХХ ст. дослідник Іван Стешенко, «господствующей чертой во всем учено-литературном характере Максимовича были его малорусские стремления, и вот они-то и составили основу всей деятельности Максимовича, ее душу». На відміну від свого товариша Миколи Гоголя, Максимович розумів велике значення впровадження української літературної мови і навіть подумував над тим, як у провідних російських журналах «издавать что-либо на насъкій мові». Помер Михайло Максимович у 1873 р.

Ще одним товаришем Миколи Гоголя від часу його перебування у Москві був Осип Бодянський — видатний філолог, історик, письменник, перекладач, археограф та видавець. Народився він 1808 р. у невеличкому містечку Варва поблизу Лохвиці на межі Чернігівщини та Полтавщини. Один із основоположників наукового слов'янознавства в Російській імперії, доктор слов'янської філології та член-кореспондент Петербурзької академії наук. Навчався в Переяславській та Полтавській духовних семінаріях, у 1834 р. закінчив Московський університет, де захистив магістерську дисертацію «О народной поэзии словянских племен». Протягом 1837–1842 рр. Осип Бодянський перебував у науковому відрядженні в південних та західних слов'янських країнах. У 1842–1868 рр. — професор кафедри

¹¹ Неизданные малорусские стихотворения М. А. Максимовича // Киевская старина. — 1898. — № 11. — С. 37.

історії і літератури слов'янських мов Московського університету. Був довголітнім секретарем Московського товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, редактором «Чтений» — періодичного видання цього товариства (1846—1848, 1858—1877). За його редакцією вийшло більше сотні томів унікально-наукового видання.

Осип Бодянський опрацював і надрукував значний корпус джерел з історії України, зокрема «Історію Русів», Літопис Самовидця, Реєстр Війська Запорозького 1649 р., документальні матеріали, зібрані Д. Бантишем-Каменським, Г. Міллером, М. Маркевичем, а також історичні праці О. Рігельмана, С. Зарульського, П. Симоновського, О. Шафонського, І. Квітки та ін. Згідно з висновками дослідників, творча діяльність сподвижника Гоголя Осипа Бодянського надихалася почуттям палкого патріотизму. Адже він наполегливо вивчав українську мову, збирав пам'ятки усної народної творчості, проявляв інтерес до українознавчих джерелознавчих та археографічних студій. Товаришував із Миколою Гоголем та опікувався ним. Осип Бодянський притримувався поширеної серед тогочасних українських інтелектуалів теорії «двох Росій», яка ґрунтувалася на усвідомленні історичної та етнокультурної окремішності України-Малоросії від Великої Росії і якої до певного часу також притримувався Гоголь.

Серед старших товаришів Миколи Гоголя варто виділити представника відомого козацько-старшинського роду Олександра Марковича. Він був онуком Якова Марковича і зберігав удома щоденник свого діда. Гоголь познайомився з ним через Олександра Данилевського десь наприкінці 1840-х рр. Народився Олександр Маркович у 1790 р. Навчався у Харківському училищі, яке закінчив 1806 р. Під час навчання завів записник, до якого занотовував різні відомості, в т. ч. і свої думки. Зокрема, у 1808 р. Олександр Маркович писав: «Вавилоняне, по словам Бероза, назначали особливых пять дней в году, в течении которых невольники заступали место господ своих, имея право повелевать ими; надо бы возобновить этот древний обычай для некоторых наших помещиков». Історик Олександр Лазаревський так охарактеризував Олександра Марковича: «три качества

резко виделяли Марковича из среды его соседей, помещиков обывателей: любовь к ближнему, интерес к общественной жизни и, наконец, близкое его знакомство с родной стариной»¹². У своєму маєтку у Сваркові поблизу Глухова Маркович заснував лікарню й училище, які були доступні не лише для бідних дворян, а і для селян.

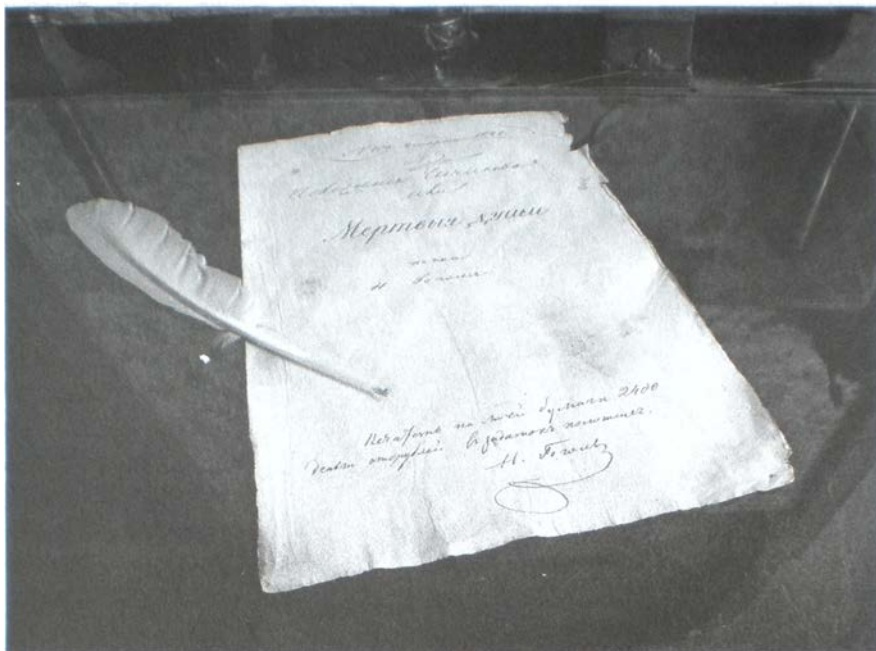
Товариш Гоголя був одним із найкращих знавців українського побуту свого часу. Побутову історію України вивчав (читав і робив записи протягом двох років) із десяти томів щоденника свого діда Якова Марковича. Частину архіву козацько-старшинської родини Марковичів опублікував 1824 р. у часописі «Украинский журнал». У 1832–1838 рр. Олександр Маркович очолював дворянство Чернігівської губернії. Тоді ж на основі матеріалів із родинного архіву написав «Записку про дворянський стан Чернігівської губернії». Окрім того, задовго до 1861 р. подав на розгляд царського уряду власний проект звільнення селян від кріпосницької залежності. Олександр Маркович також очолював громадський «Чернігівський комітет з покращення побуту поміщицьких селян».

Микола Гоголь був знайомий і зі своїм земляком, істориком та етнографом Василем Ломиковським, який товаришував із його батьком Василем Опанасовичем і дядьком Дмитром Трошинським. Маєток представника відомого козацько-старшинського роду Ломиковських був розташований на хуторі Парк-Трудолюб за 8 верст від Кибинців. Василь Ломиковський народився у 1778 р. Закінчив Петербурзький кадетський корпус, деякий час перебував на військовій службі. Вийшов на пенсію й оселився на Миргородщині. Збирав українські народні пісні та думи. Зберігся його пісенний рукописний збірник «Запись в 1803–1805 г. Списаны из уст слепца Ивана, лучшего рапсодия, которого я застал в Малороссии». У 1808 р. Василь Ломиковський уклав словник української старовини «О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников. По алфавиту. Писано 1808 года», в якому навів дуже багато цікавих відомостей з історії та

¹² Лазаревский А. Один из приятелей Гоголя (А. И. Маркович) // Памяти Гоголя. — К., 1902. — С. 40.

Олександр Маркович. Невідомий художник. Перша половина XIX ст.

Перша сторінка рукопису «Мертвих душ» М. Гоголя.
З колекції Національного музею літератури України. Сучасне фото

побуту України. Однак ця праця побачила світ лише 1894 року¹³. В 1809 р. Ломиковський переклав російською твір французького історика Жана-Бенуа Шерера «Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії» (Париж, 1788). Окрім того, він збирав документи і матеріали з української історії, робив численні виписки зі старовинних рукописів. Вів щоденник, листувався з багатьма тогочасними українськими культурними діячами. Написав також книгу «Разведение леса в сельце Трудолюбє».

Відомо, що Василь Ломиковський часто кепкував з Миколи Гоголя у дитинстві й жартівливо-зверхньо називав його «геній Нікоша».

¹³ Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским // Киевская старина. — 1894. — № 7. — Приложение.

У листі до Івана Мартоса від 9 січня 1830 р. саркастично засвідчував, що молодий Микола відправився до Петербурга з метою «исходотайствовать для Малороссии увольнения от всех податей»¹⁴. Ломиковський, до речі, не зовсім схвально відгукнувся й про збірку повістей «Миргород», закидаючи Гоголю, що той не змалював в образах її героїв місцевих знаних людей. Ось що писав Олександр Данилевський до Миколи Гоголя у 1842 р.: «Ты спрашиваешь меня, что здесь говорят о твоей поэме? Я не вижу почти никого и никуда не выезжаю. Те немногие, с которыми имею сношение, не нахвалятся ею. Патриоты нашего уезда, питаая к тебе непримиримую вражду, теперь благодарны уже за то, что ты пощадил Миргород. Я слышал между прочим мнение одного, который может служить оракулом этого класса господ, осыпавшего такими похвалами твои „Мертвые души“, что усомнился было в его искренности; но жестокая хула и негодование на твой „Миргород“ помирили меня с нею. „Как!“ — говорил он. Миргородский уезд произвел до тридцати генералов, адмиралов, министров... Да ты лучше поймешь, когда я скажу, что твой ласкатель и противник не кто таковский, как Василий Яковлевич Ломиковский».

Як бачимо, рідні, друзі, наставники та сподвижники Миколи Гоголя були українцями не лише за походженням, а й за своєю сутністю. Навіть проживаючи у Петербурзі та Москві, Гоголь організував і очолював своєрідне українське земляцтво. Перебуваючи довгий час у російському середовищі й підтримуючи взаємини з багатьма місцевими літераторами та видавцями, письменник не поривав стосунків з Україною — він регулярно надсилав листи до матері у Василівку, підтримував зв'язки та листувався з українськими друзями і знайомими й постійно потребував спілкування зі своїми земляками під час проживання в Росії, а потім Швейцарії, Австрії та Італії.

¹⁴ Ломиковский В. Я. — Мартосу И. Р. 9 января 1830 г. // Киевская старина. — 1898. — Т. 62. — С. 122–123.

Інтелектуальні осередки України у житті письменника

*В моем ли прекрасном, древнем, обетованном
Киеве, увенчанном многоплодными садами, опоя-
санном моим южным, прекрасным, чудным небом,
упоительными ночами, где гора обсыпана кустарни-
ками, с своими как бы гармоническими обрывами,
и подмывающий ее мой чистый и быстрый, мой
Днепр...*

Микола Гоголь, з нарису «1834», 1834 р.

Більшість російських біографів і дослідників творчості Миколи Гоголя чомусь завжди мало звертали увагу або й взагалі ігнорували місце та роль культурних центрів України кінця XVIII — початку XIX ст. у становленні таланту письменника. Спробуємо заповнити цю лакуну, звернувши увагу не тільки на Полтаву та Ніжин, де він свого часу навчався, а й на невеличке село Кибинці на Миргородщині та старовинний Київ, які кожен по-своєму впливали на формування ціннісних орієнтирів і літературних здібностей Миколи Гоголя.

Хоч це і дивно, але протягом першої половини XIX ст. «українськими Афінами», з огляду на значення в культурному житті, сучасники називали не Київ, а мальовниче село Кибинці неподалік Миргорода. Саме у Кибинцях маленький Микола Гоголь прилучився до тогочасного «вищого світу» України та Російської імперії. У той час це село на Полтавщині було одним зі справжніх інтелектуальних центрів України, адже сюди з'їжджалися найвідоміші поети, історики, художники, скульптори, педагоги, книговидавці, державні, військові та політичні діячі.

Вперше Кибинці згадуються у документах за 1688 р. Тоді 24 квітня гетьман Іван Мазепа своїм універсалом надав це село у володіння миргородському священику Леонтію Филиповичу. На той час у Ки-

Маєток Дмитра Трошинського в Кибенцях.

Фото поч. XX ст. З фондів Національної історичної бібліотеки України

бинцях налічувалося 150 дворів. Від кінця XVII ст. село входило до першої Миргородської сотні Миргородського полку.

Із 1715 р. Кибинці за універсалом миргородського полковника Данила Апостола вже належали до маєтностей сина Леонтія Филіповича «полкового комісара» Іосифа Леонтєва. Кибинецьким отаманом тоді був Савка Дудник. У селі також проживали: «товариство можнійше з діда і батька козаки» Василь, Ярема, Степан та Павло Горбаненки, Петро Кирієнко, Іосиф та Костянтин Панченки, Данило Кушієнко, Яків Бойко, Леонтій Матвієнко, Яким Проскурєнко та Іван Литвин; «піші, що можуть пішу нести службу, з діда і отця козаки» Матвій Богун і Максим Бондарєнко; «піші і зовсім зубожілі» Кирило Старий, Дем'ян Перервенко, Никифор, Микита і Григорій Іоначенки, а також козаки, які «повернулися в посполство» — Дорош Горбанєнко й Онисим Литвин. Окрім того, у Кибинцях мешкало близько 120 посполитих селян, а війтом був Михайло Тягній. У 1722 р. кибинецькі козаки у складі Миргородського полку брали участь у Дербентському поході до Персії.

На початку XVIII ст. настоятелем церкви у Кибинцях був протопід Іосиф, пресвітером — отець Мойсій Филипович. При церкві існувала школа, яку очолював дяк Яків Чудновченко. Паламарем був Кирило Савченко, а у шинку заправляв Савка Швець. У 1729 р. у селі налічувалося 133 хати.

У 1770 р. у Кибинцях було кілька власників: бунчуковий товариш Максим Соханський володів 60 хатами, значковий товариш і возний Хорольської сотні — 8 хатами, миргородський сотенний отаман Григорій Омнов разом із братами Федором і Василем — 62 хатами. 1781 року в Кибинцях налічувалося вже 220 хат. На той час у селі було дві церкви.

1787 року Кибинці у бунчукового товариша Соханського купив колишній полковий писар Гадяцького полку, царський вельможа Дмитро Трощинський. З того часу історія села зазнала великих змін. Новий власник заснував тут одну з найбільших у Російській імперії приватну бібліотеку, яка налічувала понад 4 тисячі книг, а до її фондів надходили провідні періодичні видання Петербурга та Москви. У кибинецькій книгозбірні були представлені видання як античних, так і тогочасних європейських авторів. Крім богословських книг, у ній зберігалися різноманітні лексикони-довідники, літописи, хроніки та історичні твори, навчальна література українського та іноземного походження, а також рукописні твори. Дмитру Трощинському вдалося зібрати майже все, що виходило друком в межах України та Росії у другій половині XVIII — на початку XIX ст. Більшість бібліотечних книг були оправлені в телячу шкіру, і на кожній із них стояла монограма господаря «Д. Т.». Свого часу кибинецьку бібліотеку впорядковував І. Мартос. Після смерті Трощинського його племінник перевіз її до Кагарлика. На початку 1870-х рр. книгозбірню викупив київський продавець книг Федоров і розпродав її. Певна частина книг із Кибинців потрапила в бібліотеки Києва.

Крім того, в кибинецькому маєтку Трощинського містилася велика колекція зброї, меблів, порцеляни, а також картин провідних тогочасних художників. Серед меблів, наприклад, було бюро, що належало Марії Антуанетті. Тут діяв театр на чолі з Василем Гоголем-

Ковані ворота маєтку Трошинських, м. Кагарлик. Фото Н. Слюсаренко
На поч. 1850-х рр. до родини Трошинських в Кагарлик приїздить
Микола Васильович Гоголь. До нашого часу зберігся кількасотлітній дуб,
під яким любив відпочивати Микола Васильович, ковані ворота,
парк і дерев'яна альтанка

Яновським та Василем Капністом, до репертуару якого входили п'єси за творами Фонвізіна, Крилова, Княжніна, Загоскіна, Озерова, самих Капніста та Гоголя-Яновського. У другорядних ролях як актори були задіяні «дворові люди». Найактивніші періоди діяльності театру припали на 1806–1814 та 1822–1825 рр.

Як уже зазначалося, до Кибинців приїздила тогочасна інтелектуальна еліта: письменники, історики, художники, скульптори, лікарі, державні діячі з усєї України та Росії. Тут бували Яків Маркович, Василь Ломиковський, Василь, Петро та Олексій Капністи, Михайло Трохимовський, Петро Коропчевський, а також генерал-губернатор України Микола Репнін, Микола Лорер, брати Матвій та Сергій

Муравйови-Апостоли, Микола Бестужев-Рюмін та ін. Ось як описував один із днів (26 жовтня 1822 р.) перебування у Кишинях Василь Ломиковський: «Тезоименитый день нашего экс-министра. Еще с двадцать третьего числа посетители начали съезжаться, но сей день от всех сторон катились во двор экипажи. В церковь ехали парадом более тридцати экипажей; почти во всяком дворе видны были приезжие экипажи. Литургия продолжалась три часа. Возвратясь из церкви, едва можно было дойти до гостинной, надлежало крепко тесниться между мундирами. Из числа посетителей были: генерал-губернатор князь Репнин, бригадный генерал Ляхович; из Миргорода, Лубен и Лохвицы — полковые командиры, также множество было штаб-офицеров... Был губернский предводитель дворянства В. В. Капнист с дочерью, племянницей, внукой и правнукой; был и архимандрит полтавский Иосиф; были из трех уездов протопопы, священники и дьяконы; духовных особ было 19. Дам было немного более, всех же вообще было более 150 человек»¹⁵.

Донька В. Капніста С. Скалон згадувала: «Деревянный дом Д. П. Трошинского в Кишинях был в два этажа; снаружи он не казался великолепен, но внутри был богато отделан; в нем было множество картин, фарфора, бронзы и мрамора; тут же у него были и коллекции золотых монет и медалей. Главный праздник там был 26 октября в день именин Трошинского. К этому дню съезжались к нему родные, друзья и знакомые из разных губерний и в особенности из Киевской. Театр, живые картины, маскарады и разные сюрпризы были заранее приготовлены к этому дню зятем его, кн. Хилковым, и дочерью, которая была очень хороша, мила и привлекательна. Так как старик очень любил малороссийские пьесы, то их сочинял и устраивал обыкновенно родственник племянника его, Вас. Аф. Гоголь»¹⁶.

У дитинстві в Кишинях разом із батьками неодноразово бував і малий Микола, а взимку 1825 р. він разом з викладачем Ніжинської гімназії К. Шапалінським приїздив сюди святкувати Різдво. Вже

¹⁵ Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского // Киевская старина. — 1895. — № 11. — С. 239.

¹⁶ Скалон С. В. (уродженная Капнист). Воспоминания // Исторический вестник. — 1891, май. — С. 363.

живучи в Петербурзі, Микола Гоголь просив своїх рідних надсилати йому рідкісні навіть для російської столиці книги та журнали, які зберігалися в бібліотеці невеликого українського села. Творча атмосфера, яка панувала в Кибинцях, надзвичайно сильно вплинула на формування характеру письменника у дитячі та юнацькі роки.

Важливим етапом у біографії Миколи Гоголя було навчання в Полтавській гімназії. Деякі гоголезнавці називають Полтаву початку XIX ст. невеличким провінційним містом Російської імперії, однак це не так. Місто вперше згадується в Іпатіївському літописі за 1174 р. під назвою Лтава, а 1430 р. в одному із документів Великого князівства Литовського зафіксовано його сучасну назву. На початку XVII ст. Полтава отримала магдебурзьке право за універсалом короля Речі Посполитої. З 1646 р. належала до володінь польського магната Ієремії Вишневецького. Тоді у Полтаві налічувалося 812 дворів. Із початком Національно-визвольної війни середини XVII ст. місто стало центром Полтавського полку Української козацької держави. Першим полтавським полковником був Мартин Пушкар. 1650 року в місті засновано Полтавський Хрестовоздвиженський монастир.

До початку XVIII ст. Полтава стала одним із культурних, ремісничих і торговельних центрів України-Гетьманщини. У 1718 р. тут налічувалося близько 300 цехових ремісників. Протягом року в місті відбувалося чотири великі ярмарки, на які приїжджали купці не лише з усієї України, а й із Росії, Польщі та Молдавії.

Полтава була відома своєю унікальною школою іконописання, яку представляли майстри Герасим Німий, Василь Реклинський, Самуїл та інші іконописці. Різьбяр Сисой Шапатов, архітектор Стефан Стабанський, скульптор Григорій Гальченко, художник-портретист І. Шилденко — це митці, які на той час прославляли Полтаву та Полтавшину.

Із другої половини XVIII ст. у Полтаві діяла Слов'янська семінарія, яка хоча й була заснована як богословська освітня установа, однак в окремих проявах мала світський характер. Тут навчалося багато відомих згодом культурних діячів свого часу — письменники та перекладачі Микола Гнідич, Іван Мартинов, Іван Котляревський, а також батько Миколи Гоголя Василь Опанасович. Одним із найвідоміших

Микола Гнідич (Гнедич).
Невідомий художник. ХІХ ст.

Іванович (церковне ім'я — Арсеній) був Переяславським і Бориспільським православним єпископом. Народився на початку 80-х років ХVІІ ст. у сім'ї сотника Воронківської сотні Переяславського полку, а згодом переяславського полкового судді й значкового товариша Івана Івановича Берла, який походив з Молдавії. Помер у 1744 р. Після нього Переяславський колегіум почергово очолювали Н. Срібницький, І. Козлович, Г. Линцевський, Й. Базилевич, І. Кондратковський. Протягом 1742—1743 рр. курс поезици під назвою «Сад муз, що квітує різними способами поетичної мови, або Мистецтва Поезії...» тут читав Петро Гошкевич. У 1754 р. курс поезици «Разсуждение о поэзии и руководство к искусству оной» у колегіумі викладав Григорій Сковорода.

У середині 1750-х рр. на Полтавщині налічувалося близько 500 парафіяльних шкіл. Наприклад, у Лубенському полку полковник

викладачів Полтавської семінарії був Іван Станіславський — викладач, протоієрей, вихованець Києво-Могилянської академії 1783—1791 рр.

Великий вплив на освітній процес Полтавської семінарії мав Переяславський колегіум, який було утворено на зразок Києво-Могилянської академії й у 1803 р. перенесено до Полтави. У 1738 р. в цьому колегіумі з класами фари¹⁷, інфими¹⁸, граматики, синтаксими, поезици й риторики, а згодом філософії та богослов'я навчалося 138 учнів. Переяславський колегіум за прізвиськом його засновника називали не інакше як «Collegio Verliana», тобто Берліанський колегіум. Берло Андрій

¹⁷ Фара (з лат. ліхтар, відповідність) — підготовчий клас, де навчалися каліграфії, правопису, орфографії, опоповували скорочений катехізис.

¹⁸ Інфима (з лат. найближчий) — клас, в якому учні засвоювали першу та другу частину латинської граматики, вивчали мову та історію, вчилися перекладати.

Кулябка організував такі школи у кожній сотні. За підрахунками, у них навчалось 1300 хлопчиків віком від 12 до 15 років. Учителювали церковні священики та дяки (у т. ч. і мандрівні). Основними навчальними предметами у таких школах були граматики, буквар, часослов, псалтир та письмо.

Ще 1762 р. у Полтаві на кошти полтавського полковника І. Черняка збудували величну Вознесенську церкву. Вона була соборною церквою Полтавського Покровського жіночого монастиря, відомого з 1676 р. У 1721 р. його перенесено до села Пушкарівка неподалік Полтави й перейменовано на Пушкарівський Вознесенський монастир. Вознесенська церква — єдиний на Полтавщині зразок класичного безбаштового тетраконха. За легендою, саме у Вознесенському монастирі закінчила своє життя Мотря Кочубеївна — останнє кохання гетьмана Івана Мазепи.

Протягом 1770–1778 рр. на кошти полтавського бургомістра Руденка на місці дерев'яної церкви, відомої з кінця XVII ст., було збудовано муровану Воскресенську церкву. За типом вона повторювала Благовіщенський собор у Ніжині і завдяки місцю розташування та виразному силуету була однією з головних домінант Полтави. У першій половині XIX ст. біля неї зведено муровану дзвіницю. Воскресенська церква була трипрестольною й мала приділи в ім'я св. Василя Великого та св. Сампсонія.

З 1802 до 1836 р. Полтава фактично була столицею України, тобто Малоросійського генерал-губернаторства Російської імперії, яке охоплювало Полтавську і Чернігівську губернії. Малоросійськими генерал-губернаторами (з 1812 р. — військовими) по чергову були О. Куракін (1802–1808), Я. Лобанов-Ростовський (1808–1816), М. Репнін-Волконський (1816–1834). У Полтаві розміщувалася військова канцелярія генерал-губернатора, яка налічувала 25 осіб і складалася з 25 відділень. Цікаво, що п'яте відділення, створене 1834 р., займалося справами козаків, зокрема їхнім переселенням до Кубані. У березні 1836 р. канцелярію було ліквідовано, а її функції передано новоствореній канцелярії полтавського, чернігівського і харківського генерал-губернатора.

Полтавський полковник (бургомістр) П. Руденко.
Художник В. Боровиковський. 1784 р.

У 1803—1805 рр. за розпорядженням генерал-губернатора О. Куракіна архітектор М. Амвросимов розробив проект будівничого плану міста, за яким Полтава мала стати «малим Петербургом». У першій половині ХІХ ст. ці амбіційні плани було втілено у життя.

Протягом 1818—1820 рр. Микола Гоголь навчався у Полтавському повітовому училищі. Як бачимо, Василь Опанасович та Марія Іванівна не побоялися віддати свого 10-річного сина на самостійне навчання до сусіднього міста. Полтавське повітове училище було засноване 1799 р. як трикласне народне училище. У 1808 р. воно перетворилося на повітове, і на той час у ньому навчався 141 учень. Цікаво, що окрім загальноосвітніх предметів в училищі також вивчали технології соле-, цукро- та виноваріння.

На жаль, маємо дуже мало історичних відомостей про роки перебування малого хутірського дворянського сина Миколи Гоголя разом зі своїм молодшим братом Іваном у Полтаві. Відомо, що тоді в училищі, яке вже називали гімназією, навчалося 160 учнів. Разом із Миколою тут здобував освіту і його майбутній довголітній товариш Олександр Данилевський, який згадував: «В 1818 году я поступил в Полтавскую гимназию. Тут после нескольких разговоров мы вспомнили друг друга. Он жил вместе с братом у учителя Спасского». Окрім того, залишилися листи 12-річного Миколи до своїх рідних. Зокрема, у 1820 р. він писав своїй бабусі Тетяні Семенівні:

«Обрадуйте папеньку и маменьку, что я успел в науках, — то, что в первом классе гимназии, и учитель мною доволен».

Водночас Микола писав батькам про те, що йому потрібно додатково найняти вчителя математики. Загалом майбутньому письменникові подобалося навчатися у Полтаві, однак з огляду на те, що під час літніх канікул через хворобу помер його молодший брат Іван, батьки змушені були передчасно забрати Миколу з Полтавського повітового училища й відправити його до Ніжинської гімназії.

У 1848—1852 рр. у Полтаві вийшли друком «Записки про Полтавську губернію, складені 1846 р.». Цей збірник, який уклав місцевий історик, статист і етнограф Микола Арендаренко, мав три частини. У ньому наводилися цінні дані з історії Полтавщини від

найдавніших часів до 1840-х рр. У виданні також було подано опис адміністративно-територіального устрою Полтавського козацького полку, відомості про розвиток господарства та ремесел. Цікаво, що у другій частині, яка побачила світ у 1849 р., були вміщені етнографічні та фольклорні матеріали про звичаї і традиції полтавців, а також місцеві пісні, перекази, прислів'я, казки тощо. Невідомо, чи встиг ознайомитися із «Записками» Микола Гоголь. Можливо, так, адже в останній рік свого життя він хотів перероблювати свої «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», орієнтуючись на новознайдені матеріали з історії та побуту рідного краю.

Наприкінці 1850-х рр. у Полтаві було відкрито недільну школу, в якій за бажанням 123-х із 140 учнів вперше в межах Російської імперії почали викладати українською мовою. Цікаво, що відкриття цієї школи підтримав найближчий товариш Миколи Гоголя Олександр Данилевський, який був на той час директором Полтавської гімназії. Він навіть запропонував додатково проводити українські народні читання для усіх охочих полтавців, під час яких відвідувачам читали твори Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Євгена Гребінки та Леоніда Глібова. Полтавці також неодноразово просили читців-лекторів почитати щось із українських повістей Миколи Гоголя.

Тогочасні полтавські літератори, наслідуючи видатного земляка, намагалися писати свої твори, використовуючи народний гумор і гостру сатиру. Ось, наприклад, цитата із сатиричного вірша невідомого автора під назвою «Одчот гласного», який було написано 1865 р. з нагоди першого засідання Полтавської губернської ради:

*Був я в Полтави в земській громаді,
Чув я багато в тій розумній раді...
Все розбирають — як чому буты;
А як що зроблять — будемо чуты.
Й нашого брата було там не мало:
Булы козаки й купци,
Було два сывых пан-отци,
Тилькы москалив не доставало...*

Паркова альтанка в маєтку Трошинських (кін. XVIII ст.), м. Кагарлик.

Фото Н. Слюсаренко

Микола Гоголь часто відвідував Полтаву і в дитячі роки, а потім не оминав це місто під час своїх періодичних приїздів до України з Росії та Італії.

Велику сторінку в біографії Миколи Гоголя займало й поважне своїми традиціями українське місто Ніжин на Чернігово-Сіверщині, в якому він жив і навчався протягом довгих дев'яти років — з 1821 по 1829 р. У 1820 р. тут було засновано Ніжинський, або Безбородьківський, ліцей як гімназію вищих наук. Його відкрили на кошти українського магната, князя І. Безбородька. На той час цей навчальний заклад із 9-річним курсом навчання був прирівняний до університету. Першим директором ліцею-гімназії став відомий педагог В. Кукольник. У 1832 р. Ніжинський ліцей реорганізували у технічний фізико-математичний ліцей для підготовки військових офіцерів. 1840 року його перетворено на юридичний ліцей, а у 1875 р. — на історико-філологічний інститут імені князя Олександра Безбородька. Ліцей готував учителів для середніх навчальних закладів. Серед найвідоміших його випускників, окрім Миколи Гоголя, були такі письменни-

Місто Ніжин. Невідомий художник.
Гравюра. Перша половина XIX ст.

ки, історики та етнографи: Євген Гребінка, Леонід Глібов, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Василь Тарнавський, Олександр Лазарєвський.

Професор Юрій Луцький наголошував, що вже з часу навчання у Ніжинському ліцеї «українські інтереси Гоголя були досить глибокі». Про це, зокрема, свідчив записник майбутнього письменника, що мав назву «Книга всякої всячини, или Подручная энциклопедия, составлен. Н. Г.» (поновлений і систематизований Гоголем у 1829 р. у Петербурзі). У цьому записнику знаходимо «Лексикон малороссийский» з 386 слів, «Виршу, говоренную гетману Потемкину запорожцами на светлый праздник Воскресения», «Игры, увеселения малороссиян» та ін. Також у ньому містилися виписки із документів про історію українського козацтва, українські загадки та прислів'я, опи си наїдків, одягу та весільних обрядів.

Один із перших біографів Гоголя Пантелеймон Куліш згадував, що, приїхавши одного разу після чергових канікул до Ніжина, молодий

ліцеїст привіз із собою текст комедії, написаний українською мовою. Ймовірно, це була одна з п'єс його батька, яку грали в театрі Трошинського в Кибинцях. Очевидець тих подій Т. Пашенко писав про те, як Гоголь разом із Прокоповичем самі написали п'єсу з українського побуту, в якій роль старого діда грав Микола: «...Во втором действии представлена на сцене простая малороссийская хата и несколько обнаженных деревьев; вдали река и пожелтевший камыш. Возле хаты стоит скамеечка; на сцене никого нет. Вот является дряхлый старик в простом кожухе, в бараньей шапке и смазных сапогах. Опираясь на палку, он едва передвигается, доходит крехтя до скамьи и садится. Сидит, трясется, крехтит, хихикает и кашляет, да наконец захихикал и закашлял таким удушливым и сильным старческим кашлем, с неожиданным прибавлением, что вся публика грохнула и разразилась неудержимым смехом. А старик преспокойно поднялся со скамейки и поплелся со сцены, уморивши всех со смеху. Бежит за ширмы инспектор Белоусов: „Как-же это ты, Гоголь? Что-же это ты сделал?“ — „А как-же вы думаете сыграть натурально роль 80-летнего старика?“...»¹⁹

Саме у Ніжині Микола Гоголь написав свої перші сатиричні вірші та прозовий літературний твір «Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан», в якому, за свідченнями його товаришів-гімназистів, були відображені такі події: освячення церкви на грецькому кладовищі; вибори у грецький магістрат; всеїдний ярмарок; обід в очільника дворянства П***; розпуск і зібрання студентів.

Символічно, що один із перших коротких віршів Гоголь написав українською мовою й присвятив своєму опікунові у Ніжині німцеві Зельднеру:

*Гицель — морда пороссяча,
Журавлині ножки;
Той же чортик, що в болоті,
Тільки пристав рожки.*

¹⁹ Вересаев В. Указ. соч. — С. 50.

М. Гоголь

Гімназійний портрет Миколи Гоголя

Ніжинські гімназисти насміхалися також з інших викладачів, зокрема з учителя латинської мови Івана Кулжинського. Ось як про це писав сам Микола Гоголь у листі до Г. Висоцького від 19 березня 1827 р.:

«Теперь у нас происходят забавные истории и анекдоты с Иваном Григорьевичем Кулжинским. Он теперь напечатал свое сочинение под названием „Малороссийская деревня“. Этот литературный урод причиною всех его бедствий: когда он только проходит через класс, тотчас ему читают отрывки из „Малороссийской деревни“ и почтенный князь бесится, сколько есть духу; когда он бывает в театре, то кто-нибудь из наших объявляет громогласно о представлении новой пьесы, ее заглавия: „Малороссийская деревня“ или „Закон дуракам не писан“; комедия-водевиль...»²⁰

Один із найближчих товаришів Миколи Гоголя Олександр Данилевський так згадував про спільні роки навчання у Ніжині: «...При тогдашніх обмежених вимогах від учасників на частину їх випало немало досудних годин, да і саме приготування до занять происходило у них нерідко в саду, під обаятельним небом України».

25 січня 1829 р. Микола Гоголь отримав атестат про закінчення Ніжинської гімназії: «Николай Гоголь-Яновский, коллежского асессора Василия Афанасьевича сын, поступивший 1 мая 1821 года в гимназию высших наук кн. Безбородько, окончил в оной полный курс учения в июне месяце 1828 г., при поведении очень хорошо, с следующими в науках успехами:

в законе Божьем с *очень хорошими*,
в нравственной философии с *очень хорошими*,
в логике с *очень хорошими*,
в российской словесности с *очень хорошими*,
в правах: римском с *очень хорошими*,
в российском гражданском с *очень хорошими*,
в уголовном с *очень хорошими*,

²⁰ Письма Н. В. Гоголя / Под ред. В. Шенрока. — М., 1889. — Т. 1. — С. 63.

в государственном хозяйстве с *очень хорошими*,
в чистой математике с *средственными*,
в физике и началах химии с *хорошими*,
в естественной истории с *превосходными*,
в технологии с *очень хорошими*,
в военных науках с *очень хорошими*,
в географии всеобщей и российской с *хорошими*,
в истории всеобщей с *очень хорошими*,
в языках: латинском с *хорошими*,
в немецком с *превосходными*,
в французском с *очень хорошими*,
в греческом (нет отметки)

и по окончательном испытании конференциею гимназии удостоен звания студента и г. Министром утвержден в праве на чин 14-го класса...»²¹

Товариш Гоголя по навчанню Тимофій Пашенко згадував, що випускники Ніжинської гімназії 1827–1829 рр. майже всі переїхали до столиці Російської імперії Петербурга, в якому на початку 30-х рр. ХІХ ст. «собралось более десяти товарищей: Гоголь, Прокопович, Данилевский, Пашенко, Кукольник, Базили, Гребенка, Мокрицкий и еще некоторые».

Уже перебуваючи в далекому Петербурзі, Микола Гоголь плекає надію відвідати старовинний Київ, про який йому багато розповідали батьки та їхні кибинецькі знайомі, а також полтавські та ніжинські викладачі. Потрібно зазначити, що на четвертому році проживання у Петербурзі Гоголь різко позиціонує російську столицю та Київ як «їхнє», тобто російське, та «наше» — українське місто. Так, у листі до свого товариша Михайла Максимовича в грудні 1833 р. він пише:

«Я тоже думал: туда, туда! В Киев, в древний, прекрасный Киев! Он наш, он не их, — не правда! Там или вокруг него деялись дела старины нашей. Я работаю. Я всеми силами стараюсь; но на меня находит страх: может быть я не успею! Мне надоел Петербург, или лучше, не он, но проклятый климат его: он меня

²¹ Кулиш П. Записки о жизни Гоголя. — СПб., 1859. — Т. II. — С. 277.

Будинок у Ніжині, де Микола Гоголь читав свої перші вірші. *Фото Н. Слюсаренко*

допекает. Да, это славно будет, если мы займем с тобою киевские кафедры; много можно будет наделать добра. А новая жизнь среди такого хорошего края! Там можно обновиться всеми силами...»

У 1834 р. Гоголь збирався поїхати до Києва, де з'явилася можливість стати завідувачем університетської кафедри (у цей час він обіймав посаду ад'юнкта (асистента) на кафедрі історії Петербурзького університету). А тому він повідомляв Олександрю Пушкіну:

«...Восхищаюсь заранее, когда воображу, как закипят труды мои в Киеве. Там я выгружу из-под спуда многие вещи, из которых я не все еще читал вам... А сколько соберу там преданий, поверьев, песен и проч.!»

14 серпня 1834 р. Гоголь знову писав Максимовичу до Києва й повідомляв, що він дуже хоче переїхати до України:

Дзвіниця Києво-Печерської лаври. ХІХ ст.

Києво-Печерська лавра. Фото Н. Слюсаренко

«Перебираюсь на следующий год, и если вы не захотите принять к себе в Киев, то в отеческую берлогу, потому что мне доктора велют напрямик убираться; да, притом, и самому становится, чем дале петербургский воздух. Пожалуйста, разведывай, есть-ли в Киеве продающиеся места для дома, если можно, с садиком, и если можно, где-нибудь на горе, чтоб хоть кусочек Днепра был виден из него, и если найдется, то уведоми меня; я не замедлю выслать тебе деньги.»

У своєму нарисі під назвою «1834» Микола Гоголь надає перевагу Києву перед Петербургом:

«Таинственный, неизъяснимый 1834! Где означу я тебя великими трудами? Среди ли этой кучи набросанных один на другой домов, гремящих улиц, кипящей меркантильности – этой безобразной кучи мод, парадов, чиновников, диких северных ночей, блеску и низкой бесцветности?..»

Миколі Гоголю все ж таки вдалося здійснити свою давню мрію й побувати в Києві. Михайло Максимович так згадував про його перебування тут у 1835 р.: «Он пробыл у меня пять дней или, лучше сказать, пять ночей... уезжал с утра к своим нежинским лицейским

Вид Києва з боку Дніпра. Художник І. Сажин. 1846 р.

знакомцям (Білоусов, Данилевський, Пашенко та ін. — Т. Ч.) і с ними странствовав по Києву. Возвращался он к вечеру, и только тогда начиналась наша беседа. Нельзя было мне не заметить перемены в его речах и настроении духа; он каждый раз возвращался неожиданно степенным и даже задумчивым... Я думаю, что именно в то лето начался в нем крутой переворот в мыслях, — под впечатлением древне-русской святыни Киева...» Максимович також зазначав, що під час розмов з ним Гоголь дуже жалкував, що його не прийняли на роботу до Київського університету.

Під час відвідування Києво-Печерської лаври у 1835 р. Микола Гоголь написав своє прізвище на Лаврській дзвіниці. Очевидно, він хотів, щоб хоча б цей напис залишився у рідній Україні. Крім того, зі спогадів очевидців відомо, що письменник довго просиджував на горі біля Андріївської церкви й дивився на Поділ, дніпровські луки і так блискуче оспіваний ним у літературних творах могутній Дніпро...

Попередники і сучасники Гоголя у Петербурзі та Москві

...Существовало такое убеждение, что кто из Малороссии приезжает в Петербург, на того вода петербургская так действует, что волосы вылезают. И брат, как приехал в Петербург, обрился.

(зі спогадів сестри Миколи Гоголя Ольги Гоголь-Головні, 1860-ті рр.)

Приїхавши до столиці Російської імперії Петербурга й проживши там кілька років, Микола Гоголь якось написав до матері Марії Іванівни в листі від 3 червня 1830 р.:

«Верите-ли, что одних однокорытников моих из Нежина до двадцати пяти человек... Каждый у нас ест у себя, приятелей же и товарищей угощают беседою, который всякий из нас бывает вполне доволен».

За спогадами багатьох сучасників письменника, у колі товаришів із Ніжинської гімназії Микола Гоголь досить часто розмовляв українською мовою. Ніжинські гімназисти зустрічалися у Петербурзі протягом довгих років. Так, 22 квітня 1832 р. О. Нікітенко записав у своєму щоденнику, що застав на квартирі, де проживав Гоголь, «человек до десяти малороссиян, все почти воспитанники Нежинской гимназии».

До кола друзів Миколи Гоголя у Петербурзі, а потім і Москві входили не тільки ніжинські випускники, серед яких найбільш відомими були письменники Нестор Кукольник та Євген Гребінка, а й інші вихідці з України, які у першій половині ХІХ ст. проживали у російських столицях: учені Осип Бодяньський та Михайло Максимович, актор Михайло Щепкін та інші українці.

Щоб краще зрозуміти мотивацію Гоголя щодо переїзду до Петербурга, а також умови його життя і творчості в Росії, потрібно висвітлити біографії його сучасників і попередників, які кожний свого

часу завоювали столичні Петербург і Москву. Серед них були літератори, історики, педагоги, медики, математики, архітектори, скульптори, художники, співаки, біологи, філологи, етнографи, фольклористи, видавці, журналісти, державні, церковні та військові діячі тощо.

Петро та Іполит Богдановичі, Осип Бодянський, Лев і Володимир Боровиковські, Микола Гулак, Микола Гнідич (Гнедич), Костянтин Думитрашко, Василь та Іван Капністи, Яків Козицький, Павло і Василь Кочубеї, Василь Ломиковський, Іван та Олексій Мартоси, Михайло Остроградський, Андрій та Олексій Стороженки, Григорій Полетика, Дмитро Трошинський, Василь Туманський, Микола Цертелєв та багато-багато інших представників історичної Полтавщини «вірою і правдою» служили Російській Короні протягом другої половини XVIII — першої половини XIX століття²². Про одних із цих полтавців відомо більше, про інших — зовсім мало, але більшість із них так чи інакше опинилися «у зацінку» прижиттєвої слави свого видатного земляка.

Одним із попередників Миколи Гоголя у справі «підкорення» столичного Петербурга був видатний письменник, перекладач, політик, історик, мовознавець і філософ Григорій Полетика. Він народився 1725 р. у козацько-старшинській родині в Ромнах, але дитинство і старість провів на Лубенщині, звідки походила його матір. У 1746 р. Полетика почав працювати перекладачем з німецької та латинської мов у Петербурзькій академії наук. Через два роки перейшов на перекладацьку роботу в Синод, де працював до 1761 р., здобувши чини колезького асесора (1757) та надвірного радника (1761). У 1757 р. часопис «Ежемесячные сочинения», який видавала Петербурзька академія, розпочав публікувати його історичне дослідження «Про початок, відновлення і поширення навчання та училищ у Росії і про нинішнє їх становище». Того

²² Під час написання цього підрозділу використано такі довідкові видання: *Павловский И. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века.* — Полтава, 1912; *Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького.* — К., 1992; *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання.* — К., 2001 та ін.

самого року Григорій Полетика опублікував переклад з грецької праць Арістотеля «Про громадянські порядки. Книга II», «Опис людської моралі. З Арістотелевої риторики»; у 1759 р. — «Епіктета стоїчного філософа Енхірідіон і Апофегми» та «Кевіта Фівейського картину, або Зображення життя людського»; у 1762 р. — «Ксенофонт про гідні пам'яті справи і розмови Сократові. Чотири книги і виправдання Сократове перед суддями», а також богословську працю «Істинні основи й обов'язки християнської віри». У 1763 р. Полетика видав перший на той час у Російській імперії «Словник на шести мовах: на російській, грецькій, латинській, французькій, німецькій та англійській». Тоді ж він написав й історичну «Записку про початок Київської академії».

Після 1764 р. Григорій Полетика працював головним інспектором з навчання у Морському кадетському корпусі. У 1767 р. лубенська полкова старшина на повторних виборах обрала його депутатом до т. зв. Катерининської законодавчої комісії для складання нового кодексу законів Російської імперії. Завдяки двом своїм виступам у Законодавчій комісії, засідання якої відбувалися у Петербурзі, Полетика відразу здобув славу українського патріота й інтелектуала. У першому з виступів він вказав на ту користь, яку мала Російська імперія від «добровільного приєднання» до неї України: примноження імператорського титулу, до якого долучалося означення «Малої Росії»; завоювання за допомогою українського війська Смоленського князівства; заселення українцями вільних земель; захист

Бунчуковий товариш
Лубенського полку
Андрій Полетика.
Невідомий художник. 1760-ті рр.

**Невський проспект біля Анічкового моста.
Художник Людовік Франц Карл Бронштедт. 1847 р.**

**Зимовий пейзаж із Ісаакієвським собором.
Художник Йоган Баптист Вайс. 1843 р.**

російських територій від татарських набігів; 13-річна служба України на користь Російській імперії та повне утримання «порціонами» і «раціонами» (провіантом і фуражем) протягом 54 років щонайменше 6 російських полків, польової військової аптеки та генералітету, що обходилося у 95 тисяч рублів щорічно. Цього, на думку лубенського депутата, більше ніж достатньо для того, щоб російські монархи залишали недоторканими українські привілеї та вольності. Григорій Полетика висловлював здивування з приводу того, як Малоросійська колегія може порушувати права, які гарантували усі російські государі. Він аргументовано розкритикував намір колегії ліквідувати українські судову та територіально-адміністративну системи, змінити магістратські порядки, перекроїти козацьке військо за російськими казенними стандартами, запровадити в Україні близьку до російської систему оподаткування.

У 1768 р. під час обговорення одного з проєктів на Катерининській комісії Полетика нагадав про існування особливих прав українського старшинства-шляхетства, реалізувати які можна було б лише за умови повернення Україні-Гетьманщині державної автономії. Посилаючись на особливі права, привілеї і вольності усіх українських станів, підтверджені урочистими присягами польських королів, а під час вступу у підданство всеросійських государів — також урочистими договорами, обіцянками, зафіксованими у грамотах, Полетика заявив, що на запропонований царським урядом проєкт дворянських прав він не погоджується.

Пожежа, що сталася 1771 р. на Василівському острові у Петербурзі, повністю знищила не тільки майно Полетики на 16 тисяч рублів, а й, за його словами, «що з усього для мене найбільш дороге — і всю мою бібліотеку, що складалася з кількох тисяч книг, про яку запевнити можу, що вона була однією з кращих у Російській державі бібліотек, а особливо, що стосується до зібрання мого російських рукописних і друкованих книг, то без похвальби можу запевнити, що такого не тільки ні у кого з приватних осіб не було, але і з державними російськими бібліотеками моя за першість, рідкість і древність сперечатися могла». У 1773 р. Полетика пішов

у відставку. Повернувшись до України, він зайнявся господарськими справами, почав збирати нову бібліотеку. 27 листопада 1784 р. під час однієї з поїздок до родичів у Петербург помер від загострення сечокам'яної хвороби. Його з почесними було поховано в Олександрівській лаврі Петербурга.

Близько 1730 р. у сім'ї сотника Келебердинської сотні Полтавського полку народився видатний перекладач і філософ Яків Козельський. З 1752 р. він навчався у Петербурзькому академічному університеті. Протягом 1757–1764 рр. викладав в Артилерійсько-інженерному кадетському корпусі. Працював у російському Сенаті та Малоросійській колегії. У своїх наукових творах Яків Козельський критикував середньовічну схоластику в науці, відрив теорії від практики та виступав за дослідне пізнання природи. Він заклав нові принципи викладання природничих наук в Російській імперії. «Філософські пропозиції» Козельського стали видатним твором філософської думки середини XVIII ст. Як великий просвітитель свого часу філософ пропагував впровадження республіканської форми правління, природного права та суспільного договору. Як великий гуманіст зазначав: «Ніхто не має права до війни». Крім того, майже за століття до відміни кріпосництва в Росії Яків Козельський виступав за його скасування шляхом здійснення соціальних реформ. Перебуваючи у складі спеціальної дирекції при Комісії щодо укладення Нового Уложення Російської імперії, він обстоював права українців.

Яків Козельський переклав роботи європейських просвітителів і філософів Д. Дідро та Ж.-Ж. Руссо, а також праці англійського драматурга Отвая, шведського історика Вертота, данського вченого Голберга, німецького науковця Мозера. Був надзвичайно освіченою людиною, володів багатьма європейськими мовами. Основні твори Якова Козельського вийшли друком у Петербурзі: «Механические предложения» (1764), «Философические предложения» (1768), «Китайский философ, или Рассуждения двух индейцев Калана и Ибрагима, т. е. философические рассуждения о человеческих назначениях касательно физики, врачебной науки, испытания природы и ее таинств» (1788). «Жодний народ не можна зробити інакше

Двірцева набережна у Санкт-Петербурзі. Невідомий художник. Літографія. 1826 р.

доброчинним як через з'єднання в законах особливої користі кожної людини із загальною користю всіх», — писав 1768 р. Яків Козельський. Він помер після 1793 р. у селі Крутий Берг Лубенського повіту на Полтавщині.

Відомий тогочасний поет і історик Іван Мартос народився близько 1760 р. у родині козацького старшини Лохвицької сотні Лубенського полку. З 1778 р. був секретарем гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського. Протягом 1796–1815 рр. перебував на посаді столоначальника і директора департаментів у Міністерстві юстиції в Петербурзі, з 1813 р. — колезький радник. У 1809 р. видав книгу «Исследование банного строения, о котором повествует летописец Нестор». Був активним учасником петербурзьких масонських лож. З 1815 р. вийшов у відставку й переїхав із Петербурга до Києва, де став ченцем Києво-Печерської лаври. Вивчав рукописи й старовинні книги, збирав і переписував історичні документи. Уклав каталог великої бібліотеки Дмитра Трошинського в селі Кибинці. У 1830 р.

переїхав до свого товариша Василя Ломиковського на хутір Парк-Трудолюб (нині — село Трудолюбове Миргородського району Полтавської області), де 1831 р. помер і був похований. Іван Мартос приятелював із Василем Капністом і належав до кола знайомих Василя Опанасовича Гоголя-Яновського.

Серед літературних «предтеч» гоголівського таланту варто виокремити малознаного на сьогодні письменника Іполита Богдановича. Він народився 1743 р. у Переволочні на Полтавщині. Навчався у Московському університеті, а потім працював там наглядачем пансіону. Певний час перебував на військовій службі, а з 1764 р. розпочав службу в Іноземній колегії Російської імперії. Протягом 1766–1769 рр. був секретарем посольства у Саксонії, потім служив у Герольдмейстерській палаті. З 1780 р. працював у Державному архіві Петербурга, а 1788 р. став його головою. Державну службу поєднував із літературною діяльністю й за життя написав декілька повістей, нарисів та поем. У 1775 р. видав одну з найкращих повістей «Душенька». За свідченням критиків, вона стала «смелым дисонансом в поэзии XVIII века, занимавшейся производством торжественных, напыщенных од»²³. У 1778–1779 рр. Іполит Богданович започаткував видання у Петербурзі журналу «Петербургский вестник». У 1785 р. уклав збірник «Собрание русских пословиц», до якого увійшли й українські прислів'я. Цю книгу було видано лише 1842 р. Помер і похований у Курську в 1802 р.

Варто згадати і про однофамільця Іполита Федоровича Богдановича — письменника, математика і видавця Петра Івановича Богдановича, який народився у середині XVIII ст. у Полтаві. Довгий час він служив у Таємній канцелярії в Петербурзі. Відомо, що у 1779 р. Петро Богданович відкрив власну друкарню у столиці Російської імперії. Тут із 1779 по 1781 р. він випустив 8 частин періодичного наукового видання «Академические известия», в якому, зокрема, було опубліковано переклад європейської «Монтюглевой истории математики от ее рождения до разрушения Греческой империи». У 1786 р. письменник

²³ Цит. за: Павловский И. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1912. — С. 21.

Микола Гоголь у кабінеті Василя Жуковського. Санкт-Петербург.
Художник школи А. Венеціанова. 1836 р.

видавав «Новый Петербургский Вестник». Перу Петра Богдановича належать такі просвітницькі твори й підручники: «Дикий человек, смеющийся учености и нравам нынешнего света», «Скрижали нравоучения», «Магомет с Алкораном», «Размышления Додда», «Новая российская азбука для дворянских детей» тощо. У 1793 р. Богдановича, «яко беспокояного и упорного нрава человека, неповинующегося власти»²⁴, з усією сім'єю було вислано з Петербурга до Полтави під охороною прапорщика сенатської роти. Лише в 1810 р. він отримав право виїжджати з Полтави, але із заборною в'їзду до Петербурга.

Попередником Миколи Гоголя був також відомий поет і перекладач Микола Гнідич (Гнедич). Він народився 1784 р. у Полтаві, дитячі роки провів у містечку Котельва та селі Бригадирівка на Полтавщині. Навчався у Полтавській семінарії, а потім Харківській семінарії та Московському університеті. Працював у Петербурзькій імператорській публічній бібліотеці. Був членом Петербурзької академії наук. Написав роман «Дон Коррадо де-Геррера» та ряд віршів. Перекладав російською італійські літературні твори. Став відомим завдяки чудовому перекладу «Іліади» Гомера. Присвятив Україні ряд віршів («Ластівка» та ін.). Довгий час Микола Гнідич переписувався з Іваном Котляревським. У 1825 р. тяжко захворів і виїхав із Петербурга до України. Заповів Полтаві свою величезну на той час бібліотеку — 710 томів

²⁴ Там само. — С. 19–20.

Андрій Стороженко.
Невідомий художник.
Перша половина XIX ст.

(421 назва) слов'янськими мовами і 559 томів (552 назви) іншими мовами, в основному грецькою та італійською. Микола Гнідич помер 1833 р. і був похований у петербурзькій Олександрівській лаврі.

1790 року в Хоролі на Полтавщині народився етнограф, мовознавець і педагог Микола Цертелєв. У 1814 р. він закінчив Московський університет й повернувся до України. Обіймав посади директора народних училищ Полтавської губернії, інспектора Полтавського жіночого інституту, помічника «попечителя» Харківського навчального округу. Одним із перших почав збирати українські народні пісні і 1819 р. видав книгу «Опыт собрания

старинных малорусских песен». Миколі Цертелєву також належить праця «Опыт общих правил стихотворства» (1820). 1828 року в петербурзькому «Вестнике Европы» він опублікував статтю «О погрешности в отношении к отечественному воспитанию». Помер у 1869 р. Збірник українських пісень хорольця Цертелєва мав великий вплив на Миколу Гоголя, який, очевидно, саме після ознайомлення із цією книгою почав збирати фольклор.

У 1791 р. на Полтавщині народився письменник, історик, етнограф і військовий діяч Андрій Стороженко. 1806 року він закінчив Петербурзький другий кадетський корпус, після чого служив в 11-й артилерійській бригаді армії Російської імперії. Брав участь у російсько-турецькій війні 1806–1808 рр., російсько-французькій війні 1812 р. та закордонному поході 1813 р. Був декілька разів поранений, за хоробрість отримав іменну шаблю, ордени св. Анни та Володимира. Довгий час перебував на посаді генерал-поліцмейстера російської армії, а в 1833 р. отримав звання генерал-майора. 1842 року став

таємним радником і сенатором Варшавського департаменту урядового Сенату, головою комісії внутрішніх і духовних справ Царства Польського. У 1850 р. вийшов на пенсію і поселився у селі Чевельча Лубенського повіту на Полтавщині. 1834 року видав «Записки о Царстве польском», які було перевидано у 1835 та 1842 рр. Залишив також «Записки о фельдмаршале князе Паскевиче» (опубліковані 1873 р.), «Записки о военном поселении кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губернии» (1884) та ін. У 1830-х рр. почав писати книгу «Історія України». Своє зачарування Україною Андрій Стороженко висловлював так: «История Украйны наполняла воображение, широкий Днепр манил на роскошные берега свои. Любезная сердцу родина, ее добрые жители, в числе коих я имею так много приятелей искренных, вещей дух старины нашей, описанный Нестором, и самое украинское небо, казалось, звали на покой труженика, располагающего окружиться давнопрошедшим и забыть обо всем минувшем в треволненной дотоле жизни его»²⁵. У 1839 р. написав історичну статтю «О сословии козаков», в якій висловив чимало новаторських думок щодо історії українського козацтва. Андрій Стороженко відомий також як автор україномовної п'єси «Запорозька Сич. Оперетка, составленная по народным малороссийским песням в двух действиях» і багатьох віршів. Саме Андрій Стороженко віднайшов 1842 р. у Варшаві оригінал «Реестру Війська Запорозького 1649 року» й передав його для друку Осипу Бодяньському. 1832 року в петербурзькому журналі «Сын Отечества» під псевдонімом Андрій Царинний опублікував критичний розбір повістей Миколи Гоголя «Мисли малороссиянина по прочтении повестей Пасичника Рудого Панька, изданных им в книжке под заглавием: Вечера на хуторе близ Диканьки» (того самого року він вийшов окремою книжкою). Помер 1858 р. у Києві, похований на Лубенщині.

Близько 1800 р. на історичній Полтавщині народився історик та етнограф Микола Маркевич. Він став дуже відомий після видання у 1842 р. п'ятитомної «Истории Малороссии». Також опублікував

²⁵ Н. С.-ко. Очерк литературной деятельности А. Я. Стороженка // Киевская старина. — 1896. — № 5. — С. 3.

у Москві такі праці: «О табаке вообще и Малороссии в особенности» (1853), «Реки Полтавской губернии» (1856), «О климате Полтавской губернии» (1850), «О народонаселении Полтавской губернии» (1855), а також «Народные украинские напевы, положенные на фортепиано» (1840)²⁶. З останньою був ознайомлений Микола Гоголь. Окрім того, Микола Маркевич видав у 1860 р. книгу «Обычаи, поверия, кухня и напитки малороссиян». Помер 1860 р. у селі Туровка поблизу Прилук.

На межі XVIII і XIX ст. у Петербурзі та Москві склалися справжні українські земляцтва. Щоб зрозуміти, у якому середовищі жив і творив Микола Гоголь, висвітливо стисло також біографії представників літературного та історичного «цехів» столичних міст Російської імперії родом із Полтавщини. Звернімо увагу тільки на тих сучасників Гоголя, які народилися незадовго до народження письменника, у 1809 р. або ж через декілька років.

Серед найвідоміших земляків Миколи Гоголя слід назвати письменника, перекладача, педагога, громадського діяча Євгена Гребінку. Він народився 1812 р. на хуторі Убіжище (нині — село Мар'янівка Гребінківського району Полтавської області) в сім'ї нащадка козацько-старшинського роду Граб'янок. У 1831 р. закінчив Ніжинську гімназію вищих наук. Деякий час служив у 8-му Малоросійському козацькому полку. На початку 1834 р. переїхав до Петербурга, де працював чиновником. Викладав у кількох військових навчальних закладах. Заснував гурток української літературно-мистецької інтелігенції в Петербурзі. Друкувався в таких місцевих періодичних виданнях: «Современник», «Отечественные записки», «Библиотека для чтения». Був знайомий з І. Сошенком та через нього з Т. Шевченком. Допоміг викупити останнього з кріпацтва, а також видати «Кобзар» (1840). У 1841 р. підготував і видав один із перших літературних альманахів українською мовою «Ластівка». Гребінка написав та опублікував «Рассказы пирятинца» (1837), історичну повість «Ніжинський полковник Золотаренко» (1842), роман «Чайковський» (1843), а також романтичну поему «Богдан» (1843). Окрім того, він видав низку

²⁶ Поминка о Н. А. Маркевиче // Киевская старина. — 1904. — № 9. — С. 89.

Олександр Афанасьєв-Чужбинський.
Невідомий художник. Друга половина XIX ст.

популярних байок, переспівів українських народних пісень, ліричних віршів українською і російською мовами. Вперше українською мовою переклав у бурлескно-травестійному стилі поему «Полтава» Олександра Пушкіна. У 1834 р. (друге видання — 1836 р.) опублікував збірник українських прислів'їв «Малороссийские приказки», з якими ознайомився Микола Гоголь. Під час проживання у Петербурзі підтримував стосунки зі своїм земляком та співгimназистом. Помер 1848 р. у 36-річному віці.

Сучасником, земляком і знайомим Гоголя був і Олександр Афанасьєв-Чужбинський — письменник, історик, мовознавець та

Микола Гоголь. Художник К. Мазер. 1840 р.

етнограф. Він народився 1817 р. у селі Ісківці на Лубенщині в родині відставного поручика і дрібного поміщика. Як і Микола Гоголь, навчався у Ніжинському ліцеї протягом 1829–1835 рр. Служив у Білгородському уланському полку із 1836 р. 1843 року в чині поручика вийшов у відставку й повернувся до України. Мандрував Україною та Росією. Супроводжував Тараса Шевченка під час його мандрівки Україною у 1845–1846 рр. З 1847 р. служив у канцелярії воронезького губернатора. Після цього жив у Петербурзі, де 1864 р. заснував «Петербургский листок». Працював відповідальним редактором сатиричного журналу «Искра» (1873), інспектором шкільної грамотності, завідувачем музею Петропавлівської фортеці.

У 1831 р. О. Афанасьєв-Чужбинський опублікував в «Украинском альманахе» оповідання «Нежинские греки». У 1840-х рр. друкував вірші українською мовою в альманахах «Ластівка» (1841), «Молодик» (1843). 1855 року видав у Петербурзі збірку віршів «Що було на серці».

Друкував свої твори в «Основі». Найвідомішими стали його романсові, інтимні поезії «Прощання», «Безталання», «Шевченкові», «Є. П. Гребінці». Афанасьєв-Чужбинський — автор історичних праць «Коротка російська історія для простолюду», «Поїздка на дніпровські пороги й на Запоріжжя», «Побут малоросійського селянина». Помер Олександр Афанасьєв-Чужбинський у 1875 р.

Із полтавського козацько-старшинського роду походив історик, археолог та етнограф Микола Закревський, який народився 1805 р. у Києві. Протягом 1825—1828 рр. проживав у Петербурзі, де працював приватним учителем та переписувачем паперів. Потім викладав у Ревельській гімназії історію, географію та російську мову. У 1847 р. вийшов на пенсію і поселився у Москві. 1836 року видав історичну працю «Очерк истории города Киева», а в 1858 р. вона побачила світ у доповненому вигляді (950 стор.) під назвою «Летопись и описание города Киева». Через 10 років Московське археологічне товариство перевидало цю унікальну працю під назвою «Описание Киева». Починаючи з 1840 р. Микола Закревський збирав старовинні українські пісні, прислів'я, загадки та слова. У 1861 р. було видано книгу «Старосветский бандурист», до якої увійшов весь зібраний фольклорний матеріал — 190 народних дум і пісень, 3878 прислів'їв, 194 загадки та 11 127 українських слів. Помер Микола Закревський 1871 р., похований у Москві.

Слід звернути увагу і на тих сучасників Миколи Гоголя, які хоча й не проживали у Петербурзі та Москві, але видавали там книги або ж публікували у столичних журналах свої твори та статті. Серед них треба відзначити уродженця Полтавщини поета, педагога, філолога та етнографа Левка Боровиковського. Він народився 1806 р. у селі Мелюшки неподалік містечка Хорол. На початку 1830-х рр. закінчив навчання у Харківському університеті. Викладав у Курській, а потім Полтавській гімназіях історію, літературу та латинську мову. Ще під час навчання у Харкові видав у Петербурзі історичну поему-бیلіну «Пир Владимира Великого», яку було опубліковано в «Вестнике Европы» за 1828 р. Наступного року там само надрукували його поему-баладу «Маруся». Протягом 1830—1850 рр. написав такі твори та підготував збірки: «Собрание малороссийских пословиц и

Левко Боровиковський.
Невідомий художник.
Перша половина XIX ст.

поговорок», «Басенки на малоросійском языкѣ», «Простонародные малоросійские песни» та «Словарь малоросійского языка». Левко Боровиковський написав також ряд віршів українською мовою та переклав деякі поезії поляка Адама Міцкевича і росіянина Олександра Пушкіна. У петербурзьких «Отечественных записках» за 1840 р. опубліковано кілька поем-балад земляка Миколи Гоголя. У 1841 р. Є. Гребінка надрукував у журналі «Ластівка» 10 байок та 6 віршів письменника. 1852 року в Києві А. Метлинський видав книгу Левка Боровиковського «Байки и прибаютки», яка була написана живою народною мовою. Помер Боровиковський у 1889 р., похований у с. Мелюшки на Полтавщині.

Ще один відомий земляк Миколи Гоголя Степан Геєвський народився 1813 р. поблизу містечка Зіньків у колишній козацько-старшинській родині, яка отримала дворянство. Закінчив Зіньківське повітове училище, Полтавську гімназію та Харківський університет. З 1834 р. служив у канцелярії Харківського губернатора та був приватним учителем. Упродовж 1838—1853 рр. викладав російську мову та географію у першій Харківській гімназії. У 1835 р. переклав і видав окремою збіркою 19 поезій французьких поетів Гюго, Ламартіна та Мільвуа. У 1840 р. побачила світ комедія Степана Геєвського «Бурсак-учитель». Цей твір спричинив різку і негативну критику харківського письменника на сторінках петербурзького журналу «Отечественные записки» за 1842 р. Степана Геєвського звинуватили у переписуванні «Пана Халявського» Г. Квітки-Основ'яненка. Він також написав, але не надрукував повісті «Воспитанница», «Своя семья», «Спектакль в старом театре» та «Зимние вечера». Крім того, Геєвський опублікував

кілька статей з історії України «Об украинских чумаках» (1845), «Воспоминание об Украине» (1846), а також «О бабах и дедах». Останню було надруковано в петербурзькій «Северной пчеле» за 1846 р. Степан Геєвський залишив рукописи історичних творів «Описание Зеньковского повета Полтавской губернии», «Об уездных училищах и гимназиях». Він також писав багато віршів, перекладав з польської і грецької мов фольклор та епос.

Дуже популярним у середині ХІХ ст. був поет, перекладач і теолог Костянтин Думитрашко, який народився 1814 р. поблизу Золотоноші, що на той час входила до Полтавської губернії. Він навчався у Полтавській семінарії, а в 1839 р. закінчив Київську духовну семінарію, де потім і працював. У петербурзькому журналі «Мая» за 1843 р. під псевдонімом К. Д. Копитько опублікував декілька віршів. А 1859 р. у Петербурзі окремою книгою вийшла українською мовою його поема «Жабомишодракивка з греческого языка на козацкий выворот на швыдку нитку перештопана». У цьому творі, наслідуючи Гомерову «Війну мишей з жабами», в образах жаб, мишей та інших тварин Думитрашко сатиричними засобами відобразив взаємини між українцями, поляками та росіянами. У вірші «Чуприна і Борода» поет висвітлив побутові відносини між українцями і росіянами. Окрім того, він перекладав з німецької мови «Фауста» Гете, різні народні думи, легенди і перекази. Костянтин Думитрашко відомий також як автор теологічних праць «Поучение св. Дмитрия Ростовского, как пособие для нынешних проповедников (руководство для сельских пастырей)» (1860), «Замечание о церковной проповеди для простого народа» (1861), «Особенности церковного произношения» (1862), «Несколько слов о малороссийских сочинениях духовного содержания» (1863). Захоплювався живописом і серед іншого намалював портрет гетьмана Петра Сагайдачного.

Неподалік Гадяча на Полтавщині у 1814 р. народився поет, етнограф, перекладач та педагог Амвросій Метлинський. Навчався у Гадяцькому училищі, а потім у Харківському університеті, де й викладав до 1858 р. Його авторству належать твори «Розмова з покійними», «Рідна мова», «Думки і пісні», а також «Южно-русский сборник»

Персонажі повістей М. Гоголя. Москва. 1904–1909 рр.

та «Красногорський монастир». Друкував статті про українські народні обряди у журналі «Москвитянин» (1841) та петербурзькому часописі «Маяк» (1843). Перекладав українською мовою польських і чеських поетів.

Як бачимо, майже всіх попередників і сучасників Миколи Гоголя, які походили з Полтавщини й так само, як і їхній знаменитий земляк, довгий час жили і творили у російських столицях, незважаючи на їхній різний вік, походження й освіту, об'єднувало одне — палка любов до своєї Батьківщини, якій вони присвячували більшість літературних та історичних творів, публіцистичні статті й етнографічні збірки.

Незважаючи на українське оточення Гоголя під час його проживання в Петербурзі, а потім Москві, він все одно прагнув їхати до України. Знайомий письменника М. Білозерський згадував, що «Гоголь, вставши раз очень рано и увидев на термометре восемь градусов тепла, уехал в Малороссию, и с такою поспешностью, что не сделал даже никаких распоряжений...». У грудні 1832 р. хороший знайомий письменника петербуржець П. Плєтньов писав поету Василю Жуковському: «Гоголь летом ездил на родину. Вы помните, что он в службе и обязан о себе давать отчет. Как же он поступил? Четыре месяца не было про него ни слуху, ни духу. Оригинал...» А в листі до свого київського товариша Михайла Максимовича від 14 серпня 1834 р. Гоголь зізнався:

«Я решился ожидать благоприятнейшего и удобнейшего времени, хотел даже ехать осенью непременно в Гетманщину...»

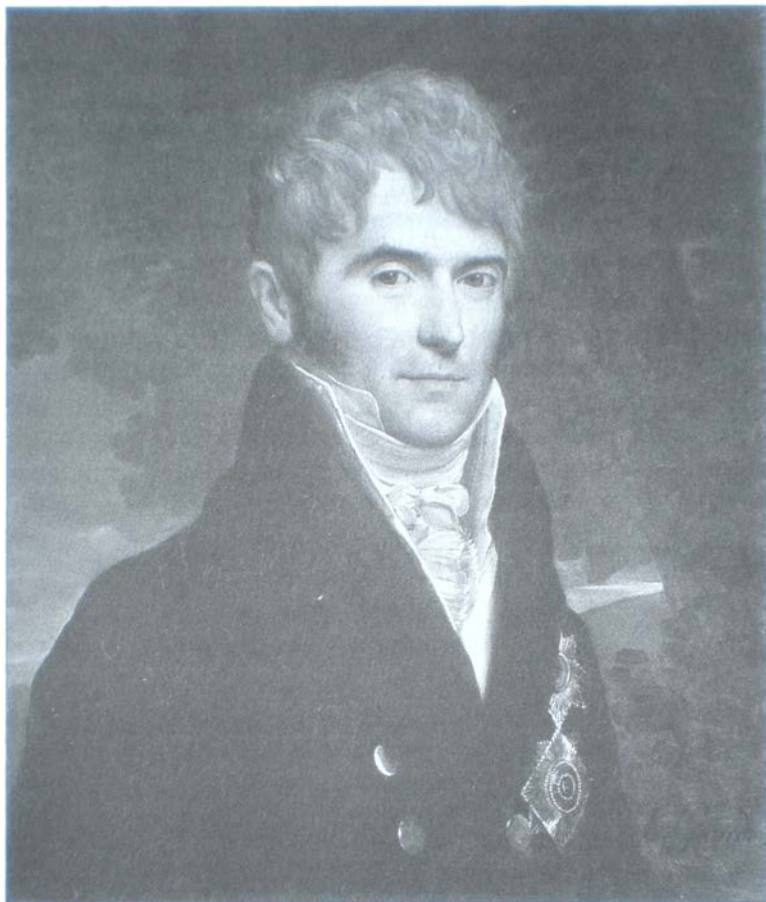
ПІДКОРЕННЯ УКРАЇНЦЕМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

«Упертий малорос» Микола Гоголь

*Мне хотелось бы пробраться в Малороссию
свою...*

(із листа М. Гоголя до О. Бодяньського, 1850 р.)

У другій половині XVIII — першій половині XIX ст. більшість представників дворянських родин із Лівобережної України, перебуваючи в найголовніших містах Російської імперії — величних Москві та Петербурзі, здобули визнання в різних професійних галузях. Починаючи від Феофана Прокоповича, який тривалий час був головним провідником гуманітарних реформ царя Петра I, кар'єрних вершин у двох північних столицях досягли сотні, якщо не тисячі українців. Найвідомішими з них стали Олексій та Кирило Розумовські, Олександр Безбородько, Петро Завадовський, Віктор Кочубей, Дмитро Левицький, Василь Боровиковський, Дмитро Бортнянський, Максим Березовський, Артемій Ведель, Нестор Амбодик-

Князь Віктор Кочубей. *Невідомий художник. 1830 р.*

Максимович, Іван Самойлович, Григорій Полетика, Яків Козельський, Григорій Козицький, Василь Рубан, Федір Туманський та багато-багато інших. Треба наголосити на тому, що досягнення цих видатних українців не сприймалися як «зрада своєму народові», а навпаки викликали патріотичну гордість і були зразком для наслідування серед тогочасної вітчизняної еліти.

У цьому нескінченному ряду «нянбок і дядьок отечества чужого» (за Тарасом Шевченком) слід відзначити рідного дядька Миколи Гоголя Дмитра Трошинського, який неодноразово обіймав міністерські посади в царських урядах Павла I та Олександра I. Окрім того, саме у Петербурзі розкрився поетичний таланти Василя Капніста, який був не тільки близьким товаришем Василя Опанасовича Гоголя-Яновського, а й близьким сусідом — його маєток в Обухівці був розташований за декілька десятків верст від помістя Гоголів у Яновщині неподалік Миргорода. Можливо, саме приклад видатного полтавця і надихав випускника Ніжинської гімназії, який із молодих років мав нахил до літературної творчості.

В одному з листів до свого дядька П. Косяровського 18-річний Микола Гоголь, перебуваючи у провінційному на той час Ніжині, написав:

«Еще с самых времен прошлых, с самых лет почти непонимания, я пламенел неугасимую ревностью сделать жизнь свою нужною для блага государства, я кипел принести хоть малейшую пользу»¹.

Звичайно, під «государством» Микола розумів Російську імперію та її невід'ємну (як це йому здавалося) складову — Україну. І лише у столиці цієї держави молодий українець бачив можливість досягти успіху. Однак, приїхавши до Петербурга у 1829 р., 20-річний Микола Гоголь був надзвичайно здивований тим, що у російській столиці немає «жодного характеру» — іноземці, які оселилися в місті, обжилися й перестали бути схожими на іноземців, а місцеві росіяни, навпаки, очужинилися й перестали бути схожими на росіян. Влучні спостереження вихідця з маленького хутірця на Полтавщині засвідчували не лише космополітичний характер формування столичного соціуму, а й надетнічний характер російської державності та культури. Адже, як наголошують дослідники, Російська імперія утворилася раніше, ніж виникла сучасна російська нація, і на той час ще не мала виразного мононаціонального характеру.

¹ Лист М. Гоголя до П. Косяровського з Ніжина від 3 жовтня 1827 року // Гоголь Н. В. Собрание сочинений. — М., 1950. — Т. 6. — С. 207–208.

Через рік після переїзду до Петербурга, у квітні 1830 р., Гоголь, уже влаштувавшись на державну службу рядовим чиновником і відчуваючи певні зміни у своєму житті, писав із Росії до рідної Василівки:

«Боже сохрани, если доведется ехать в Россию. По-моему, ежели ехать, так уже ехать в одну Малороссию. Но признаюсь, если рассудить, как нужно, то, несмотря на мою охоту и желание ехать в Малороссию, я совершенно потеряю все, если удалюсь из Петербурга. Здесь только человеку можно достигнуть чего-нибудь»².

Як бачимо, честолюбне прагнення досягнути чогось більшого у житті переважувало бажання повернутися до рідного маєтку на Миргородщині. Відчуття відірваності від України та докучлива ностальгія змусили Миколу Гоголя після півторарічного перебування у російській столиці зізнатися своїй матері Марії Іванівні про те, що він хоче писати лише про рідне і знайоме:

«Если бы я писал что-нибудь в этом роде, то верно бы я избрал для этого Малороссию, которую я знаю, нежели страны и людей, которых я не знаю ни нравов, ни обычаев».

Мало хто з дослідників біографії Гоголя звертав увагу на промовистий факт носіння ним під час перших років перебування у Петербурзі (принаймні протягом 1829–1832 рр.) української козацької зачіски, тобто чуба, або ж оселедця, на виголеній голові. Один із учнів Гоголя М. Логінов згадував про те, що, коли в 1831 р. письменник підробляв приватними уроками, у нього був «хохолик волос на голове». А близький знайомий С. Аксаков зауважував, що у 1832 р. «наружный вид Гоголя был... совершенно другой и невыгодный для него: хохол на голове, гладко подстриженные височки...».

«Для знакомого немного с физиономиями хохлов — хохол был тут виден сразу. Я сейчас сообразил, что это Гоголь, больше так, чем по какому-либо портрету...» — зазначав якимось членом слов'янофільського гуртка, поет з «ісконно» російським прізвищем М. Берг.

² Архів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, відділ рукописів. — Фонд 17, № 36/3096. — Арк. 1.

«Смесь малороссийского юмора и... материальности с напыщенностью существует и в его характере», — так охарактеризував Гоголя після першої зустрічі з ним сучасник і відомий літературний цензор О. Нікітенко, який також оцінив перші літературні успіхи письменника, зазначивши, що вони «замечательны по характеристическому, истинно малороссийскому очерку иных характеров».

Як українця сприймав Гоголя у Петербурзі й Олександр Пушкін³, жартома говорячи одного разу про те, що треба бути обережнішим «із цим малоросом... він обкрадає мене так, що і кричати не можна». Письменник мав на увазі інтелектуальне «обкрадання» під час спільних розмов, тобто запозичення Гоголем ідей і сюжетів для своїх чергових літературних творів.

Та й розмовляв російською мовою Микола Васильович із помітним українським акцентом. «Говорил с хохлацким акцентом, немного ударяя на „о“...» — згадувала дружина одного з найближчих друзів Пушкіна Павла Нашокіна Віра Олександрівна про свої враження від зустрічі з Гоголем. А своєю рідною мовою, як засвідчував слуга Миколи Гоголя Яким Німченко, він говорив дуже добре («по-малоросійски Гоголь говорил хорошо»). Навіть перебуваючи у дуже хвороб-

Олександр Пушкін.
Малюнок О. Пушкіна

³ М. Гоголь познайомився з О. Пушкіним на вечірці у П. Плетньова 20 травня 1831 р. Влітку того самого року Гоголь жив в Павловську під Петербургом і ближче познайомився з Пушкіним, який мешкав у Царському Селі. Саме О. Пушкін сприяв становленню всеросійської популярності українця. Він одним із перших висловив враження від прочитання гоголівської повісті «Вечори на хуторі...» такими словами: «Сейчас прочел Вечера близ Диканьки. Они изумили меня. Вот настоящая веселость, искренняя, непринужденная, без жеманства, без чопорности. А местами какая поэзия, какая чувствительность. Все это так необыкновенно в нашей литературе, что я до-сель не образумился...» (Цит. за: *Петров Н.* Очерки истории украинской литературы XIX ст. — К., 1884. — С. 189)

Микола Гоголь разом зі слугою в Яновщині. Невідомий художник. XIX ст.

ливому стані і спляючи другий том «Мертвих душ», незадовго до смерті письменник повторював:

«Негарно мы зробылы, негарно, недобре дило».

Яскраве українство Гоголя засвідчувало і те, що він поважав, добре знав і вмів співати українські пісні, розповідати цікаві народні бувальщини з українського життя і сороміцькі «малоросійські анекдоти», а також виконувати старовинні народні танці, зокрема «гопак», який одного разу показав друзям під час прогулянки вечірнім Римом у 1836 р.

Про патріотичні почуття письменника до своєї Батьківщини свідчило й те, що він не сприймав тих земляків з України, які, переїжджаючи до Росії, забували про своє коріння й «урочисто додавали до прізвища свого, що кінчається на *О*, склад *ОВ*». Причиною глибокої душевної кризи Гоголя стала проблема поступової втрати українцями, які проживали не лише в Петербурзі та Москві, а й в усій Російській імперії, національної самоідентифікації.

Патріотично забарвленим і по-своєму зухвалим був перший приїзд Гоголя до Москви в 1832 р. та його зустріч із відомим актором Михайлом Щепкіним, який також мав українське походження. Це був приїзд справжнього, тобто свідомого свого родоводу, українця, який

не соромився нагадати про своє «малоросійське» походження у присутності тоді ще не знаного йому московського оточення. Ось як про це згадував свідок тих подій, син Щепкіна: «...Как-то на обед к отцу собралось человек двадцать пять, — у нас всегда много собиралось; стол по обыкновению накрыт был в зале: дверь в переднюю, для удобства прислуги, отворена настежь. В середине обеда вошел в переднюю новый гость, совершенно нам незнакомый. Пока он медленно раздевался, все мы, в том числе и отец, оставались в недоумении. Гость остановился на пороге в залу и, оглянув всех быстрым взглядом, проговорил слова всем известной малороссийской песни:

*Ходит гарбуз по городу,
Пытается своего роду:
Ой чи живы, чи здоровы
Вси родычи гарбузови?*

Недоумение скоро разъяснилось, — нашим гостем был Н. В. Гоголь, узнавший, что мой отец тоже, как и он, из малороссов⁴.

Часто Гоголя називали «упертим малоросом» (а ще «лукавим хохлом»), адже, перебуваючи в Росії, він, за спогадами багатьох очевидців, радо спілкувався із земляками з України та водночас був не дуже задоволений і привітний, коли його намагалися познайомити зі знайомими «великоросіянами», наприклад П. Чаадаєвим. «Я помню, как ленивый и необщительный Гоголь, еще до появления своих „Мертвых душ“, приехал в одну среду вечером к Чаадаеву. Долго на это он не решался, сколько не упрасивали общие приятели упрямого малоросса; наконец он приехал и, почти не обращая никакого внимания на хозяина и гостей, уселся в углу на покойное кресло, закрыл глаза, начал дремать и потом, прохрапев весь вечер, очнувшись, пробормотал два-три слова в извинение и тут-же уехал. Долго не мог забыть Чаадаев такого оригинального посещения», — згадував москвич Д. Свербеев. А син М. Щепкіна зазначав, що Гоголь «был в обществе молчалив и не общителен до странности и оживлялся только, столкнувшись нечаянно с кем-нибудь из малороссов...»⁵. Хоча, перебуваючи на

⁴ П. М. Щепкин по записи В. И. Веселовского // Русская старина. — 1872, февраль. — С. 282.

⁵ Там само. — С. 283.

Будинок Тализіна в Москві, де зупинявся Микола Гоголь. Фото початку ХХ ст.

прийомі у московського губернатора І. Капніста (також українця за походженням), у відповідь на рекомендацію тим письменника перед М. Муравйовим як «земляка-хохла» Гоголь образився за таку, як він висловлювався згодом, «непрощену рекомендацію» й одразу поїхав з губернаторського дому.

Велику прив'язаність до України засвідчувала й кухня Миколи Гоголя, тобто страви, які він готував, проживаючи у Петербурзі, а потім у Москві. «...Гоголь сам приготував вареники, галушки и другие малороссийские блюда», — згадував його товариш П. Аненков. Гоголь «любил всякие малороссийские кушанья, особенно галушки, что у нас часто для него готовили», — свідчила дружина одного з найближчих друзів Пушкіна Павла Нащокіна. Син видатного актора М. Щепкіна зазначав: «...Нередко беседы его со Щепкиным склонялись на исчисление и разбор различных малороссийских кушаний». Відвідуючи М. Щепкіна в останні роки свого життя й розмовляючи

про Україну, Микола Гоголь не забував згадати і про улюблене: «При-слушиваясь к их разговору, можна было слышать под конец: вареники, голубцы, паленицы, — и лица их сияли улыбками».

«Даже в последнее посещение Данилевским Гоголя в Васильевке уже не более, как за полгода до смерти последнего, по поводу поданных на стол любимых Гоголем малороссийских вареников приятели затеяли шумный спор о том, от чего было бы тяжелее отказаться на всю жизнь, — от вареников или от наслаждения пения соловьем»⁶, — писав біограф Гоголя В. Шенрок зі слів найближчого друга Гоголя О. Данилевського.

«Сын Украины, он и любил ее родственной любовью»⁷, — так оцінив Миколу Гоголя один із відомих біографів письменника кінця XIX — початку XX ст. Всеволод Чаговець.

Ще у 1884 р. видатний учений Микола Петров зазначав, що Гоголь є достойним завершувачем першого періоду розвитку нової української літератури. А висновки неперевершеного В. Перетца, оголошені ним у доповіді 1902 р., залишаються, на думку провідних сучасних гоголезнавців, актуальними й сьогодні. «Странное непонимание Гоголя можно объяснить, кажется нам, только одним: по природе своего духа и творчества он был чужд великорусской литературе. Он, как показывает анализ его первых повестей, скорее является в них художником-завершителем предыдущего развития малорусской литературы, нежели начинателем новой».

Хоча Гоголь став відомий у всій Російській імперії завдяки повісті «Вечори на хуторі...», багато російських інтелігентів так до кінця і не зрозуміли її. Історик М. Полевой писав, що «ми, з нашим російським розумом, не розуміємо цю пишномовність» Гоголя, і пізніше уточнював: «...українська мова, одяг, звичаї, будівлі і вірування зовсім не наші». Деякі консервативно налаштовані літературні критики

⁶ Шенрок В. Материалы. — М., 1886. — Т. I. — С. 97.

⁷ Чаговец В. Семейная хроника Гоголей // Памяти Гоголя. — К., 1902. — С. 5.

зауважували, що повісті Гоголя є не що інше, як «брудні малоросійські жарти».

Українськість «малоросійських повістей» письменника, які були написані протягом перших років його перебування у Петербурзі, не викликає сумнівів. Разом з тим є безліч спогадів сучасників і свідчень дослідників-гоголезнавців про те, що більшість образів для своїх художніх творів на російську тематику Гоголь брав з України. Наприклад, «Щепкин говорил, что для характера Хлобуева послужила Гоголю образцом личность одного господина в Полтаве; а разнообразные присутственные места, упоминаемые при описании имени Кошкарева, действительно существовали некогда в малороссийском поместьи князя Кочубея». Московський учений Юрій Барабаш, проаналізувавши доробок багатьох українських і російських гоголезнавців, зазначає, що більшість персонажів «Ревізора» та «Мертвих душ» своєю поведінкою, менталітетом і характером життя є типовими українцями, а точніше «хохлами». Юрій Луцький пише про те, що прототипами героїв повісті «Старосвітські поміщики» могли бути рідні баба і дід Миколи Васильовича. За свідченнями нащадків письменника, у другому томі «Мертвих душ» в образі Бетрищева Гоголь описав зовнішність представника знаного козацько-старшинського роду, малоросійського дворянина і російського генерала Василя Івановича Чарниша (маєток Чарнишів був розташований неподалік Яновщини).

Цікавий висновок про сутність творчості «інородця» Гоголя, який мав «чужоземний, окраїнний погляд» на Росію «з перехрестя України і Невського проспекту», зробив російський письменник-емігрант і літературознавець А. Синявський. Зокрема, він писав: «Недаремно інородцю дано часом краще виразити самосвідомість нації-мачухи, з якою він зріднився достатньо, аби бути їй у законних дітях, але, однак, не настільки зростаючись, щоб втратити потрібний мистцеві чужоземний, окраїнний погляд. Так, Гоголь пройшовся Невським проспектом, який всім обрид, вперше його побачив із периферійної позиції, з перехрестя України і Невського проспекту, на який він шойно прибув, — зіркіше і відчуженіше за те спостереження, яке зробив би там столичний житель...»

Написавши «Мертві душі» та «Ревізора», нащадок знаменитих українських козацьких родів Микола Гоголь виступив у ролі критика існуючої закостенілості державно-політичної бюрократичної системи Російської імперії. Недарма його сучасник С. Аксаков засвідчував: «Я сам слышал, как известный граф Толстой-Американец говорил при многолюдном собрании в доме Перфильевых, которые были горячими поклонниками Гоголя, что он „враг России и что его следует отправить в Сибирь“. В Петербурге было гораздо более таких особ, которые разделяли мнение графа Толстого»⁸. Той же Аксаков зазначав, що Гоголь взагалі «не любит Россию; только посмотрите, какой прекрасной выглядит Малороссия и какой он описывает Россию».

Для підтвердження нашої тези про «війну» Гоголя з чванливим бюрократизмом Імперії наведемо висловлювання неперевершеного Герцена: «В его душе есть как бы два течения. Когда он поднимается в покои главы департамента, губернатора, помещика... он желчен, неумолим, полон саркастического остроумия, которое то заставляет смеяться до судорог, то вызывает презрение, граничащее с ненавистью. Но когда он имеет дело с ямщиками Малороссии, когда переносится мыслью к украинским казакам или крестьянам, — тогда Гоголь совсем иной человек (курсив мій. — Т. Ч.), с прежним талантом, но нежный, любящий, шумный; его насмешка уже не ранит, не уязвляет; теперь это впечатлительная и поэтическая, бьющая через край душа...»⁹

А ось як сам Микола Васильович писав у 1836 р. про сприйняття його п'єси «Ревізор» петербурзькими глядачами:

«...Все против меня. Чиновники пожилые и почтенные кричат, что для меня нет ничего святого, когда я дерзнул так говорить о служащих людях; полицейские против меня; купцы против меня; литераторы против меня... *Малейший призрак истины — против тебя восстают, и не один человек, а целые сословия...*»

Князь П. Вяземський ділився своїми враженнями від «Ревізора» з письменником Іваном Тургенєвим: «Все стараются быть более

⁸ Аксаков С. История моего знакомства с Гоголем. — М., 1960. — С. 40–41.

⁹ Герцен А. И. Собрание сочинений в 30-ти томах. — М., 1958. — Т. 13. — С. 175.

Обкладинка першого видання поеми «Мертві душі», намальована Миколою Гоголем. 1842 р.

монархістами, чем царь, и все гневаются, что позволили играть эту пьесу... Неимоверно что за глупые суждения слышишь о ней, особенно в высшем ряду общества! „Как будто есть такой город в России“, „Как не представить хоть одного честного, порядочного человека?“ Будто их нет в России?». Один із впливових тогочасних петербурзьких сенаторів заявляв: «Я всегда удивлялся, как это правительство наше не обращало внимания на него: ведь его стоило бы, за эти „Мертвые души“, и в особенности за „Ревизора“, сослать в такое место, куда ворон костей не заносит»¹⁰. Характеризуючи художні образи Миколи Гоголя, сучасний дослідник М. Вайскопф зазначав, що історія з «носом майора Ковальова» постає метаморфозою всезагального розпаду російського суспільства, десакралізації й «розкладу імперії як конгломерату».

«Россия была или, по крайней мере, представлялась сама себе „монументальною“, величественною, значительною: Гоголь же прошелся по всем этим „монументам“, воображаемым и действительным, и смял их все, могущественно смял своими тощими, бессильными ногами, так что и следа от них не осталось, а осталась одна безобразная каша», — писав В. Розанов майже сто років тому. Цей популярний свого часу російський літературний критик також наголосив на тому, що хибне сприйняття і витлумачення Гоголя його сучасниками-критиками відіграло глибоко деструктивну роль у духовному й суспільному житті Росії: «Тихая, покойная, глубокая ночь. ...Дьявол вдруг помешал палочкой дно: и со дна пошли токи мути, болотных пузырьков... Это пришел Гоголь. За Гоголем все. Тоска. Недоумение. Злоба, много злобы. „Лишние люди“. Тоскующие люди. Дурные люди». Сучасник Розанова, російський дослідник біографії письменника С. Венгеров на початку ХХ ст. зробив висновок, що Гоголь зовсім не знав Росію і росіян. А інший тогочасний гоголезнавець В. Завітневич зазначав, що історична доля російського народу була для нього швидше мачухою, ніж рідною матір'ю.

«Убивчим» висновком щодо значення «великоросійських повістей» Гоголя для вищих станів російського суспільства ХІХ ст. є ви-

¹⁰ Арнольди Л. Мое знакомство с Гоголем // Русский вестник. — 1862. — Т. 37. — С. 85.

словлювання одного із сучасників Гоголя, такого собі І. Снегирьова. Одразу ж після смерті письменника він заявив: «Как посмотришь... так что же такого сделал Гоголь? Разве что показал Европе ж...пу России, которой он поднял подол»¹¹.

Імперія боялася Гоголя за життя, але почала мститися впертому українцю вже після його смерті. У 1852 р. вийшов спеціальний указ, в якому імперським цензорам наказувалося слідкувати за тим, щоб в офіційних виданнях взагалі не згадувалося ім'я письменника. Відомо, що саме за публікацію «сочувственной статьи» про Миколу Васильовича того самого року було заарештовано видатного літератора Івана Тургенева. Так царська влада підступно мстилася Миколі Гоголю за те, що він «підняв поділ» усій Російській імперії.

Наприкінці життя Микола Гоголь одного разу сказав у колі своїх земляків:

«Русский и малоросс – это души близнецов, пополняющие одна другую, родные и одинаково сильные. Отдавать предпочтение одной в ущерб другой невозможно».

Ця фраза не лише засвідчувала національну ідентифікацію Гоголя як українця, а й вказувала на його глибокий демократизм і прагнення бачити тогочасних українців рівними у правах із політично пануючими росіянами.

Разом з тим Гоголь переконував своїх земляків у Петербурзі та Москві, що літературні твори треба принципово писати російською «владичною»¹² мовою. У розмові з Осипом Бодянським він зазначав:

«Нам, Осип Максимович, надо писать по-русски, надо стремиться к поддержке и упрочению одного, владычного языка для всех родных нам племен. Доминантой для русских, чехов, украинцев и сербов должна быть единая святыня – язык

¹¹ После смерти Гоголя // Русская речь. — 1999. — № 5. — С. 33, 35.

¹² Опосередкованим підтвердженням думки М. Гоголя про те, що в Російській імперії має бути лише одна мова, є фраза з уцілілого уривка другого тому «Мертвих душ»: «...Гибнет уже земля наша не от нашествия двадцати иноплемненных языков, а от нас самих...» (Цит. за: Памяти Гоголя. — К., 1902. — С. 228–229)

Будинок на вулиці Гороховій у Петербурзі, де у 1828–1829 рр. проживав Микола Гоголь. Фото початку ХХ ст.

Пушкина... Нам, малороссам и русским, нужна одна поэзия, спокойная и сильная, нетленная поэзия правды, добра и красоты...»

Варто зазначити, що Микола Гоголь виховувався у родині, члени якої вдома розмовляли українською мовою, однак в офіційному спілкуванні вважали за потрібне переходити на російську. Крім того, Гоголь обстоював думку, що упосліджене ставлення до української мови в Російській імперії протягом довгих років не дасть змоги бути почутим і зрозумілим йому, а також багатьом його сучасникам і наступникам. Такий висновок Гоголь зробив, усвідомлюючи реальну невідповідність тодішньої української літературної мови, яка не могла реально конкурувати із загальнодержавною — російською. А розмовну українську мову серед інтелігенції Петербурга, Москви і Києва називали не інакше, як «мужицьке наречіє»¹³, хоча переважна більшість

¹³ У популярній повісті М. Гоголя «Ніч перед Різдвам» (1831) читаємо: «...И кузнец удивился, слыша, что этот запорожец, зная так хорошо грамотный язык (тобто російську мову. — Т. Ч.), говорит с царицею, как будто нарочно, самым грубым, обыкновенно называемым мужицким наречием (тобто українською мовою. — Т. Ч.). „Хитрый народ! — подумал он сам себе. — Верно, недаром он это делает“» (Гоголь Н. В. Избранные произведения. — К., 1985. — С. 143).

Пантелеймон Куліш. *Невідомий художник. Перша половина XIX ст.*

тогочасного вищого світу Росії віддавала перевагу не рідній, а французькій мові.

Невиробленість протягом другої половини XVIII — початку XIX ст. єдиних мовних і літературних критеріїв та відсутність упорядкованого правопису, а також незатребуваність української мови вимушували представників вищих станів тогочасного суспільства України-Гетьманщини-Малоросії використовувати російську мову спочатку в офіційному листуванні та спілкуванні, а потім і в приватних стосунках. Унаслідок цього більшість освічених представників козацько-старшинських (згодом — дворянських) родин стали двомовними, а згодом спілкувалися українською лише з селянами і прислугою. Пізніше про впровадження у життя української літературної мови Пантелеймон Куліш писав: «наша бо словесність тільки що молодий паростки пускає, и нема для неї взору на всему пысьменному свити».

Однак, незважаючи на свою мовну російськоцентричність, письменник все ж таки на ментальному рівні залишався українцем. Проживши певний час у Росії, Микола Васильович заклично писав до своїх земляків:

«Бросьте, в самом деле, кацапию, да поезжайте в гетманщину. Я сам думаю то же сделать и на следующий год махнуть отсюда...»

У своїй відомій статті «Опыт составления Малороссии», яка побачила світ 1834 р., Микола Гоголь наголошував на існуванні окремої від Росії Української держави під назвою «Русь».

Разом з тим Гоголь, як і багато його сучасників, для означення української державності вживав, крім терміна «Україна», й інші назви: «Малоросія», «Мала Росія», «Мала Русь», «Русь», «Росія», «Южна Русь» тощо. Те, як сприймали сучасники Гоголя терміни «Україна» та «Малоросія», яскраво засвідчує доробок його ніжинського товариша по навчанню й відомого тогочасного письменника Нестора Кукольника. Зокрема, в історичній повісті «Вольный гетман пан Савва» він писав: «...Были тогда и татары, и турки, и было козачество. Украина простиралась от Кавказа до Карпат, а на юге до Балканов. Была себе Украйной вольной землей... тогда на просторе свободно и безнаказанно разыгрывалось козацкое молодечество... и теперь в Малороссии тяжба в моде, не только на бумаге, а тогда тоже вечная тяжба, только на шабельках».

До речі, треба зауважити, що літературна мова багатьох письменників Російської імперії, які мали українське походження, у т. ч. і мова письма Миколи Гоголя, не була суто російською з огляду на численні природні українізми. Так, близький товариш Гоголя петербуржець Плетньов неодноразово радив йому «вивчати російську... і дати нам спокій». Інші сучасники також звертали увагу на «неправильність» російської мови, якою Гоголь писав свої геніальні твори. На цьому наголошував, наприклад, відомий тогочасний письменник Загоскін, знаходячи у «Вечорах на хуторі...» «неправильность языка и даже безграмотность». Символічним є твердження російського літературознавця А. Наєждіна про те, що у Гоголя «национальный

мотив українського нареччя переведен, так сказати, на москальські ноти, не теряючи своєї оригінальної фізіономії». Промовисте спостереження іншого цінителя творчості Миколи Гоголя І. Мандельштама, який зазначав, що, «всматриваясь в источники повестей, например „Тараса Бульбы“, мы можем заметить, что Гоголь целиком почти вставлял перевод с малороссийского, а потом в них и остался дух не русской речи». Цей висновок підтверджував і Д. Овсяннико-Куликовський. Він наголошував, що, читаючи повісті Гоголя, не можна позбутися ілюзії, нібито це переклад з української мови.

Сучасник Гоголя історик Микола Костомаров, який писав художні твори та публікував свої історичні повісті під псевдонімом Ієремія Галка, якось сказав: «Конечно, Гоголь в своих высоких созданиях много выразил из малороссийского быта на прекрасном русском языке; но надобно сознаться: знатоки говорят, что многое то же самое, будь оно на природном языке, еще было бы лучше». А Пантелеймон Куліш, неодноразово критикуючи Гоголя за «незнання свого народу», зауважував, що той підкупив російське суспільство блиском фантазії, афектацією й новизною предмета. Разом з тим Микола Петров у 1884 р. зазначав, що, незважаючи на свою російську мову, Гоголь «еще с детства впитал в себя впечатления окружающей его южной природы, украинской природы, украинского быта и украинской народной природы, сохранившиеся в его душе на целую жизнь».

Літературознавці до цього часу дискутують щодо рівня впливу мови Гоголя на російську мову. Так, наприклад, австралійський гоголезнавець П. Савчак говорить про спроби Гоголя «частково колонізувати російську мову українською». Натомість Ю. Барабаш акцентує увагу на феномені переплетення і взаємозбагачення двох мовних стихій, «феномені, який справив величезний інспіраційний вплив на російську літературну мову» і таким чином забезпечив Гоголю особливе й унікальне місце в російській літературі.

Перебуваючи протягом багатьох років за межами Батьківщини — у Петербурзі, Відні, Римі, Парижі та Москві, Гоголь зізнавався, що його «душа тужить за Україною». Живучи в Парижі, Микола бідкався

Микола Гоголь з художниками в Римі. 1845 р.

матері, яка «наша Малоросія нещаслива країна... моє серце болить навіть тут». Почавши жити у Римі, Гоголь писав до О. Данилевського, що він начебто «заїхав до старовинних малоросійських поміщиків», а в листі до учениці М. Балабіної висловився ще відвертіше: «...Наче я побачив свою батьківщину, де кілька років не бував я. А де жили тільки мої думки».

Петербурзький літератор В. Сологуб згадував про свою першу зустріч із Миколою Гоголем влітку 1831 р.: «Читал он про украинскую ночь: „Знаете ли вы украинскую ночь? Нет, вы не знаете украинской ночи!“ ...Он придавал читаемому особый колорит, своим спокойствием, своим произношением, неуловимыми оттенками насмешливости и комизма, дрожавшими в его голосе и быстро пробежавшими по его оригинальному остроносому лицу, в то время, как серые маленькие его глаза добродушно улыбались, и он встряхивал всегда падавшими ему на лоб волосами. Описывая украинскую ночь, он будто переливал в душу впечатления летней свежести, синей, усеянной звездами выси, благоухания, душевного простора. Вдруг он остановился. — „Да гопак не так танцуется!“ ...Приживалки вскрикнули:

„Отчего не так?“ Они подумали, что чтец обращался к ним. Он улыбнулся и продолжал монолог пьяного мужика...»

Живучи за межами Російської імперії, Гоголь постійно ностальгував за Україною. Ось що, наприклад, згадувала Олександра Смірнова про його перебування у Парижі взимку 1837 р.: «С ним тог-да я обыкновенно заводила речь о высоком камыше и бурьяне, о белых журавлях на красных лапках, которые по вечерам прилетают на кровлю знакомых хат, о галушках и варениках, о сереньком дымке, который легко струится и выходит из труб каждой хаты; пела ему:

Ой, не ходы, Грицю, на вечерницы.

Он более слушал, потому что я очень болтала, но однажды описывал мне малороссийский вечер, когда солнце садится, табуны гонят с поля, и остальные лошади несутся, подымая пыль копытами, а за ними с нагайкою в руке пожилой хохол с чупром; он описывал это живо, с любовью...»

За кордоном, зокрема у Римі, Гоголь не полишав надії написати щось грандіозне про Україну. Літератор В. Панов, який був із ним в Італії на початку 1840-х рр., згадував: «...Он меня угостил началом нового произведения. Это будет, как он мне сказал, трагедия. План ее он задумал еще в Вене, начал писать здесь. Действие в Малороссии...»

Літературний критик П. Анєнков, який також у той час перебував у Римі, якось заглянув до робочих паперів Гоголя й прочитав там «первую фразу какого-то старого козака (имени не припомню), попавшуюся мне на глаза и мною удержанную в памяти: „И зачем это Господь Бог создал баб на свете. Разве чтоб козаков рожала баба“».

«Мне хотелось бы пробраться в Малороссию свою...» –

признавався Гоголь Осипу Бодянському в травні 1850 р. В останні роки свого життя письменник, за свідченнями сучасників, був дуже похмурим, відлюдькуватим і взагалі «вже не тим» Гоголем. Однак, як ми зазначали раніше, він любив відвідувати свого земляка знаменитого актора М. Щепкіна. Син останнього згадував, що обидва вони знали й любили Україну «и охотно толковали о ней, сидя в дальнем

Італійський пейзаж. Кінець 1830-х рр.

Будинок Гоголів-Яновських у Василівці. 1820-ті рр.

Малюнки Миколи Гоголя

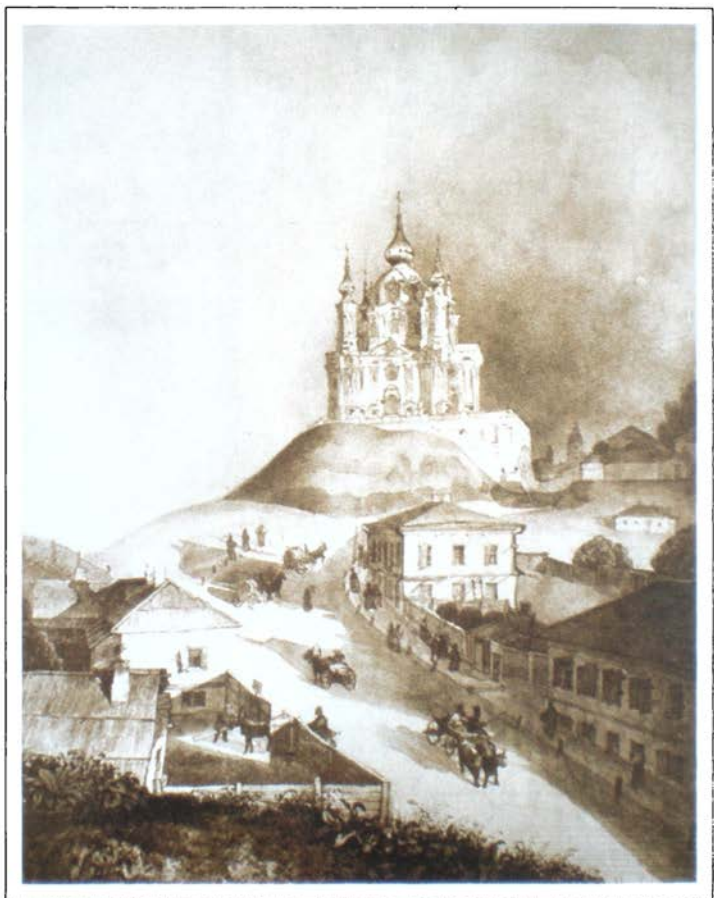

Портрет Євгена Гребінки (товариш М. Гоголя).
Художник Т. Шевченко. 1837 р.

Ніжинська гімназія
вищих наук.
Початок ХІХ ст.

Церква св. Андрія
Первозванного (з видом
на Андріївський узвіз). Київ.
Художник М. Сажин. 1846 р.

Автопортрет.
Т. Шевченко.
1840–1841 рр.

Портрет Пантелеймона Куліша.
Художник Т. Шевченко.
1843–1847 рр.

Портрет письменника і
драматурга Нестора Кукольника.
Художник А. Мокрицький. 1836 р.

Портрет актора
Михайла Щепкіна.
Художник М. Неврєв. 1862 р.

Українське оточення Миколи Гоголя

М. Гоголь. Замальовки собору. 1830-ті рр.

Сорочинський ярмарок. Фото другої половини ХІХ ст.

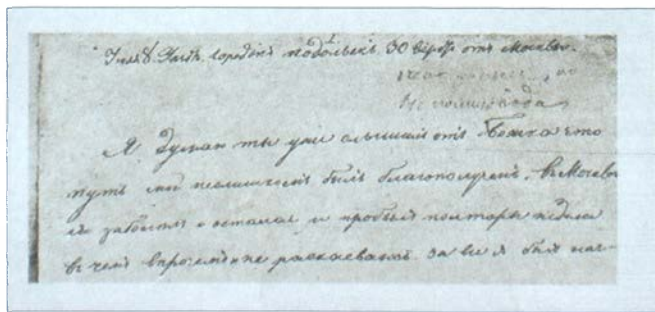
Кабінет Миколи Гоголя. Заповідник-музей М. Гоголя в селі Гоголеве на Полтавщині. *Фото автора*

Софія Драгомирова у національному вбранні.
Художник І. Рєпін

М. Гоголь. Малюнок К. Рабуса. 40-ві роки XIX ст.

Фрагмент листа М. Гоголя до М. Прокоповича. 1832 р.

углу гостиной в доме Щепкина. Они перебирали и обычаи, и одежду малороссиян, и, наконец, их кухню».

В одному з листів до В. Жуковського у грудні 1839 р. Микола Гоголь писав:

«Боже! Как я глуп, как я ничтожно, несчастно глуп! и какое странное мое существование в России! какой тяжелый сон! О, когда б скорей проснуться...»

Гоголь взагалі дуже погано знав життя простої російської родини у маленькому містечку чи селі. Професор Я. Грот згадував, що наприкінці 1840-х рр. письменник «жаловался, что слишком мало знает Россию; говорил, что сам осознает недостаток, которым от этого страдают его сочинения. „Я нахожусь в затруднительном положении, — рассуждал он. — Чтобы лучше узнать Россию и русский народ, мне необходимо было бы путешествовать, а между тем уж некогда: мне около сорока лет“... Любознательность Гоголя не ограничивалась желанием узнать Россию со стороны быта и нравов. Он желал изучить ее во всех отношениях. Мысль эта давно занимала Гоголя...»

Вирушаючи влітку 1849 р. у подорож «по округностям» Москви, письменник, їдучи у напрямку Калуги, розповідав своєму попутникові Л. Арнольдї (братові О. Смірновї й калужькому чиновнику) «про Малоросію, про характер малоросіян». А М. Максимович так описував своє спільне перебування з Миколою Гоголем влітку 1850 р. в Україні: «Мы переехали через Псел и ехали в Васильевку ночью, при свете полного месяца. Наслаждением для меня было промчаться вместе с Гоголем по степям, лелеявшим его с детства. И никогда я не видел его таким одушевленным, как в эту украинскую ночь»¹⁴.

Осип Боянський.
Художник М. Зайцев. 1841 р.

¹⁴ Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. II. — С. 357.

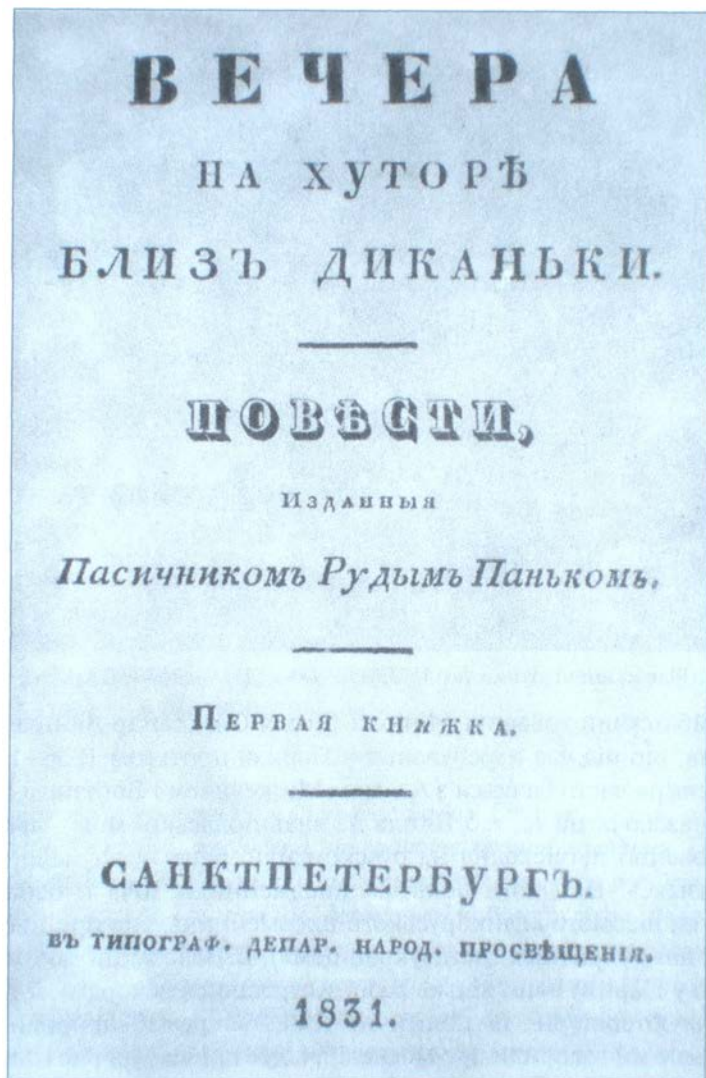
Незадовго до смерті Гоголь постійно згадував про свою Батьківщину. «„Вы мне читали чужие стихи, — сказал Гоголь, приветливо взглянув на меня, и я никогда не забуду этого взгляда его усталых, покрасневших от чтения глаз. — А ваши украинские сказки в стихах? Мне о них говорили Аксаковы. Прочтите что-нибудь из них“», — писав близький знайомий і земляк Гоголя Григорій Данилевський про спілкування з ним на початку 1852 р. Відвідавши письменника «за дев'ять днів до масляної», Осип Бодянський зазначав, що він працював над переробкою однієї з перших своїх українських повістей «Вечори на хуторі...». Микола Васильович також запропонував Бодянському «в следующее воскресенье угостить... двумя-тремя напевами нашей Малороссии».

Всупереч ідеологічній машині самодержавної Російської імперії, яка творила з усіх присутніх у ній націй та етносів міфічну «російську народність», Микола Гоголь не раз заявляв про існування малоросійської народності, окремішньої від російської. Ось що він писав у листі до Олександри Смірної від 24 грудня 1844 р.:

«Знаю только то, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином. Обе природы слишком щедро одарены Богом, и как нарочно каждая из них порознь заключает в себя то, чего нет в другой...»

Як уже зазначалося, Микола Васильович не тільки добре знав з дитинства українську мову, а й часто розмовляв і писав нею. У лютому 1837 р. під час перебування у Парижі Гоголь написав українською мовою записку до польського поета Юзефа-Богдана Залеського, який народився на Правобережній Україні:

«Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка вдома. Чував, що на пана щось напало — не то сояшниця, не то завійниця (хай їй присниться лисий дядько), то тепер, спасибі Богові, кажуть, начебто пан зовсім здоров. Дай же Боже, щоб на довго, на славу усій козацькій землі, давав чернецького хліба усякій боллизні і злидням. Та й нас-бо не забував, писульки в Рим слав. Добре б було, коли б і сам туди коли-небудь примандрував. Дуже, дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі. Микола Гоголь».

Титульна сторінка першого видання
«Вечорів на хуторі поблизу Диканьки». 1831 р.

Біля криниці. Художник М. Трутовський. Друга половина XIX ст.

Найближчий товариш Миколи Гоголя Олександр Данилевський згадував, що під час перебування у Парижі протягом 1836–1837 рр. письменник часто бачився з Адамом Міцкевичем і Богданом Залеським. Зважаючи на те, що Гоголь не знав польської мови, «разговор обыкновенно происходил на русском или чаще — на малороссийском языке». Ці відомі польські письменники хоча й означували Гоголя як відомого великоруського письменника, але при цьому називали його українцем («співукраїнцем»). Б. Залеський також зазначав, що у Парижі вони кілька разів зустрічалися вечорами й розмовляли на літературні та політичні теми, зокрема «природньо, що найбільше ми говорили про москалів, відразливих для нас і для нього (Гоголя. — Т. Ч.)...»¹⁵

¹⁵ Korespondencya Jozefa Bogdana Zaleskiego. — Lwów, 1902. — Т. 3. — С. 27.

Цікаво, що українською Гоголь розмовляв не лише з польськими друзями, полтавськими селянами і слугою, а й інколи зі своїми земляками-українцями в Петербурзі та Москві. З ними він досить часто співав українські народні пісні (про це в наступних підрозділах книги).

«Упьемся песнями нашей Малороссии», –

закликав час від часу на різних приватних вечірках Микола Гоголь. Він міг десятки разів повторювати якийсь улюблений куплет із пісні, поки, як стверджували очевидці, не набридав навіть «самым страстным любителям малороссийских песен».

Близька знайома Гоголя О. Смірнова згадувала, як повадився Микола Васильович незадовго до смерті (влітку 1851 р. він проживав в одному з підмосковних панських маєтків): «Любил смотреть, как загоняли скот домой. Это напоминает [ему] Малороссию... Он уж тогда был нездоров, жаловался на расстройство нервов, на медленность пульса, на недеятельность желудка и не разговаривал ни с домашними слугами, ни с крестьянами. „Почему не говорили с мужиками?“ — „Да у вас старых мужиков нет“. Терпеть не мог фабричных мужиков в фуражках и дам нарумяненных. Странности... куда ехать [говорил он], — в Малороссию...»

Як зазначав сучасний культуролог Вадим Скуратівський, освоюючи категорію «народу», російська література першої половини XIX ст. у специфічних умовах гіперімперії наштотувалася, крім російськоетнічного, на інші етнічні виміри цієї державної надструктури. Вона зустрілася і з українським виміром, рецепція якого почалася ще на зламі XVIII–XIX ст. Однак найбільшої інтенсивності це набуло саме у Миколи Гоголя. Так, українські повісті письменника стали закономірною похідною від загальної стратегії російської літератури, яка після 1812 р. шукала першооснови буття у двох напрямках: глибинах індивідуалістичної рефлексії та у стихіях етнічного існування. Адже російська культура того часу розпочала стрімко еволюціонувати від абстрактно імперського до

конкретно національного пафосу. Водночас Гоголь своєрідно продовжив започатковану Іваном Котляревським новоукраїнську літературу у вигляді комічного епосу.

Очевидно, слід погодитися і з висновком провідного гоголезнавця Юрія Барабаша, який, оцінюючи життєдіяльність Гоголя, вказував на те, що у письменника постійно виникали протиріччя між родовою пам'яттю і чужим «колективним несвідомим», родинною і національною легендою та месіанською міфологією імперії, між українською та російською мовами, між національною літературною, фольклорною традиціями і роллю російського письменника, за життя проголошеного головою цілого напрямку в російській літературі, між питомим менталітетом українця і покладеною на самого себе місією імперсько-великоросійського патріота. Хоч це і дивно, але «загальноросійський патріотизм» Гоголя не перекреслював його почуття великої любові до України та всього українського: землі і природи, людей і побуту, культури та історії, мови і пісень, звичаїв і традицій.

Творець міфу про українське козацтво

Мы никак не привыкнем глядеть на жизнь, как на трын-траву, как всегда глядел козак... Чем сильнее подходит к сердцу старая печаль, тем шумнее должна быть новая веселость

(із листа М. Гоголя до М. Максимовича, 1835 р.)

Влітку 1828 р. юний Микола Гоголь їхав на канікули додому з Ніжина і зупинився, за спогадами сучасників, в якомусь українському «великому містечку, заселеному козаками і поміщиками». Оглядаючи місцеві краєвиди, 19-річний ніжинський гімназист почав жартувати над однією простою жінкою, яка серед місцевих жителів була знана крутим норвом. На руках молодиця тримала маленького

хлопчика, який, слухаючи розмову матері з незнайомцем, простягнув тому недоїдений пиріг. Як згадував очевидець тих подій і майбутній письменник Олексій Стороженко, Гоголь так охарактеризував цей дитячий жест:

«Вот что значит козак! Еще на руках, а уже разумней своей матери; а ты еще хочешь верховодить над мужем...»¹⁶

Який зміст вкладав юний Микола Гоголь у цей крилатий вислів — «Ось що означає козак!»? Очевидно, той самий, що і багато інших його співвітчизників, адже «бути козаком» у народній та історіографічній традиціях, які вже склалися на переломі XVIII—XIX ст., означало те саме, що й бути мужнім, відважним та благородним воїном. У ті часи вже існувало дуже багато українських пісень та прислів'їв, в яких головним персонажем був козак, зображений у романтично-героїчному образі вітчизняного лицаря. Близький знайомий батька Миколи Гоголя Василь Ломиковський у своєму «Словнику малоруської старовини» (1808) означував козака як «національного малоросійського воїна».

На жаль, Микола Гоголь спалив перед смертю не тільки другий том «Мертвих душ», а й свій перший історичний роман, який мав гучну і промовисту назву «Гетьман» і над написанням якого письменник працював протягом 1829—1830 рр. Із назви й уривків цього художнього твору стає зрозумілим, що виходець із козацького краю хотів розпочати свою велику літературну творчість саме з висвітлення художніми засобами визначальної ролі козацтва та його гетьманів в українській історії.

З одного боку, це було амбітним прагненням, а з іншого — надзвичайно важкою справою. Адже на той час у російській та українській літературах (радіше — літературі Російської імперії) вже існували художні твори на історичну «українсько-козацьку» тематику. Найвідоміші з них — роман «Запорожець» полтавця Василя Наріжного, незакінчений роман також українця Федора Глінки «Зиновій-Богдан Хмельницький, чи Звільнена Малоросія», роман росіянина

¹⁶ Стороженко А. Воспоминание // Отечественные записки. — 1859. — № 4. — С. 80.

Гетьман Іван Мазепа. Художник С. Васильківський. Початок ХХ ст.

Михайла Загоскіна «Юрій Милославський, чи Рускіє в 1612 році» (у ньому одним із головних героїв був запорозький козак Кірша), історичні балади та поеми російського поета Кіндрата Рилєєва про українських діячів Наливайка, Хмельницького та Войнаровського. Та й знаменита історична поема «Полтава» Олександра Пушкіна досить докладно висвітлювала сторінки української історії — діяльність не лише гетьмана Івана Мазепи, а і його попередників Петра Дорошенка та Івана Самойловича, полковника Семена Палія тощо. Отже, попередників і одночасно іменитих та популярних у літературному світі конкурентів у молодого Гоголя було досить багато.

Усі літературні твори Миколи Гоголя з української тематики звичай називають «малоросійськими», але їх також можна означити і як «українські», або ж «козацькі», з огляду на те, що у кожному з них так чи інакше висвітлюються сюжети, пов'язані з українським козацтвом. Уже у першій з надрукованих у петербурзьких «Отечественных записках» (лютий—березень 1830 р.) повісті, яка мала назву «Бисаврюк, или Вечер накануне Ивана Купала. Малороссийская повесть (из народного предания), рассказанная дьячком Покровской церкви», порушена козацька проблематика.

У грудні 1830 р. у літературному альманасі «Северные Цветы на 1831 год» було надруковано розділ з «історичного роману» (очевидно, зі згадуваного «Гетьмана») Гоголя за псевдонімом-криптограмою ОООО (в імені та прізвищі письменника кілька разів зустрічається літера «о»). 1 січня 1831 р. побачив світ перший номер «Литературной газеты», в якому було вміщено главу з повісті «Учитель» Миколи Гоголя за підписом «П. Глечик». Цей псевдонім письменника-початківця пояснювався тим, що в розділі «історичного роману», опублікованому в «Северных Цветах», головною дійовою особою був миргородський козацький полковник Глечик.

Уперше під своїм справжнім прізвищем Гоголь друкується в «Арабесках». Саме тут він заявив, що в його творчості ще до «Вечорів на хуторі...» існував «перший історичний малоросійський роман». Публікуючи в «Арабесках» історичні оповідання під назвами «Глава из исторического романа» та «Пленник. Отрывок из романа», Гоголь

Титульна сторінка першого видання книги Миколи Гоголя «Мертві душі».
З фондів Національної історичної бібліотеки України

пояснював, що «из романа под названием „Гетман“; первая часть его была написана и сожжена, потому что сам автор не был ею доволен; две главы, напечатанные в периодических изданиях, помешаются в этом собрании»¹⁷. До речі, «Пленник» під назвою «Кровавый бандурист. Глава из романа» вперше був підготовлений до друку в журналі «Библиотека для чтения» за 1834 р., але не побачив світ з огляду на протест літературних цензорів, які зауважували про наявність у ньому жорстокої картини страждань і «приниження всього людського» на зразок письменників, що репрезентували т. зв. нову французьку школу.

Відомо, що в романі «Гетьман» Микола Гоголь намагався розкрити образи реальних історичних осіб — козацьких ватажків Северина Наливайка та Яцька (Якова) Остряниці. Зокрема, в описі Остряниці письменник опирався на «Історію Русів» (розділ «Казнь Остряниці» з «Історії Русів» був опублікований у першому, програмному номері пушкінського «Современника»). Вже у цих перших літературних спробах Миколи Гоголя простежується намагання возвеличити роль козацтва та його провідників в українській історії зокрема та минулому Європи і Росії загалом. Гоголезнавці наголошують, що для першого етапу творчості письменника характерне поєднання наукового і художнього, а також подібність ситуацій з існуючими літературними та фольклорними творами. Як зазначає сучасний російський дослідник В. Денисов, у перших історичних повістях Гоголя зображення «рицарського» і «нерицарського», живого «наземного» і неживого «підземного» чудово-страхітливо зумовлено авторським розумінням кордонів українського середньовіччя як доби відкритого протистояння вольності і насильства, несправедливої влади і козацького демократизму, народного і чужоземного, духовного і тілесного — по суті, Божого і диявольського¹⁸.

У «козацьких повістях» письменник використав також поетику популярних на той час європейських готичних романів, яка була

¹⁷ Гоголь Н. В. Собрание сочинений: В 9 т. — М., 1994. — Т. 7. — С. 525.

¹⁸ Денисов В. Изображение козачества в раннем творчестве Н. В. Гоголя («идея» исторического романа) // Гоголезнавчі студії. — Ніжин, 2001. — Вип. 7. — С. 104.

основою для т. зв. кошмарного жанру. Микола Гоголь послуговувався, наприклад, деякими деталями й образами з готичного роману М.-Г. Льюїса «Чернець» (Монах, или Пагубные следствия пылких страстей. Сочинение славной г. Радклиф / Пер. с фр. — СПб., 1802–1803. — Ч. 1–4). Очевидно, цю книгу Гоголь взяв почитати в бібліотеці свого дядька Дмитра Трошинського в Кишиневі.

У травні 1831 р. Микола Васильович написав ще кілька повістей, які увійшли до книги «Вечори на хуторі поблизу Диканьки». В основу однієї з повістей під назвою «Страшна помста», на думку Дмитра Наливайка, було покладено принцип «свій-чужий», який належить до найглибших архетипних структур національної культури. Згідно з висновками російського філософа Юрія Лотмана, цей принцип притаманний родовій свідомості й перенесений Гоголем в козацьку Україну. Таким чином, він набув не тільки родового, а й етноісторичного змісту. Як відомо, джерелом для написання твору були старовинні народні легенди і перекази, а також українські думи та пісні.

У «Страшній помсті» письменник вперше означив найкращий період в історії козацтва, який, на його думку, тривав за гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного та Богдана Хмельницького. Ось як гоголівський літературний герой Данило Бурульбаш згадував про свої молоді роки:

«Он был еще жив, честь и слава нашего войска, старый Конашевич! Как будто перед очами моими проходят теперь козацкие полки! Это было золотое время, Катерина! Старый гетман сидел на вороном коне. Блестела в руке булава; вокруг сердюки; по сторонам шевелилось красное море запорожцев. Стал говорить гетман — и все стало как вкопанное... Эх, если б ты знала, Катерина, как резались мы тогда с турками...»

А в іншому місці повісті сліпий бандурист заспівав «про прежню гетманщину, за Сагайдачного и Хмельницкого. Тогда иное было время: козачество было в славе; топтало конями неприятелей, и никто не смел посмеяться над ним...»

«Золоту добу» козацької історії письменник відтворював, представляючи її одному з найбільш невдалих періодів у минулому України:

«...Порядку нет в Украйне: полковники и есаулы грызутся, как собаки, между собою. Нет старшей головы над всеми. Шляхетство наше все переменяло на польский обычай, переняло лукавство... продало душу, принявши унию, жидовство угнетает бедный народ. О время, время! Минувшее время! Куда подевались вы, лета мои!..»

Тут, на нашу думку, у Гоголя хронологічно зміщуються часи: ті, що передували повстанню Хмельницького — 1638–1647 рр. (які, до речі, польські історики назвали «золотим спокоєм»), та період т. зв. Руїни — 1658–1686 рр.

Окрім політичної історії України, Микола Гоголь відтворює за допомогою художніх засобів козацькі звичаї і традиції, зокрема один із основних принципів існування козацької громади — звичай побратимства. Сліпий бандурист у «Страшній помсті» співав:

«За пана Степана, князя Седмиградского, был князь Седмиградский королем и у ляхов, жило два козака: Иван да Петро. Жили они так, как брат с братом: „Гляди, Иван, все что ни добудешь, — все пополам: когда кому веселье — веселье и другому; когда кому горе — горе и обоим; когда кому добыча — пополам добычу; когда кто в полон попадет — другой продай все и дай выкуп, а не то сам ступай в полон“. И правда, все, что ни доставали козаки, все делили пополам; угоняли ли чужой скот или коней, все делили пополам».

Відомо, що на час написання Гоголем цієї повісті в українській народній міфології існував переказ «Жива могила» про двох побратимів, які потім стали ворогами.

Микола Гоголь порушує і проблему виховання козацьких дітей, що в умовах постійних військових дій була надзвичайно актуальною. Гоголівська Катерина зверталася до чоловіка з риторичними запитаннями, в яких була відповідь щодо т. зв. ідеологічного наповнення тогочасного виховного процесу:

«Но погляди на сына, Данило, погляди на сына! Кто пригреет бедное дитя? Кто приглубит его? Кто выучит его летать на вороном коне, биться за волю и веру, пить и гулять по-козацки?»

Головний герой Данило Бурульбаш говорив своєму малому синові:

Сліпий. Художник Т. Шевченко. 1843 р.

Панна сотниківна. Художник Т. Шевченко. 1841–1842 рр.

«...Ты вырастешь на славу отчины; как вихорь, будешь ты летать перед козаками, с бархатною шапочкою на голове, с острою саблею в руке».

А ось як Гоголь описував тугу дружини козака за своїм загиблим чоловіком:

«...Видно, не громок плач мой, не разбудить им тебя! Кто же поведет теперь полки твои? Кто понесется на твоём вороном конике, громко загукает и замашет саблей пред козаками? Козаки, козаки! Где честь и слава ваша? Лежит честь и слава ваша, закрывши очи, на сырой земле. Похороните же меня, похороните вместе с ним! Засыпьте мне очи землею!»

Оповідь про козака-лицаря, козака-захисника, козака-воїна Гоголь будує навіть за допомогою опису його ночівлі та сну. Це місце є одним із найбільш романтичних у повісті «Страшна помста»:

«Но козаку лучше спать на гладкой земле при вольном небе; ему не пуховик и не перина нужна; он мостит себе под голову свежее сено и вольно протягивается на траве. Ему весело, проснувшись среди ночи, взглянуть на высокое засеянное звездами небо и вздрогнуть от ночного холода, принесшего свежесть козацким косточкам. Потягиваясь и бормоча сквозь сон, закуривает он люльку и закутывается крепче в теплый кожан».

В іншій повісті із цього самого циклу під назвою «Вечір напередодні Івана Купала» літературний герой дід Фома Григорович говорить:

«Но ни дивные речи про давнюю старину, про наезды запорожцев, про ляхов, про молодецкие дела Подковы, Полтора Кожуха и Сагайдачного не занимали нас так, как рассказы про какое-нибудь странное чудное дело...»

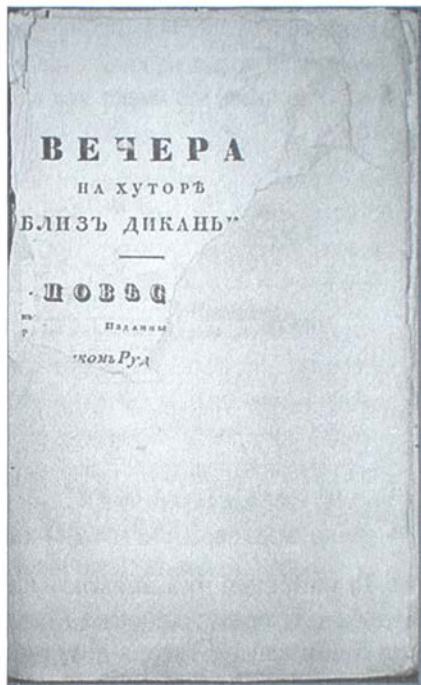
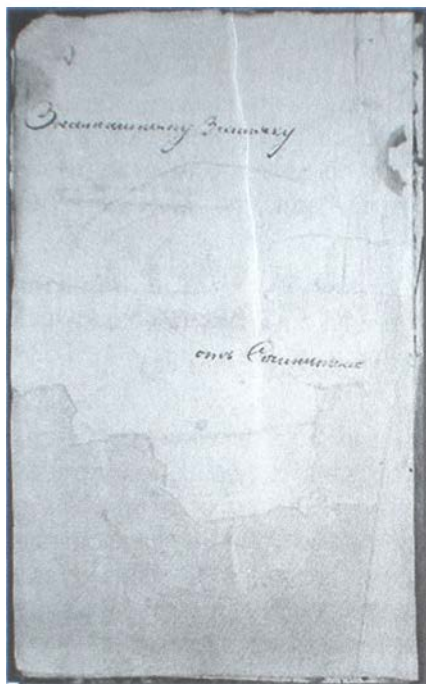
Отже, історія найкращого періоду в розвитку козацтва поступово задавнюється до часів життєдіяльності запорозького козака Івана Підкови, який разом з отаманом Яковом Шахом здійснював походи проти турків до Молдавії у 70-х рр. XVI ст.

Першопочатки історії українського козацтва Микола Гоголь подає у такому вигляді:

«...Лет-куды! – более чем сто, говорил покойник дед мой, нашего села и не узнал бы никто: хутор, самый бедный хутор.., а посмотрели бы на нашу братью, на голь: вырытая в земле яма – вот вам и хата! Только по дыму и можно было узнать, что живет там человек Божий. Вы спросите, отчего они жили так? Бедность не бедность: потому что тогда козаковал почти всякий и набирал в чужих землях немало добра; а больше оттого, что незачем было заводиться порядочною хатою. Какого народу тогда не шаталось по всем местам: крымцы, ляхи, литвинство!...»

У повісті «Ніч перед Різдом» (1831) Микола Гоголь створив виразний образ запорозького козака, який на довгий час сформував уявлення українського (а ще більше — російського!) суспільства про Запорозьку Січ:

«Этот Пузатый Пацок был точно когда-то запорожцем; но выгнали его или он сам убежал на Запорожье, этого никто не знал... Сначала он жил (в Диканьке),

Перше видання книги «Вечера на хуторе близь Диканьки» з автографом Миколи Гоголя. З фондів Національної історичної бібліотеки України

как настоящий запорожец: ничего не работал, спал три четверти дня, ел за шестерых косарей и выпивал за одним разом почти по целому ведру... Притом шаровары, которые носил он, были так широки, что какой бы большой не сделал он шаг, ног было совершенно незаметно, и казалось – винокуренная кадь двигалась по улице... Не прошло нескольких дней после прибытия его в село, как все узнали, что он знахарь. Бывал ли кто болен чем, тотчас призывал Пацюка; а Пацюку стоило только пошептать несколько слов, и недуг как будто рукою снимался...»

На думку письменника, запорожці могли мати жінок у різних країнах:

«... — Мы не чернецы, — продолжал запорожец, — а люди грешные. Падки, как и все честное христианство, до скоромного. Есть у нас немало таких, которые имеют жен, только не живут с ними на Сечи. Есть такие, что имеют жен в Польше; есть такие, что имеют жен в Украине; есть такие, что имеют жен в Турещине».

Розуміння українцем Гоголем негативних наслідків знищення урядом Російської імперії Запорозької Січі в 1775 р. простежується в епізоді виступу запорожців перед царицею Катериною II у Петербурзі:

«... — Помилуй, мамо! Зачем губишь верный народ? Чем прогневали? Разве держали мы руку поганого татарина; разве соглашались в чем-либо с турчином; разве изменили тебе делом или помышлением? За что ж немилость? Прежде слышали мы, что приказываешь везде строить крепости от нас; после слышали, что хочешь поворотить в карabinеры (курсив Гоголя. — Т. Ч.), теперь слышим новые напасти. Чем виновато Запорожское войско? Тем ли, что перевело твою армию через Перекоп и помогло твоим енералам порубать крымцев?..»

Та найбільш «козацькою» виявилася гоголівська повість «Тарас Бульба». Літературознавець Микола Петров ще у 1884 р. зазначив, що для її написання Гоголь використовував головним чином літописи, мемуарні записи і твори Г.-Л. де Боплана, Ф. Туманського, М. Стрийковського, С. Мишецького, а також «Історію Русів». Окрім того, письменник послуговувався українськими народними думами та піснями.

«...Стоило только есаулам пройти по рынкам и площадям всех сел и местечек и прокричать во весь голос, ставши на телегу: „Эй, вы, пивники, броварники! Полно вам пиво варить, да валяться по запечьям, да кормить своим жирным телом мух! Ступайте славы рыцарской и чести добиваться! Вы, плугари, гречкосеи, овцепасы, баболюбы! Полно вам за плугом ходить, да пачкать в земле свои желтые чоботы, да подбираться к жинкам и губить силу рыцарскую! Пора доставать козацкой славы!“».

Зустріч Тараса Бульби з синами. Художник Т. Шевченко. 1842 р.

Цей уривок Микола Гоголь переклав з віршованих рядків історичної «Думи про Коновченка», з якою ознайомився у пісенному збірнику Лукашевича. Із цього збірника взято і сюжет про Закрутигубу (Мосія Шила). А розповідь Гоголя про козака, який перейшов у «бусурманську» віру, щоб звільнити своїх товаришів, базується на рядках «Думи про Самійла Кішку». Так само із народних дум, зокрема з думи «Похід на поляків», взято й інші епізоди повісті «Тарас Бульба»: прощання матері з синами, що відправляються на війну, зображення сцени козацької слави тощо.

«И как грянула она (гармата. — Т. Ч.), а за нею следом три другие, четырёхкратно потрясши глухо-ответную землю, — много нанесли они горя! Не по одному козаку нарядается старая мать, ударяя себя костистыми руками в дряхлые перси; не одна останется вдова в Глухове, Немирове, Чернигове и других городах».

Тут гоголівська оповідь перегукується з такими рядками відомої народної пісні:

*У Глухові у городі стрельнули в гармати:
Не по одному козаченьку заплакала мати.*

Одним із перших на «Тараса Бульбу» відгукнувся відомий літературний критик В. Белінський, який захоплено писав: «И какая кисть широкая, размашистая, резкая, быстрая! Какие краски яркие и ослепительные!.. И какая поэзия энергическая, могучая, как эта Запорожская Сечь, то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы, откуда разливается воля и козачество на всю Украину!»¹⁹ Відгукнувся Белінський і на друге, перероблене видання повісті, наголосивши, що в ній «на многое только намекнуто и что многие струны остались в нем незатронутыми. Как великий поэт и художник, верный однажды избранной идее, певец Бульбы не прибавил к своей поэме ничего такого, что было бы ей чуждо, но только развил многие, уже заключавшиеся в ее идее, подробности. Он исчерпал на ней всю жизнь исторической Малороссии и в данном художественном создании навсегда запечатлел ее духовный образ»²⁰. Водночас Гоголя критикував його земляк, історик та письменник Пантелеймон Куліш. В епілозі до історичної повісті «Чорна рада» він писав, що Гоголь не в змозі був «исследовать родное племя в его прошедшем и настоящем. Он брался за исторический роман в вальтер-скоттовском вкусе и кончал все это „Тарасом Бульбою“, в котором обнаружил крайнюю недостаточность сведений о Малороссийской старине и необыкновенный дар пророчества в прошедшем».

Разом з тим, якщо порівнювати образ літературного героя Тараса Бульби з історичним діячем доби Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка наказним гетьманом і полковником Євстафієм Гоголем (з його біографією читач ознайомився в першому розділі книги), побачимо між ними багато аналогій. І той, і другий були полковниками Війська Запорозького. У них було по двоє синів приблизно одного

¹⁹ Сочинения В. Г. Белинского. — К., 1901. — Т. 3. — С. 80.

²⁰ Там само. — С. 84.

віку. Сини полковника Єфстафія Гоголя навчалися у вищому навчальному закладі Львова. Літературні Остап з Андрієм також здобували освіту, але у Києво-Могилянській академії. У повісті Миколи Гоголя старший син Тараса загинув від рук поляків, а молодший перейшов на бік братовбивць. Тут простежується пряма аналогія з долею синів пращура письменника: одного із них (теж старшого) у 1671 р. застрелили жовніри під час оборони Могилева, а інший у 1674 р. перейшов на бік поляків. Втікаючи від польської погоні з Могилева, під час переправи через Дністер старий подільський полковник Євстафій ледве не загинув. Чи не нагадує це відомий сюжет із втечею від «ляхів» гоголівського Тараса Бульби, доповнений описом невдалої переправи козацького ватажка через Дністер?

Отже, можна зробити висновок, що прототипом літературного героя всевітньо відомої повісті «Тарас Бульба» був не хто інший, як заслужений козацький старшина — полковник Подільського полку та наказний гетьман правобережного козацтва в останній чверті XVII ст. Євстафій Гоголь. Щодо того, чи був Микола Васильович Гоголь нащадком правобережного гетьмана, можемо навести такий факт. У грудні 1674 р. король Ян III Собеський надав подільському полковнику Єфстафію Гоголю привілей на володіння селом Вільховець (воно існує й донині в Новоушицькому районі Хмельницької області). Копію цієї королівської грамоти використав у 1784 р. дід видатного письменника, писар військової канцелярії Опанас Дем'янович Гоголь-Яновський для підтвердження свого шляхетського (дворянського) походження. Очевидно, саме дід Опанас розповів своєму синові Василю, батькові майбутнього письменника, про їхнього знаменитого пращура. А той вже переповів це маленькому Миколі. Таким чином, Микола Васильович з раннього дитинства знав про своє славетне козацьке коріння, а навчаючись у Ніжинському ліцеї, почав збирати додаткові дані про довголітнього полковника Війська Запорозького та наказного гетьмана. Під час проживання у Петербурзі Микола Гоголь опрацьовував різноманітні матеріали, пов'язані з українською минувиною, щоб написати «в шести малих або чотирьох великих томах» історію своєї батьківщини. І хоча рукопис не

Тарас і Андрій («Тарас Бульба»). Художник П. Соколов. 1861 р.

дійшов до наших днів, знаємо, що талановитий письменник написав ряд історичних розвідок.

Перебуваючи влітку 1840 р. у Відні, Гоголь переписував сцени з «Тараса Бульби», які отримали назву «Отривок», а також, за свідченнями сучасників, розробляв план уже давно задуманої «малоросійської трагедії» («Вибритий ус»). Видатний літературознавець Сергій Єфремов зауважував, що у другій редакції «Тараса Бульби» гоголівські «Україна і Московщина зливаються в... абстрактну Русь»²¹. Поглиблюючи цей висновок, зазначимо, що, на нашу думку, під гоголівською Руссю не потрібно розуміти тільки Росію, а, мабуть, все ж таки рівноправні Русь-Україну та Русь-Росію.

Своє розуміння феномену українського козацтва як одного з видатних явищ європейської історії Микола Гоголь розвинув у статті «Погляд на утворення Малоросії» (1834):

«Это была земля страха; и потому в ней мог образоваться только народ воинственный, сильный своим соединением, народ отчаянный, которого вся жизнь была бы повита и взлелеяна войною. И вот выходцы вольные и невольные, бездомные, те, которым нечего было терять, которым жизнь — копейка, которых буйная воля не могла терпеть законов и власти, которым везде грозила виселица, расположились и выбрали самое опасное место в виду азиатских завоевателей — татар и турков. Эта толпа, разросшись и увеличившись, составила целый народ, набросивший свой характер и, можно сказать, колорит на всю Украину, сделавший чудо — превративший мирные славянские поколения в воинственные, известный под именем козаков, народ, составляющий одно из замечательных явлений европейской истории...»

Микола Гоголь порівнював українське козацтво із середньовічними лицарськими орденами й задавнив його появу кінцем XIII — початком XIV ст., хоча перші історичні документи про діяльність козаків на українських землях датуються кінцем XV ст.:

«Если не к концу XIII, то к началу XIV века можно отнести появление козачества, к тем векам, когда святая, сильная ревность к религии еще не остыла в Европе, когда почти вдруг во всех концах беспрестанно образовывались братства и

²¹ Єфремов С. Жертва дводушності. До Гоголевого ювілею // Рада. — 1909, 20 марта. — С. 2.

Тип запорожця. Художник С. Васильківський. 1900 р.

ордена рыцарские... Можно было увидеть в нем зародыш политического тела, основание характерного народа, уже вначале имевшего одну главную цель — воевать с неверными и сохранять чистоту религии своей. Казалось, существование этого народа было вечно...»

Як бачимо, основну мету козацтва, яке поступово почало утворювати «політичне тіло» та основу для «характерного» (тобто українського) народу, письменник вбачав у його боротьбі за рідну православну віру.

«Не погибнет ни одно великодушное дело и не пропадет, как малая порошинка с ружейного дула, козацкая слава», —

так писав Микола Гоголь у повісті «Тарас Бульба». Цей вислів, на нашу думку, найкраще засвідчував бажання письменника долучитися до

творення народного міфу про козацтво як визволителя й захисника українців від іноземних поневолювачів. А сучасні дослідники неодноразово зазначали, що формування на початку ХІХ ст. багатьма українськими (й частково російськими) літераторами та істориками позитивного й навіть апологетичного образу України та українців, а отже, й українського козацтва стало тим міцним фундаментом, на якому впродовж наступних років невпинно відбувалося відродження національної культури.

«Я принялся за историю нашей бедной Украины»

Гоголь очень достаточно знал историю Малороссии, язык и песни ее народа, и всю народную жизнь ее понимал он глубже и вернее...

(із листа М. Максимовича до Г. Галагана, 1858 р.)

Микола Гоголь чомусь ніколи всерйоз не цікавився історією Росії, натомість виявляв надзвичайний інтерес до всесвітньої та української історій. Українець із Полтавщини хотів написати таку працю, в якій, за його словами, було б відображено минуле «Малороссии и народа, действовавшего в продолжение почти четырех веков независимо от России». Це було надзвичайно складне завдання, адже на той час уже багато земляків Миколи Гоголя працювали над написанням узагальнювального твору, який висвітлював би історію України в усій її повноті.

Ще у 1765 р. бунчуковий товариш і член Генерального військового суду України-Гетьманщини Петро Симоновський написав працю «Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье

Хорунжий. Художник С. Васильківський. 1900 р.

и рукописей русских». І хоча цей твір надруковано лише 1847 р. у Москві, протягом останньої чверті XVIII — початку XIX ст. він широко розповсюджувався у рукописних копіях й, безперечно, був наявний у приватних бібліотеках багатьох провідних українських дворянських родів, у т. ч. й у бібліотеці Дмитра Трошинського в Кибинцях. Саме там із працею Симоновського свого часу ознайомився Микола Гоголь.

Петро Симоновський був чи не першим істориком козацької доби, який оцінював цей період в історії України з т. зв. автономістських позицій, тобто виокремлюючи українське минуле із загальноросійської історії. Однак в умовах російської централістичної політики українська історіографія поступово почала роз'єднуватися на кілька течій, і поруч з автономістським напрямом з'явився «інтеграційний», до якого належали Василь Рубан, Опанас Шафонський, Олександр Безбородько та Михайло Антоновський.

Ці історики, як зауважував сучасний дослідник Володимир Кравченко, виступали з позицій надзвичайної лояльності до царського уряду, виправдовуючи обмеження Російською імперією української автономії. Разом з тим треба зазначити, що представники як автономістського, так й інтеграційного напрямів були переконані в тому, що українці-«малоросіяни» й росіяни-«великоросіяни» — це два різні народи, кожен з яких має власну історію. Так, наприклад, Михайло Антоновський у нарисі «О Малороссийских козаках» (який увійшов до перекладеної і виданої ним у 1799 р. книги західноєвропейського вченого Йогана Готтліба Гергі) наголошував: «Малая Россия произвольно вошла в подданство Всероссийскому престолу, был перед тем... ни от кого независящею, самоуправляемою республикански...»²²

У 1773 р. було надруковано книжку «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и пр.».

²² Цит. за: *Хижняк З.* Антоновський Михайло Іванович // *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання.* — К., 2001. — С. 38.

Її меценатом був П. Рум'янцев-Задунайський, редакторами — українці М. Мотоніс та Г. Козицький. Фактичний матеріал надавали чиновники Малоросійської колегії. Видання мало великий успіх і того самого року було перекладено німецькою мовою, а 1775 р. видано для європейського читача у німецькому місті Галле.

Через декілька років, у 1777 р., Василь Рубан опублікував одну із редакцій «Краткой летописи Малой России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с преобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов». Ця книга мала дві частини: Літопис за 1506—1734 рр., який було укладено в 30-х рр. XVII ст. (очевидно, на основі Літопису Граб'янки це зробив далекий родич Миколи Гоголя полковник Яків Лизогуб) і згодом доповнено Рубаном, а також «Землеписание Малыя России, изъясняющее города, местечки, реки, число монастырей и церквей, и сколько где выборных козаков по ревизии 1767 года находилось». Матеріал для цієї частини Рубану передав «канцлер» Російської імперії Олександр Безбородько. «Краткая летопись» стала одним із найважливіших джерел для написання Дмитром Бантишем-Каменським й видання у 1822 р. першої узагальнювальної наукової праці з історії України під назвою «История Малой России».

1777 року в Санкт-Петербурзі вийшла друком книга Григорія Кашиновського (племінник В. Рубана) «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России...». А у 1778 р. Василь Рубан опублікував «Записки» Василя Григоровича-Барського, у передмові до яких зазначив, що «тридцать лет уже прошло, как сию книгу по кончине сочинителя ее с превеликой жадностью списывают все те, до коих о ней хотя малейшее дошло сведение. В Малой России и в окружающих оную губерниях нет ни одного знатного места и дома, где бы не было списка...»²³ Очевидно, в Яновщині, Кибинцях та Обухівці також зберігалися такі рукописні копії.

²³ Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Альбова... путешествие к святым местам... им самым писанное, ныне же... изданное в свет под смотрением Василья Григорьевича Рубана. — СПб., 1778.

Ілюстрація до книги Миколи Гоголя «Мертві душі».
XIX ст. Художник Олександр Агін, гравіювання Євстафія Бернадського

Наприкінці 70-х рр. XVIII ст. відставний російський генерал О. Рігельман, який проживав на Чернігівщині, написав чотиритомне «Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще». Ця монументальна для свого часу праця мала характер систематизованої збірки джерел з історії України від найдавніших часів, що були подані в проблемно-хронологічній послідовності й супроводжувалися авторськими коментарями. Крім того, Рігельман використав у своєму творі деякі фольклорні джерела, зокрема текст пісні запорожців про зруйнування Січі російськими військами у 1775 р.

Ще один чернігівець Опанас Шафонський у 1786 р. написав «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России», яке, хоч і було видано у 1851 р., розповсюджувалося в рукописних копіях. До праці Шафонського увійшла не лише географічна характеристика та статистичні відомості, а й опис економічного становища краю, його соціальної структури та етнографічного розвитку українців. Найціннішим у роботі Опанаса Шафонського, положення якої використовувало багато істориків XIX–XX ст., стало висвітлення діяльності державних установ Гетьманщини — Генеральних військової канцелярії, лічильної комісії, скарбової канцелярії, канцелярії Генеральної артилерії, а також її місцевих органів — полкових і сотенних канцелярій і судів. Історичний твір О. Шафонського разом із козацько-старшинськими літописами був важливим джерелом для вивчення історії України.

1798 року у Петербурзі побачила світ книга Якова Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях», в якій автор наголошував на тому, що «до сих пор Малороссия не описана никем подробно. Я осмелился изобразить ее не кистью историка или физика, но как юный сын, посвящающий первый опыт своих познаний и чувствований мать-стране своей». У праці, написаній російською літературною мовою, Яків Маркович так висловив своє ставлення до рідної української мови: «В нынешнем малороссийском языке или собственно наречии видны еще некоторые оттенки и счастливого климата, и нежного свойства души образователей его... Он нежен,

приятен и наполнен патетическими выражениями, уменьшительными словами, кои произошли, конечно, не от другого чего, как от тонкого чувства его изобретателей. Можно назвать его языком любви, или по крайней мере весьма способным выражать чувства любви».

Задовго до українських етнографів Миколи Цертелева і Михайла Максимовича Яків Маркович дав оригінальну характеристику українським народним пісням: «Возьмем... малороссийские песни: в них помещены прекрасные подобия и картины природы, простое, но пылкое изъяснение любви... и голоса их всегда соответствуют мыслям. Если содержание их трогательно, если представляет оно разлуку с милым или с мать-стороною — то с разительною гармониею тонов изливается вместе самая сила чувств и выражений. Наученная одною природою, певица заставляет и горевать с собою природу. Она рассказывает свое несчастье всем окружающим ее предметам, просит летящих птичек донести известие о ней в милую ее родину, и музыка в устах ее бывает живою картиною всех томных движений горюющей души...»²⁴ Пізніше лише Микола Гоголь у своїй відомій статті «О малороссийских песнях» зумів так проникливо і точно донести до читача зміст української пісні. До речі, Гоголь не раз перечитував «Записки» Я. Марковича і використовував їх під час написання своїх творів.

Згадуваний вже перекладач, бібліограф і видавець Михайло Антоновський у 1799 р. видав короткий опис історії суспільного ладу, мови, одягу, побуту, сімейних відносин та навіть антропологічних особливостей українців. Він умістив його до однієї з частин перекладеної й випущеної ним книги Й.-Г. Георгі «О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, немцах, поляках и владычествующих россиянах, с описанием всех именованных козаков»²⁵.

У творах вищеназваних істориків, які працювали в останні десятиліття XVIII ст., тобто в період важливих політичних змін у Європі та Росії, доба українського козацтва та України-Гетьманщини

²⁴ Цит. за: Данилов В. Земляк и предтеча Гоголя // Киевская старина. — 1906. — № 3–4. — С. 245.

²⁵ Георгі И.-Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов... — СПб., 1799. — Ч. 4.

Михайло Максимович. Фото другої половини XIX ст.

змальовувалася як епоха героїчних подій і подвигів, військової слави та звитяги, а історична свідомість українського суспільства ще більше активізувалася під впливом інкорпораційної діяльності російського уряду, а також нового доробку західноєвропейських авторів.

Найяскравішим зразком нової української історіографії стала анонімна «Історія Русів», автор якої чи не найкраще висвітлив

історію Українського гетьманату в контексті тогочасної міжнародної ситуації та показав політичну окремішність «русів»-українців від росіян. Окрім того, в «Історії Русів» зроблено важливий на той час висновок щодо існування «двох Росій» — власне Росії-Русі та України-Русі. В ієрархії її двох складових компонентів — великоросійського і малоросійського — невідомий автор віддавав перевагу останньому.

Сучасний дослідник Валерій Шевчук переконаний, що «Історія Русів» дала підстави для національного пробудження в освічених сферах суспільства. Вона гостро нагадала тогочасним українським інтелектуалам, які вже починали губити національне обличчя, «скинувши козацький кунтуш та жупан і одягши російського крою міжнародний камзол та імперський віцмундир», про їхні історичні корені, самобутню історію та побут, а також героїчні діяння.

На початку XIX ст. збирає документальні матеріали і досліджує українську історію Ілля Квітка (1745 — бл. 1817), дядько Григорія Квітки-Основ'яненка, прем'єр-майор у відставці. У 1812 р. він опублікував у Харкові «Записку о слободских полках с начала их переселения до 1766 г.», яка стала першою науковою працею з історії козацьких полків Слобідської України.

Протягом 1818–1822 рр. пише п'ятитомну «Історію України та козаків» представник відомого козацько-старшинського роду Олекса Мартос (1790–1842). На жаль, до нас дійшли лише окремі її фрагменти, які були надруковані протягом 1822–1823 рр. у петербурзькому

Григорій Квітка-Основ'яненко.
Невідомий художник.
Перша половина XIX ст.

«Северном архиве», а ще один — 1823 р. у журналі «Сын Отечества»²⁶. З огляду на вихід у світ чотиритомної «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського у 1822 р. Мартос побоявся повністю публікувати свій твір. Відомо, що у ньому автор наголошував на довірності укладеної між гетьманом Богданом Хмельницьким і Олексієм Михайловичем угоди та висвітлював українську історію з патріотичних позицій.

Та найбільш повною і науковоспроможною виявилася згадувана вище чотиритомна «Історія Малої Росії» Бантиша-Каменського. Написана на замовлення малоросійського генерал-губернатора Миколи Репніна-Волконського, вона не лише зробила справжній переворот у свідомості освічених кіл тогочасної України, а й значно вплинула на розвиток історіографії у межах всієї Російської імперії. «Історію Малої Росії» і нині вважають першою синтетичною науковою працею з історії України. Під час її написання Дмитро Бантиш-Каменський використав найрізноманітніші джерела — архівні, літописні, етнографічні, картографічні тощо. Крім того, в «Історії Малої Росії» було узагальнено майже всю наявну на той час українську, російську й іноземну історичну літературу з історії України.

Зацікавлення Миколи Гоголя історією рідного краю проявилися вже під час навчання у Ніжинській гімназії. Ми згадували у попередньому розділі, що саме тоді, тобто десь з 1826 р., молодий гімназист почав робити різні виписки в окремий зошит, який назвав «Книга всякой всячины, или Подручная энциклопедия».

У записнику містилося чимало записів, що стосувалися різних періодів історії України. Тут знаходимо і таку виписку: «1386 Ягайлом соединяются Польша, Малая Россия и Литва. Трактат присоединения: Пакта Конвента. Сила его: присоединяем и соединяем, как равный с равным и вольный с вольным. Установление в трех нациях

²⁶ Отрывок из Истории Малороссии, соч. А. Мартосом. Том III. Глава XIII. 1653 и 1654 годы // Сын Отечества. — 1823. — № 12. — С. 214—223.

трех равных гетманов с правом наместника королевства и верховного начальника. Гетман коронный польский. Гетман литовский. Гетман русский²⁷... Резиденцией малороссийского гетмана делается город Черкас, пониже Киева над Днепром... Все чины правительственные, начиная с гетмана до городских и земских, выбираемы были из рыцарства вольными голосами и утверждаемы королем и сенатом...» Перші виписки Гоголя з історії України мають велике значення для розуміння дуже важливого факту — на той час ніжинський гімназист користувався рукописним варіантом «Історії Русів». Так, Гоголь на пряму запозичив положення, яке зустрічаємо на сторінках «Історії Русів»: «...На основание этого учреждены были в трех нациях три равные гетмана, или наместники королевские и верховные военачальники: коронный Польский, Литовский и Русский»²⁸. Можливо, з цим історичним трактатом гімназист ознайомився у бібліотеці Трошинського в Кибинцях під час чергових вакацій.

У «Книзі всякої всячини» також натрапляємо на такі переписані власноруч Миколою Гоголем рідкісні історичні документи, як «Декрет Миргородської ратуші 1702 р.», універсали гетьмана Івана Скоропадського за 1711 та 1728 (?) рр., «Вирша, говоренная гетману Потемкину запорожцами на светлый праздник Воскресения» тощо. Ці виписки, очевидно, засвідчували бажання юного гімназиста професійно займатися історією.

Переїхавши до Росії, українець Гоголь не полишає мрії написати якусь працю з історії українського козацтва та створеної ним держави — Гетьманщини. Поступово його плани змінюються і він задумує створити вже багатотомну історію України, але не таку «суху» й «академічну», як у Дмитра Бантиша-Каменського, чи політично й історіософськи спрямовану, як «Історія Русів», а популярнішу — т. зв. пісенну історію власного народу. Про таке спрямування праці засвідчували слова письменника в одному з листів до Михайла Максимовича:

²⁷ Звичайно, тут М. Гоголь мав на увазі не «російського», а «руського», тобто українського, гетьмана.

²⁸ История Русов или малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского. — М., 1846. — С. 2.

Ілюстрації до книги Миколи Гоголя «Мертві душі». XIX ст. Художник Олександр Агін, гравіювання Євстафія Бернадського

«...Вы не можете представить, как мне помогают в истории песни. Даже не исторические, даже похабные; они все дают по новой черте в мою историю, все разоблачают яснее и яснее, увы, прошедшую жизнь и, увы, прошедших людей».

Микола Гоголь неодноразово просив своїх рідних відшукати для нього історичні документи та матеріали. Так, 2 лютого 1830 р. у листі із Петербурга до своєї матері у Василівку він просить знайти:

«записки, веденных предками какой-нибудь старинной фамилии, рукописей стародавних про времена гетманщины и прочего подобного».

Це підтверджує думку про те, що саме тоді Гоголь задумав написати ґрунтовну працю, яка висвітлювала б не загалом українську історію, а минуле ранньомодерної Української держави.

У 1830 р. вийшло друге, доповнене і перероблене багатотомне видання Дмитра Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії». Очевидно, вихід цієї монографії (вперше, як уже було зазначено, вона побачила світ у 1822 р.) підштовхнув Миколу Гоголя до інтенсивніших роздумів про історичне минуле України та концепцію задуманої праці. Без сумніву, письменникові була відома й більш рання книга цього історика «Історична відомість про унію, що виникла в Польщі». Знаємо й про те, що Гоголь у листах до М. Погодіна висловив своє критичне ставлення до багатотомної праці Бантиша-Каменського, зауважуючи, зокрема, що той «замотал у многих честных людей многие материалы и рукописи». Водночас Гоголю стало відомо про вихід у Москві книги російського історика М. Полевого «История русско-го народа» (1829).

Під час перебування у Петербурзі українець продовжує збирати матеріали та обдумувати свою майбутню працю з історії України. Листи із записної книжки Гоголя за 1831–1832 рр., скопійовані Пантелеймоном Кулішем, завідували, що вже з цього часу в робочих записах письменника проглядалася оригінальна художня концепція представлення історії України, яка потім була розвинута у «Вечорах на хуторі...», «Тарасові Бульбі» та інших творах. Згадуваний вже Погодін у своєму щоденнику за період 11 червня — 7 липня 1832 р. залишив такий запис: «Познакомился с Гоголем и имел случай сделать

ему много одолжения. Говорил с ним о малороссийской истории...»
Тоді Гоголь скаржився московському історикові:

«Едва начинаю и что-нибудь совершу из истории, уже вижу собственные недостатки. То жалею, что не взял шире, огромный объем, то вдруг рождается совершенно новая система и рушит старую».

У січневому випуску «Северной Пчелы» за 1834 р. у рубриці «Новые книги» (аналогічні рубрики мали також «Московский телеграф» та «Молва») Микола Васильович опублікував анонс задуманої ним книги про українське козацтво. З огляду на те, що такої книги так і не було видано, наводимо цей анонс повністю:

«Об издании „Истории Малороссийских Казаков“, сочинения Н. Гоголя (автора „Вечеров на хуторе близ Диканьки“). До сих пор еще нет у нас полной, удовлетворительной истории Малороссии и народа... Я решился принять на себя этот труд и представить, сколько можно обязательнее: каким образом отделилась эта часть России; какое получила она политическое устройство, находясь под чуждым владением; как образовался в ней воинственный народ, означенный совершенною оригинальностью характера и подвигам; каким образом он три века с оружием в руках добывал права свои и упорно отстоял свою религию... Около пяти лет собирал я с большим старанием материалы, относящиеся к истории этого края... Усерднейше прошу (и нельзя, чтобы просвещенные соотечественники отказали в моей просьбе) имеющих какие бы то ни было материалы, летописи, записки, песни, повести бандуристов, деловые бумаги (особенно относящиеся до первобытной Малороссии), прислать мне их, если нельзя в оригиналах, то, по крайней мере, в копиях, назначая время, какое я могу продержать их у себя (если они им нужны), и означая адрес своих жительств...»

Згадка про збирання протягом п'яти років історичних матеріалів, очевидно, стосувалася того, що письменник з часу переїзду до Петербурга почав більш глибоко опрацьовувати «Історію Русів», «Короткий літопис Малої Росії», а також доробок Петра Симоновського, Василя Рубана, Опанаса Шафонського, Якова Марковича, Михайла Антоновського, Олександра Рігельмана та інших українських істориків другої половини XVIII ст. Назва майбутнього твору «Історія мало-

російських козаків» перегукувалася з назвою праці французького історика Й.-Б. Шерера «Аннали Малоросії, або Історія запорозьких та українських козаків», що 1788 р. вийшла у Парижі. У 1809 р. її переклав російською мовою знайомий родини Гоголів-Яновських і земляк Миколи Гоголя Василь Ломиковський.

Та найбільше у цей час письменник захоплюється збірником «Запорозька старовина», який видав у Харкові викладач місцевого університету Ізмаїл Срезневський. У списку використаних рукописних джерел до цього видання Гоголь знайшов посилення на невідомий йому рукопис «Пространная повесть об Украине до смерти Хмельницкого». У листі від 6 березня 1834 р. до харківського історика Микола Васильович просив повідомити йому, чи є у цьому рукописі щось нове порівняно з «літописами Кониського (тобто «Історією Русів». — Т. Ч.), Шафонського, Рігельмана», і, якщо рукопис має наукову новизну, переслати його для того, щоб «тепер-таки переписувати». Гоголь також пояснив Срезневському одне з основних завдань своєї праці, яке полягало в тому, щоб показати український народ у русі, «который... положение земли, опасность бытия выводили на дела и подвиги».

Думка поєднати опис історичного минулого України з характеристикою її географічного положення з'явилася у Гоголя, очевидно, під впливом ідей західного ученого І. Г. Гердера, які він висловив у виданні «Ідеї до філософії історії людства» (1784–1791), а також цікавих думок, викладених невідомим автором «Історії Русів». Прагнення осмислити історико-географічний фактор бачимо у таких статтях Гоголя, як «Мысли о географии» (1829) та «О движении

Історик Ізмаїл Срезневський.
Невідомий художник. ХІХ ст.

народов в конце века» (1834). В одному із записів Гоголя, що зберігся серед його неопублікованих рукописів, читаємо:

«Уже самым положением земли Европа восточная отличается от западной, на которой впечатлены знаки какого-то своенравия природы, поднявшейся на каждом шагу цепями гор, углубившей долины, оборвавшей утесы, перекинувшей каскадами реки, протянувшей частые мысы в море, не позволившей морю углубленными заливами ворваться в ее пределы...»

Відомо також, що перед тим, у 1833 р., Гоголь готував до друку підручник для університетів зі світової історії та географії, який повинен був називатися «Земля і люди», але він не побачив світ.

Дослідження географії дали Миколі Васильовичу змогу зрозуміти складні проблеми української історії та одному з перших у вітчизняній історіографії висловити думку про великий вплив на неї географічного фактора. Пізніший висновок Гоголя, про те, що якби в Україні «була хоч з одного боку природна границя з гір або моря»²⁹, то її народ утримав би «політичне буття», а вона стала повноцінною самостійною державою, можна віднести до піонерських спроб осмислити історію України через призму геополітики.

Гоголезнавець Володимир Денисов зауважував, що включно до осені 1835 р. у Миколи Гоголя було два задуми: по-перше, написати «поетичну» історію українського народу, а по-друге, підготувати велику наукову працю з історії України-«Малоросії»³⁰. Насамперед це підтверджувалося авторським підзаголовком у «Миргороді», а також одним із тогочасних документів під назвою «Отчет по Санкт-Петербургскому учебному округу за 1835 год», в якому, зокрема, було зазначено, що Микола Гоголь того року займався «разысканием и разбором для истории Малороссиян, которой два томы уже готовы, но которые, однако ж, он медлит издавать до тех пор, пока обстоятельства не позволят ему осмотреть многих мест, где происходили некоторые события»³¹.

²⁹ Гоголь Н. В. Собрание сочинений. — Т. 6. Избранные статьи и письма. — М., 1950. — С. 27.

³⁰ Денисов В. Изображение козачества в раннем творчестве Н. В. Гоголя («идея» исторического романа) // Гоголезнавчі студії. — Ніжин, 2001. — Вип. 7. — С. 101.

³¹ Цит. за: Машинский С. И. Художественный мир Гоголя. — М., 1971. — С. 150.

Непереборне бажання висвітлити минуле українського народу Гоголь письмово підтверджує в листі до Михайла Максимовича від 9 листопада 1833 р.:

«Теперь я принялся за историю нашей единственной бедной Украины. Ничего так не успокаивает, как история. Мои мысли начинают литься тише и стройнее. Мне кажется, что я напишу ее, что я скажу много того, что до меня не говорили».

У грудні того самого року Гоголь повідомляв Олександрю Пушкіну про плани завершити в Києві написання «історії України та півдня Росії». Саме тоді Микола Васильович завершив «План преподавания всеобщей истории», який було надруковано в лютому номері «Журнала Министерства народного просвещения» за 1834 р. У листі до М. Погодіна³² від 11 січня наступного року наш земляк емоційно висловив такі думки:

«Я весь теперь погружен в историю малороссийскую и всемирную; и та, и другая у меня начинает двигаться... Сколько приходит ко мне мыслей теперь! Да каких крупных! Полных, свежих! Мне кажется, что сделаю кое-что необщее по всеобщей истории. Малороссийская история моя чрезвычайно бешена, да иначе, впрочем, и быть ей нельзя. Мне попрекают, что слог в ней слишком уж горит, не исторически жгуч и жив, но что за историк, если она скучна!»

А невдовзі Гоголь обіцяв Максимовичу написати «Історію Мало-росії» в «шістьох малих і чотирьох великих» томах.

6 березня 1834 р. у листі до І. Срезневського Гоголь висловив невдоволення доробком з українського минулого польських істориків, із працями яких він ознайомився у Петербурзькій бібліотеці, а також повідомив про своє небажання опрацьовувати вітчизняні літописи через їхню, як здавалося письменникові, малоінформативність.

Окрім того, Гоголь критикував українських літописців кінця XVII — XVIII ст. за те, що «вместо того, чтобы дослушиваться к уми-

³² З відомим російським істориком і белетристом М. Погодіним Гоголь познайомився у 1832 р. Сучасники засвідчують, що вони були друзями. Однак, коли з 1841 р. Погодін став випускати шовіністичний журнал «Москвитянин», Микола Васильович активно ухилявся від публікування в ньому своїх статей. А в середині 40-х рр. письменник хворобливо реагував на неетичні вчинки відносно нього з боку Погодіна й різко охарактеризував свого знайомого в «Вибірних мстах» (у статті «О том, что такое слово»). Збереглося 89 листів М. Гоголя до М. Погодіна.

рающому голосу последних воспоминаний, они обезьянски переписывали друг у друга вырванные листки не проишествий, а разве оглавление проишествий».

Ще навчаючись у Ніжинській гімназії, Микола Гоголь розпочав збирати та переписувати український фольклор, серед якого було багато історичних пісень та дум, присвячених, зокрема, діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, Данила Нечая та інших дійових осіб української історії. Думка про те, що ці пісні є одним із найважливіших історичних джерел, не полишала письменника, адже він, як уже було зазначено, хотів написати не суху академічну працю, а популярну, «живу», або «поетичну», історію свого народу. Цей висновок підтверджується словами Гоголя з листа до харківського історика І. Срезневського:

«Я к нашим летописям охладел, напрасно силясь в них отыскать то, что хотел отыскать... Каждый звук песни мне говорит живее о прошедшем, нежели наши вялые и короткие летописи, если можно назвать летописями не современные записки, но поздние выписки, начавшиеся уже тогда, когда память уступила место забвению».

Ще протягом 1832 р. Микола Гоголь написав статтю «Взгляд на составление Малороссии»³³, яка вперше була опублікована в «Журнале Министерства народного просвещения» (квітень, част. II, 1834). Невдовзі під назвою «Отрывок из истории Малороссии. Том I, книга I, глава I» вона увійшла до першої частини збірника «Арабески». У листі до Максимовича від 29 травня 1834 р. Гоголь повідомляв, що попереду у нього ще 80 «глав», однак через три місяці (23 серпня) письменник вже писав до свого товариша у Київ про те, що «история моя терпит страшную перестройку: в первой части целая половина совершенно новая». Стаття «Взгляд на составление Малороссии»

³³ Поняття «Малоросія» і «Україна» для М. Гоголя були тотожними. Про це, зокрема, свідчить те, що у цій статті стосовно історико-географічної характеристики Малоросії він пише: «Эта земля, получившая после название Украины...» Через декілька речень він вживає щодо України також назву «Русь» (Гоголь Н. В. Собрание сочинений. — М., 1950. — Т. 6. — С. 27).

Козаки на ярмарку. Художник К. Трутовський. 1874 р.

мала науковий характер і, очевидно, була авторським вступом до майбутньої, більш широкої історичної праці.

Досить часто у різних біографічних працях Миколу Гоголя чомусь означають лише як «великоросійського патріота», забуваючи при цьому, що він був одним із перших «українських самостійників». Адже до нього ніхто так прямо і сміливо не заявляв про багатолітню окремішність держави Україна від держави Росія, хай навіть і під однаковою назвою «Русь»:

«...Составились два государства, называвшиеся одинаковым именем — Русью, одно под татарским игом, другое под одним скипетром с литовцами. Но уже сношений между ими не было. Другие законы, другие обычаи, другая цель, другие связи, другие подвиги составили на время два совершенно различные характера».

Чи не вперше в українській історіографії Микола Гоголь звернув увагу на цивілізаційну роздвоєність українського етносу між Європою та Азією, влучно характеризуючи при цьому колективний психотип українців:

«...И вот составился народ, по вере и месту жительства принадлежавший Европе, но между тем, по образу жизни, обычаям, костюму, совершенно азиатский, —

народ, в котром так страшно столкнулись две противоположные части света, две разнохарактерные стихии: европейская осторожность и азиатская беспечность, простодушие и хитрость, сильная деятельность и величайшая лень и нега, стремление к развитию и усовершенствованию — и между тем желание казаться пренебрегающим всякое совершенство».

На жаль, Микола Гоголь, так як, наприклад, Дмитро Бантиш-Каменський, не міг працювати у тогочасних архівних установах, адже допуск до спеціалізованих архівів мали лише чиновники, які там служили. Саме тому попередники і сучасники письменника зазвичай активно використовували приватні збірки рукописів, документів і матеріалів. Уже в одному з перших опублікованих творів на історичну тематику «Гетьман» Гоголь охарактеризував Україну як «страну, где древностей почти не было». Це висловлювання перегукувалося із висновком невідомого автора «Історії Русів», який наголошував на існуванні якогось «великого льоху», в якому зберігаються усі документи і матеріали, що стосуються української історії. Разом з тим Микола Васильович якось зауважив, що «Історія Русів» є кращою за інші літописи, бо написано у ній підтверджується матеріалами петербурзьких архівів.

Із листа до Максимовича від 29 травня 1834 р. можемо зрозуміти структуру майбутньої «Історії України» Гоголя:

«Кстати, ты просил меня сказать о твоём разделении истории. Оно очень натурально и, верно, приходило в голову каждому, кто только слишком много занимался чтением и изучением нашего прошедшего. У меня почти такое же разделение, и потому я не хвалю его, считая неприличным хвалить то, что сделалось уже нашим — и твоим, и моим вместе».

Щоб реконструювати бачення Гоголем періодизації української історії, потрібно звернутися до її поділу Максимовичем, що був поданий в одній із його наукових статей. Отже, вчений розділив українську історію на такі епохи: 1) татарської влади над «усією Україною» — 1240–1320 рр.; 2) литовської влади — 1320–1569 рр.; 3) польської влади — 1569–1654 рр.; 4) роздвоєного існування України — 1654–1795 рр.: східної — постійно під російською владою, західної —

протягом 57 років зі змінами влади між Росією і Польщею, а після Прутського миру 1711 р. у постійній належності до Польщі (1795)³⁴.

А про творчу «кухню» та методологічні засади роботи Гоголя-історика дають уявлення такі його слова:

«Я не называю историями многих компиляций (впрочем полезных как материалы), составленных из разных летописей, без строгого критического взгляда, без общего плана и цели, большею частью неполных и не указавших донныне этому народу места в истории мира».

Ось такою амбітною була мета письменника — вказати місце українського народу в світовій історії.

Відомо, що 24 липня 1834 р. Гоголя зарахували ад'юнктом кафедри історії імператорського Санкт-Петербурзького університету. Тут він пропрацював майже півтора року — 31 грудня 1835 р. його відрахували. Тоді звільнений викладач столичного університету написав І. Срезневському про те, що якби він дізнався, що «в цю хвилину хто-небудь готує також історії України», то призупинив би видання своєї праці доти, доки б не дочекався їх виходу. «Чим більше спроб і пошуків, тим для мене краще, тим моя історія буде досконалішою», — ділився Гоголь своїми думками із харківським ученим. Про необхідність вивчення історії за першоджерелами, «а не на цьогочасних легких брошурках, написаних Бог знає ким», Микола Васильович писав у листі до відомого літературного критика В. Белінського.

Січковий дід. Художник С. Васильківський. 1900 р.

³⁴ Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1835. — Т. 1. — С. 250.

У цей час Гоголь робить замальовки для майбутньої «Історії України». Проаналізувавши період правління гетьмана Івана Мазепи, він написав нарис «Роздуми Мазепи», в якому показав своє бачення складних українсько-російських відносин у другій половині XVII — на початку XVIII ст. і зробив сміливі висновки щодо існування самої козацької держави, яка потрапила на довгий час під зверхність Московського царства:

«Такая власть, такая гигантская сила и могущество навяели уныние на самобытное государство, бывшее только под покровительством России. Народ, собственно принадлежавший Петру, издавна униженный рабством и деспотизмом, покорялся, хотя и с ропотом. Он имел не только необходимость, но даже и нужду, как после увидим, покориться...»

Далі Микола Гоголь висвітлював політику російського царя Петра I щодо України та українського гетьмана Івана Мазепи стосовно Росії:

«Ну чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим козачеством, хотевшему пожить своей жизнью? Ему угрожала утрата национальности, большее или меньшее уравнивание прав с собственным народом русского самодержца. А не сделавши этого, Петр никак не действовал бы на них. Все это занимало „преступного“ гетмана. Отложиться? Провозгласить свою независимость?.. Самодержец был слишком могуч. Да и неизвестно, вооружилась ли бы против него вся нация и притом нация свободная, которая не всегда была в спокойствии, тогда как самодержец всегда мог действовать, не давая никому отчета...»

Як зауважував московський гоголезнавець Юрій Барабаш, пишучи ці замітки, Гоголь, незважаючи на велику шану до Олександра Пушкіна, очевидно, мав задум створити своєрідну анти-«Полтаву» й показати позитивний образ гетьмана Івана Мазепи. Однак ці плани так і не було втілено в життя.

Перебуваючи в Австрії, Микола Васильович у 1839 р. розпочав писати драму, в основу якої повинні були лягти епізоди з українського минулого. Попри те, що збереглися лише рукописні «Наброски драми из украинской истории» (нині вони зберігаються у фондах

Ілюстрації Миколи Гоголя до «Ревізора».

Фото поч. ХХ ст. З фондів Національної історичної бібліотеки України

Російської наукової бібліотеки в Москві), можемо стверджувати, що у цій драмі письменник мав намір відтворити події козацької доби в історії України. Під час підготовки твору, в серпні 1839 р., Гоголь писав до Шевирьова:

«Передо мною выясняются и проходят поэтическим строем времена козачества, и если я ничего не сделаю из этого, то я буду большой дурак».

Але через хвороби Миколі Васильовичу так і не вдалося завершити написання цієї драми. Її нариси вперше опублікував П. Куліш у журналі «Основа» за січень 1861 р. Відомо, що під час перебування у Відні Гоголь нарешті роздобув працю француза Й.-Б. Шерера «Аннали Малоросії, або Історія запорозьких та українських козаків» в оригіналі й почав робити виписки з неї про життя гетьмана Богдана Хмельницького та його батька Михайла.

Перебуваючи на початку 1840-х рр. у Римі, Микола Гоголь постійно мав при собі і перечитував «Історію Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського для того, щоб, як згадував П. Аненков, написати «драму із козацького запорозького побуту». Щоправда, Микола Васильович спалив текст цієї драми, коли під час її прослуховування В. Жуковським той заснув. Як засвідчував той самий Аненков, «Історія Малої Росії» була для Гоголя своєрідним «посібником» із написання художніх творів.

Думка про те, що справжня історія України ще не написана ні ним, ні кимось іншим (незважаючи на існування праці Д. Бантиша-Каменського та видання у 1842 р. багатотомної «Історії Малоросії» Миколи Маркевича), постійно турбувала Гоголя. У листі від 4 грудня 1846 р. до П. Плетньова з нагоди виходу першого номера журналу «Современник» він, зокрема, писав:

«...Я вижу тоже много достоинств в писателе, который подписывает под своими сочинениями имя: Кулиш. Цветистый слог и большое познание нравов и обычаев Малой России говорит о том, что он мог бы прекрасно написать историю этой земли...»

Добре слово про цього ще не дуже знаного в петербурзьких колах українського історика й письменника, як невдовзі стверджував сам Пантелеймон Куліш, було своєрідним відгуком на прочитаний Гоголем його історичний роман «Михайло Черкащенко», що вийшов друком у 1843 р.

Досить часто сучасні історики різних країн закликають не забувати під час наукових досліджень про врахування т. зв. антропологічного фактора або про роль «мовчазної більшості» в історичному процесі. Однак ще в 1848 р. Гоголь у листі до С. Аксакова від 12 липня писав:

«Когда я разворачиваю историю нашу, мне в ней видится такая живая драма на каждой странице, так просторно открывается весь кругозор тогдашних действий и видятся все люди и на первом, и на втором плане, и действующие, и молчащие».

З огляду на те, що з повною «історією України» Миколи Васильовича сучасникам так і не вдалося ознайомитися, деякі гоголезнавці стверджують, що він взагалі її не писав і що всі заяви Гоголя про написання такої праці є містифікацією. Однак той факт, що письменник постійно працював над історичними літописами, рукописами, науковою літературою, доступними йому архівними документами та робив дуже багато виписок із них, не підлягає сумніву³⁵. Окрім того, він був автором декількох наукових

Чорнильниця
Миколи Гоголя (муляж).

Із колекції Національного музею
літератури України

статей на історичну тематику. Вказування ним у назві статті «Отрывок из истории Малоросии» на порядковість подачі матеріалу — перший том, перша книга, перша глава — на нашу думку, свідчить про те, що саме цей матеріал був початком більшої праці з історії України. Додатковим свідченням того, що Гоголь все ж таки писав велику наукову історичну працю з української історії, є його листування з рідними, друзями та знайомими. А у звіті Петербурзького навчального округу за 1835 р. зазначалося, що ад'юнкт-професор Микола Васильович Гоголь написав і здав до університету два томи «Історії Малоросії», але пізніше забрав їх для доопрацювання та не повернув.

Отже, для нащадків Гоголя залишився невідомим не лише спалений письменником другий том «Мертвих душ», а й двотомна праця з історії України.

Насамкінець зазначимо, що Микола Гоголь, незважаючи на власну природну амбіційність, досить критично оцінював своє знання історії.

³⁵ Окремі виписки М. Гоголя з історичної літератури та уривки з його конспектів опублікував Г. П. Георгієвський у рідкісному збірнику: Памяти В. А. Жуковского и Н. В. Гоголя. — СПб., 1909. — Вып. II.

Якось у розмові з Олександрою Смірноюю, що відбулася під час відвідувань римського Колізею, він зауважив:

«...Вы воображаете, что я хорошо знаю историю. Совсем нет. Историю никто еще так не писал, чтобы живо можна было видеть или народ, или какую-нибудь личность...»

Хоча в передмові до видання «Українські народні пісні», яке 1834 р. вийшло у Петербурзі, видатний учений Михайло Максимович згадував про свого товариша саме як про нового українського історика.

Улюблені захоплення генія

Но лучшие песни и голоса слышали только одни украинские степи...

М. Гоголь, «Про малоросійські пісні», 1834 р.

Більшість біографів Миколи Гоголя сьогодні наголошують на тому, що його улюбленим захопленням ще з юнацьких років було колекціонування старовинних українських пісень, а також збирання і запам'ятовування цікавих історій, легенд та анекдотів³⁶. Відомо ж бо, що вже в записнику, який вів юний Микола під час навчання в Ніжинській гімназії, містилися записи окремих українських пісень, казок, прислів'їв та переказів. Однак найбільше майбутній письменник прилучився до народної творчості у рідній Василівці, де виростав під українські співи. Його сестра Ольга свідчила про те, що найчастіше

³⁶ У листі до матері від 2 лютого 1830 р. із Санкт-Петербурга М. Гоголь пише: «Я и теперь попрошу Вас собрать несколько таковых сведений, если где-либо услышите забавный анекдот между мужиками в нашем селе, или в другом каком, или между помещиками... Да расспросите про старину хоть у Анны Матвеевны или Агафию Матвеевну... какие анекдоты в истории случались в их время смешные, забавные, печальные, ужасные. Не пренебрегайте ничем, все имеет для меня цену» (Гоголь Н. В. Собрание сочинений. — М., 1952. — Т. 6. — С. 214).

Жіночі портрети, намальовані Миколою Гоголем. 1820-ті рр.

братові співала тітка, материна сестра Катерина Іванівна. Вона мала дуже мелодійний голос і знала багато пісень. Якось в одному з листів до Г. Данилевського Гоголь писав:

«Скажіть Катерине Ивановне, что мне часто приходят на память ее песни, но я их не пою, потому что я мастер подпевать...»

Уже пізніше, під час поїздок до України з Петербурга та Москви, Микола Васильович особисто записував народні думи та пісні. Він також вивчав рукописні збірники пісень, які зберігалися у родині колишньої козацької старшини. І до цього часу зберігаються три великі й два менші зошити Гоголя, до яких він власноруч записав понад 550 текстів. Перший такий зошит має заголовок «Сборник южнорусских песен» (до нього увійшло близько 200 текстів), другий — «Малороссийские песни» (понад 220 пісень), третій — «Сборник русских песен» (105 пісень), а до четвертого, що довгий час зберігався в особистому архіві художника Олександра Іванова, було

Незавершений малюнок-портрет Миколи Гоголя. Художник О. Іванов. 1840 р.

записано 55 пісенних текстів³⁷. П'ята невеличка збірка Миколи Гоголя складалася з 18 українських пісень й у першій половині 1830-х рр. була подарована ним фольклористу з Чернігівщини М. Білозерському³⁸.

Проаналізувавши усю творчість Гоголя, його сучасник літературний критик П. Анєнков зробив такий висновок: «...два предмета служили как-бы ограничением его мысли и пределом для нее, именно: страстная любовь к песням, думам, умершему прошлому Малороссии, что составляло в нем истинное охранительное начало,

³⁷ Оригінали чотирьох пісенних збірників М. Гоголя сьогодні зберігаються в Центральній бібліотеці РАН у Москві (Фонд 74, справа 3, № 1, 2, 3, 4).

³⁸ Копія цього пісенного збірника зберігається в архіві Інституту мистецтвознавства і фольклористики НАН України (Фонд 3–3, од. зб. 218, арк. 6–10; од. зб. 159, арк. 1–4). Див. також сучасне видання: Народні пісні в записах Миколи Гоголя / Упор. О. Дей. — К., 1985.

и художественный смысл, ненавидящий все резкое, произвольное, необузданно-дикое». Петербуржець О. Сомов, який був родом з України, писав Михайлу Максимовичу в листі від 9 вересня 1831 р.: «Я познакомил бы вас хоть заочно, если вы желаете того, с одним очень интересным земляком, — Пасечником Паньком Рудым, издавшим „Вечера на хуторе“, т. е. Гоголем-Яновским... У него есть много малороссийских песен, побасенок, сказок и пр., и пр., коих я еще ни от кого не слыхивал, и он не откажется поступиться песнями доброму своему земляку, которого заочно уважает. Он человек с отличными дарованиями и знает Малороссию, как пять пальцев, в ней воспитывался».

Значну частину зібраних пісень Микола Гоголь передав своєму гарному товаришеві М. Максимовичу для упорядкування його фольклорних збірників.

«...Я не могу жить без песен. Вы не понимаете, какая это мука. Я знаю, что есть столько песен, и вместе с тем не знаю», —

писав Гоголь 9 листопада 1833 р. із Петербурга у Київ до Максимовича. Той, у свою чергу, передав йому для опрацювання два рукописних збірники українських пісень, записаних на початку ХІХ ст. в українських селах польським етнографом Зоряном Доленгою-Ходаковським (Чарноцьким). Саме тоді виявилось, що деякі зібрані Гоголем пісенні тексти не були представлені у цьому, як тоді вважали, найповнішому зібранні. Водночас Гоголь переписав зі збірників Доленги-Ходаковського до своїх зошитів більше двох сотень різноманітних пісень. Як відомо, польський етнограф, мандруючи Галичиною, Волиню, Поділлям, Київщиною та Полтавщиною, записав 1354 пісні. Ознайомлення з великою кількістю українських пісень викликало у Гоголя такі почуття:

«...Моя радость, жизнь моя! Песни! Как я вас люблю! Что все черствые летописи, в которых я теперь роюсь, пред этими звонкими, живыми летописями!..»

Тоді ж до рук письменника потрапив збірник Вацлава Залеського «Пісні польські і руські галицького люду», який було видано

у Львові. Після ознайомлення з цим виданням Гоголь захоплено писав у листі до Максимовича від 7 січня 1834 р.:

«Знаешь ли ты собрание галицких песен, вышедших в прошлом году (довольно толстая книга)? Очень замечательная вещь! Между ними есть множество настоящих малороссийских, так хороших, с такими свежими красками и мыслями, что весьма не мешает их включить в гадаемое собрание».

Йшлося, очевидно, про новий збірник Максимовича, який недовзі побачив світ під назвою «Украинские народные песни». Ознайомившись із ним, Гоголь висловив свої зауваження, зокрема щодо структури подачі пісень та їх поділу. У листі до свого товариша від 26 березня 1834 р. він писав:

«Разве козацкие не гулливые и гулливые не все-ли козацкие?.. Разве нет таких песен, у которых одна половина любовная, а другая гулливая?.. Мне кажется, что песни должно разделять на два разряда: в первом должны поместиться все твои три первые отделения, во втором – обрядовые. Много, если на три разряда: 1-й – исторические, 2-й – все, выражающие различные оттенки народного духа, и 3-й – обрядные. Впрочем, как бы то ни было, разделение – вещь последняя».

Та після дружньої критики і побажань Гоголь щиро дякував Максимовичу у листі за 20 квітня 1834 р.:

«Благодарю тебя за песни. Я теперь читаю твои толстые книги: в них есть много прелестей...»

Ще перед тим, наприкінці 1833 р., у Харкові було надруковано збірник історичних статей і матеріалів «Запорожская старина, т. 1» за редакцією місцевого історика І. Срезневського, з яким також ознайомився письменник.

«Вы... сделали мне важную услугу изданием *Запорожской старины*. Где выкопали вы столько сокровищ? Все думы, и особенно повести бандуристов, ослепительно хороши», –

так писав Гоголь у листі до І. Срезневського від 6 березня 1834 р. Користуючись нагодою, Микола Васильович переписав із цього видання

Чумацький шлях. Художник С. Васильківський. Кінець XIX ст.

до одного зі своїх зошитів тексти історичних дум і пісень, які були йому ще не відомі.

Саме у зв'язку з виходом «Запорожской старины» один із провідних петербурзьких журналів замовив письменнику статтю про значення українського фольклору. З огляду на це Микола Гоголь написав одну зі своїх найкращих наукових статей, яка мала просту, але промовисту назву «О малороссийских песнях». У листі до М. Максимовича від 29 травня 1834 р. Гоголь повідомляв про те, що написав її на пропозицію самого міністра народної освіти Російської імперії Уварова. Стаття була опублікована в «Журнале Министерства народного просвещения» (квітень, част. II, 1834) й потім увійшла до другої частини гоголівських «Арабесок». Варто зазначити, що, готуючи цю розвідку, М. Гоголь ґрунтовно опрацював усі відомі на той час друковані та рукописні збірники українських пісень, зокрема «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (1819) М. Цертелєва та «Малороссийские песни» (1827) М. Максимовича.

У цій статті Гоголь одночасно виступив як історик, фольклорист, етнограф і навіть трохи як поет, адже вона написана справді високопоетичним стилем. Насамперед треба зауважити, що для науковця і письменника українські старовинні пісні — то:

Задунайський запорожець.
Художник С. Васильківський.
1900 р.

«...народная история, живая, яркая, исполненная красок, истины, обнажающая всю жизнь народа. Песни малороссийские могут вполне назваться историческими, потому что они не отрываются ни на миг от жизни и всегда верны тогдашней минуте и тогдашнему состоянию чувств».

Не забував Гоголь і про свою улюблену «козацьку проблематику», виокремлюючи її з великого масиву досліджуваного ним народного фольклору:

«Везде проникает их, везде в них дышит эта широкая воля козацкой жизни. Везде видна та сила, радость, могущество, с какою козак бросает тишину и беспечность жизни домовитой, чтобы вдаться во всю поэзию битв, опасностей и разгульного торжества с товарищами».

Гоголь був першим, хто так поетично проаналізував висвітлення у народних піснях місця та ролі козацтва в українській історії:

«...Сверкнет Черное море — вся чудесная неизмеримая степь от Тамана до Дуная — дикий океан цветов колышется одним налетом ветра; в беспредельной глубине неба тонут лебеди и журавли; умирающий козак лежит среди этой свежести девственной природы и собирает все силы, чтобы не умереть, не взглянув еще раз на своих товарищей.

*То ще добре козацька голова знала,
Що без війська козацького не вмирала».*

Оригінальним для того часу став узагальнювальний висновок щодо відображення у народних піснях не лише суворого військового життя, а й наповненого коханням «жіночого світу». Особливо вражає висловлена Гоголем думка щодо взаємодії двох пісенних світів — військового/чоловічого та побутового/жіночого:

Портрет Миколи Гоголя. Художник А. Венеціанов. 1834 р.

«...Половина песней изображает другую половину жизни народа: в них разбросаны черты быта домашнего; здесь во всем совершенная противоположность. Там одни козаки, одна военная, бивачная и суровая жизнь, здесь, напротив, один женский мир, нежный, тоскливый, дышащий любовью. Эти два пола виделись между собою самое короткое время и потом разлучались на целые

годы. Годы эти были проводимы женщинами в тоске, в ожидании своих мужей, любовников, мелькнувших перед ними в своем пышном военном убранстве, как сновидение, как мечта... Свежая, невинная, как голубка, молодая супруга вдруг узнала все блаженство, весь рай женщины, которая вся создана для любви. *Все начало весны ее, проведенное с этим мощным, вольным питомцем войны, столпило для нее радость всей жизни в одно быстро мелькнувшее мгновение.*

Це черговий доказ того, що Гоголь чітко розумів окремішність і відмінність російського («русского») й українського («малороссийского»), у цьому випадку — в пісенній культурі. Наукове порівняння, яке використовує Микола Васильович, не на користь першого:

«...Русская заунывная музыка выражает, как справедливо заметил М. Максимович, забвение жизни: она стремится уйти от нее и заглушить все дневные нужды и заботы; но в малороссийских песнях она слилась с жизнью, — звуки ее так живы, что кажется, не звучат, а говорят, — говорят словами, выговаривают речи, и каждое слово этой яркой речи проходит душу».

Як бачимо, Гоголь знову віддає перевагу найріднішому — українській «живій» пісні на противагу «мертвій» російській.

А яка любов до української землі та її природи звучить у цих неповторних і по-справжньому поетичних рядках:

«...Но лучшие песни и голоса слышали только одни украинские степи: только там, под сенью низеньких глиняных хат, увенчанных шелковицами и черешнями, при блеске утра, полудня и вечера, при лимонной желтизне падающих колосьев пшеницы, они раздаются прерываемые одними степными чайками, вереницами жаворонков и стелящими иволгами».

Один із найкращих радянських знавців Гоголіани А. Дубовиков зауважував, що стаття «О малороссийских песнях» стала однією з найбільш значущих у доробку Гоголя як наукового критика.

Треба також зазначити, що ця стаття була тісно пов'язана з написанням історичної повісті «Тарас Бульба», адже для зображення побуту, звичаїв і характерів українського козацтва в цьому творі Гоголь широко використовував народні пісні.

Під час зустрічі з Гоголем у Парижі в 1836 р. польський письменник Б. Залеський засвідчував, що той «мав чудові збірки народних пісень різними слов'янськими мовами». Крім того, Залеський стверджував, що Гоголь «завдяки ретельному порівнянню чеських, сербських та українських пісень з московськими довів вражаючу відмінність духу, звичаїв та моралі москалів від решти слов'янської братії. Він обирав іншу пісеньку на кожне людське почуття: ось наша, слов'янська, ніжна і лагідна і поруч московська — хмура, дика, майже канібальська, зовсім наче фінська...»³⁹

Перебуваючи у Відні в серпні 1839 р., Гоголь писав до Погодіна:

«Малороссийские песни со мною. Запасаюсь и тщусь, сколько возможно, надышаться стариной».

Тоді ж він писав і до С. Шевирьова:

«Малороссийские ли песни, которые теперь у меня под рукою, навеяли их, или на душу нашло само собою ясновидение прошедшего, только я чувю много того, что ныне редко случается».

Під рукою Гоголя на той час був пісенний збірник Лукашевича «Малороссийскія и червонорусскія народныя думы и песни», виданий 1836 р. у Петербурзі. Незабаром Микола Васильович ознайомився із книгою польського етнографа Жеготи (Ігнатія) Паулі «Пісні люду Руського в Галичині», два томи якої вийшли друком протягом 1839–1840 рр. у Львові.

Після повернення до Російської імперії Микола Васильович не забув про своє улюблене захоплення. Осип Бодяньський згадував, що неодноразово на обідах («варениках»), які відбувалися у будинку Аксакових по неділях, співали українських пісень за збірником «Голоса малороссийских песен», що видав М. Максимович. Під час цих зібрань Гоголь, Бодяньський та Максимович підспівували доньці господаря Надії Сергіївні, яка чудово грала на фортепіано й виконувала українські пісні. А під час ознайомчої поїздки «глибинкою» Росії в 1850 р. Гоголь проспівав відомому російському письменнику, графу

³⁹ Korespondencya Jozefa Bogdana Zaleskiego. — Lwów, 1902. — Т. 3. — С. 27.

Ольга Василівна Гоголь-Головня. Фото. Друга половина XIX ст.

Олексію Толстому дві українські колискові пісні, «якими восхищався, як рідкими самородними перлами: 1) „Ой, спы, дытя, без сповыття“ и т. д.; 2) „Ой, ходыть сон по улоньци“ и т. д.»⁴⁰.

Рідна сестра Миколи Васильовича Ольга Гоголь-Головня згадувала про свого брата: «Он любил слушать, как поют или играют. Меня часто просил играть ему на фортепиано малороссийские песни.

⁴⁰ Кулиш П. Записки о жизни Гоголя. — СПб., 1859. — Т. II. — С. 232.

„А ну-ка, — говорит, — сыграй мне *Чоботы*“. Стану играть, а он слушает и ногой притопывает. Ужасно любил он малороссийские песни. Видела я, как он раз нищих позвал, и они ему пели. Но это он хотел сделать так, чтобы никто из нас не видел: он позвал их к себе в комнату». Іншим разом сестра Гоголя Ольга згадувала, як її брат змушував грати українські пісні, особливо йому подобалася «Ой на дворі метелиця», а також «Гоп, мої гречаники». Слухаючи їх та інші пісні, Микола Васильович зазвичай «топав ногою і наспівував». Григорій Данилевський стверджував, що Гоголь окрім «Чоботів» («Чи се ж тії чоботи, що зять дав») любив слухати і співати пісні «Ой розсердився мій милесенький», «Могила», «Сонце низенько». Пантелеймон Куліш засвідчував, що українські пісні були чи не єдиним «літературним зв'язком» Миколи з сестрами. Окрім того, П. Куліш «бачив у Василівці збірник, який містив 228 пісень, записаних для Гоголя від селян і селянами його рідного села, і чув багато наспівів, переданих на фортепіано»⁴¹. Г. Данилевський так свідчив про родинний будинок Гоголя у Василівці: «В зале стоял рояль, за которым Гоголь, по словам матери, иногда любил наигрывать и петь свои любимые украинские песни, особенно — веселье и плясовые».

Михайло Максимович, який у серпні 1850 р. перебував у Василівці, записав від рідної тітки Гоголя Катерини Іванівни такі пісні: «Ізсучу я з воску свічку та пушу на річку», «Ой з-під гаю, гаю, з-під Чорного гаю», «Шумлять верби коло греблі», «Ой ізрада, карі очі, зрада», «Ой сон, мати, ой сон, мати, сон головоньку клонить» та ін.

Сучасник письменника і слухач його лекцій у Петербурзькому університеті М. Іваницький (згодом співробітник «Современника» і «Отечественных записок») назвав 27 українських пісень, які особливо любив Микола Гоголь. Окрім того, Іваницький також згадував, що якимось під час чергової вечірки в будинку родини Аксакових з голосу Гоголя в окремий зошит було записано п'ять-шість пісень.

Під час перебування в Одесі Гоголь відвідав князя В. Рєпніна, в якого проживали вчителі-українці, що навчали його молодших синів. Микола Васильович попросив жінку В. Рєпніна акомпанувати

⁴¹ Там само. — С. 198.

Могила М. В. Гоголя в Даниловому монастирі, Москва.

Фото поч. ХХ ст. З фондів Національної історичної бібліотеки України

«хору этой молодежи на фортепиано, и они под руководством Гоголя пели украинские песни»⁴². Княгиня Варвара Репніна згадувала, як «еще за год до кончины, когда он страшно состарился душевно, достаточно было ему услышать звуки родных украинских мелодий, чтобы в нем встрепенулась и ярко вспыхнула едва тлеющая искра воодушевления».

Свої глибокі знання українського фольклору Гоголь показав на сторінках багатьох творів, до речі, подаючи всюди тексти українських (малоросійських) пісень мовою оригіналу. Так, в епіграфі до п'ятого підрозділу «Сорочинського ярмарку» письменник подає уривок із популярної «козацької» пісні «Не хилися, явороньку...». Особливо яскравий приклад володіння пісенним матеріалом проявився у «Страшній помсті», коли опечалена героїня повісті Катерина об'єднує в одній декілька різних за тематичним наповненням пісень:

⁴² Репніна В. О Гоголе // Русский архив. — 1890. — Вып. III. — С. 229.

*Біжить возок кривавенький;
У тім возку козак лежить,
Постріляний, порубаний.
В правій ручці дротик держить,
З того дроту кривця біжить;
Біжить ріка кривавая.
Над річкою явор стоїть,
Над явором ворон криче.
За козаком мати плаче.
Не плач, мати, не журися!
Бо вже твій син оженився,
Бо взяв жінку паняночку,
В чистім полі земляночку,
І без дверець, без оконць.
Та вже пісні вийшов конць
Танцювала риба з раком...
А хто мене не полюбить, трясця его матерь!*

Цікаво, що сьогодні, підсумовуючи діяльність Миколи Гоголя у справі збирання, популяризації та творчого осмислення української народної пісенності, вчені вказують на його значні здобутки та важливу роль у розвитку вітчизняної фольклористики 1820–1840-х рр.

Однак, окрім народних пісень, Гоголя надзвичайно захоплювало колекціонування різних бувальщин, цікавих побутових оповідей з історії та сучасності, анекдотів, які він любив розповідати своїм друзям і знайомим. Сучасник Гоголя О. Нікітенко засвідчував, що Микола Васильович дуже вміло і захопливо розповідав різні «простонародные сцены из малороссийского быта» або зі скандальної хроніки. Наприклад, під час подорожі з Москви до Калуги влітку 1849 р. Гоголь розповідав Л. Арнольдї «о Малороссии, о характере малороссиянина, и так развеселился, что стал рассказывать анекдоты, один другого забавнее и остроумнее. К сожалению, все они такого рода, что не годятся для печати. Особенно забавен мне показался анекдот о кавказском герое, генерале Вельяминове, верблюде и военном докторе-малороссиянине. Мы много смеялись».

Пропала грамота.

Художник М. Дерзгус. 1948 р.

А. Міцкевичем у Парижі в 1836 р.: «...шкода втрати тих характерних анекдотів про москалів, які тільки Гоголь знав й сам розповідав зі своєю особливою і неповторною дотепністю»⁴³.

Як засвідчували очевидці, такі анекдоти Микола Гоголь розповідав неперевершено, виявляючи при цьому природні акторські здібності.

Захоплення Миколи Васильовича українськими піснями та збирання анекдотів української тематики, на нашу думку, засвідчували не лише свідому й публічну декларацію ним своєї винятковості («малоросійської природи»), а і прояв своєрідного патріотизму й означення себе у російських літературних і владних колах Петербурга та Москви саме як українця.

⁴³ Толченев А. Гоголь в Одессе. Из прошлого Одессы. — Одесса, 1909. — С. 123.

⁴⁴ Korespondencya Jozefa Bogdana Zaleskiego. — Lwów, 1902. — Т. 3. — S. 27.

«О, ГОГОЛЬ, НАШ БЕЗСМЕРТНИЙ ГОГОЛЬ!»

Предками по батьківській і материнській лініях Миколи Васильовича Гоголя були представники відомих українських козацько-старшинських родин Лизогубів, Паліїв, Забіл, Танських і, звичайно, Гоголів-Яновських. Дідом письменника був канцелярист Миргородської полкової канцелярії України-Гетьманщини Опанас Дем'янович Гоголь-Яновський, батьком — український письменник і театральний діяч Василь Опанасович. Мати походила з козацького роду Косяровських, що свого часу поріднився з українським родом Трошинських, один із представників якого був племінником і вірним соратником гетьмана Івана Мазепи. Серед пращурів Миколи Гоголя й нащадки інших українських гетьманів — Євстафія Гоголя, Петра Дорошенка, Івана Скоропадського та Кирила Розумовського.

Микола Васильович Гоголь народився у славетному своїми козацькими традиціями сотенному, а потім полковому містечку Сорочинці на Миргородщині. Хрестили його у гетьманській усипальниці Данила Апостола — Спасо-Преображенській церкві. Дитинство майбутній письменник провів на козацькому хуторі Яновщина (Василівка), навчався також у старовинних і відомих давніми традиціями українських містех Полтаві та Ніжині. Доля закинула Миколу Гоголя до столиці Російської імперії Петербурга, який на той час був головним містом для всіх українців — і простих козаків, і селян, і представників колишніх старшинських, а згодом дворянських родин.

«Україна — родина, а мати — цариця» — такою ідеологемою, яку свого часу у віршованих рядках висловив ще один видатний український митець слова XIX ст. і гоголівський сучасник Петро Гулак-Артемівський, керувався у своєму житті й Микола Васильович. Його творчий доробок та епістолярна спадщина рясніють доказами великої любові до батьківщини України.

У політичному та культурному сенсі більша частина тогочасної української еліти (представників колишніх козацько-старшинських родин) досить вільно проживала як окремий прошарок малоросійських дворян в межах Малоросійського генерал-губернаторства Російської імперії. Тут засновували часописи, в яких можна було друкувати статті з історії України та присвячені їй художні твори, відкривали університети (Харківський, Київський), де хоча й не викладали українською, але могли вільно обговорювати «українську проблему». Не забуваймо і про те, що протягом першої половини XIX ст. неодноразово (1806, 1812, 1831, 1835, 1853) виникали цілком реальні політичні проекти відновлення козацького військового устрою, а під час російсько-французької війни 1812 р. і польських повстань 1830-х рр. в Україні формувалися боездатні козацькі полки.

У першій половині XIX ст. колишні запорозькі козаки добре почували себе під назвою Чорноморського козацького війська на Кубані, а Задунайська Січ, яка перебувала на території Османської імперії, розпалася лише 1828 р. Досить цікавим фактом, який не часто використовують у своїх дослідженнях гоголезнавці, є те, що на 1850 р. лише в межах Полтавської губернії, тобто там, де народився і провів свої дитячі та підліткові роки Микола Гоголь, проживало понад 350 тисяч українців, які неодмінно зголошувалися до урядових переписів як козаки і козачки.

Деякі дослідники, вивчаючи життя і творчість Гоголя, зауважують відсутність у нього патріотизму й бажання «боротися за волю України», як це, наприклад, на їхню думку, було притаманне у той самий час Тарасу Шевченкові. Зазначимо, що якщо Микола Васильович і писав у своїх листах до Олександра Пушкіна чи Михайла Погодіна про те, як він переймається долею усієї Росії-Русі, то це не

Микола Гоголь читає.
Малюнок Е. Дмитрієва-Мамонова. 1839 р.

означало, що він забував про Україну або не хотів їй добра. Тим більше, що поняття «Русь» для нього означало і «Русь-Росію», і «Русь-Україну», а поліетнонім «Росія» він розумів як «Великоросію» і одночасно як «Малоросію». Крім того, не треба забувати і про становий світогляд Гоголя, який був сформований в межах хоча й малоросійського, але все ж таки дворянства. Адже більшість українських дворян на той час не усвідомлювали себе поза межами володарювання російських царів-імператорів і в кращому випадку висували ідею повернення до колишньої козацької автономії — Гетьманщини, але знову ж таки під скіпетром двоголового орла. До речі, назву України як Малоросії тогочасні українські інтелектуали, серед яких провідне місце посідав Микола Гоголь, не вважали принизливою, а розуміли її як таку, що означала країну-спадкоємицю давньої Русі та України-Гетьманщини.

Відомо, що Тарас Шевченко якимось картав свого «одноплемінника» за незнання української мови (хоча Микола Гоголь нею прекрасно володів!), але після його передчасної смерті написав такі рядки російською мовою: «О, Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих». Так оцінював свого земляка Великий Кобзар, тим самим окреслюючи появу нової потужної постгоголівської плеяди українських письменників. А ще Шевченко стверджував, що «перед Гоголем должны благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям...». Окрім того, поет присвятив Гоголю один зі своїх віршів, в якому були такі величні слова:

*... Ты смеешься, а я плачу,
Великий мій друже.*

«Великий мій друже»... На жаль, сьогодні ми призабули не лише ці шевченківські слова, а й доробок багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників Гоголіани. Чомусь сьогодні Миколу Гоголя ще дуже важко сприймають як українського письменника, як Великого Українця, який прославив Україну та її народ у всьому світі. Адже саме

завдяки генію Гоголя українських козаків на Заході та в Росії стали уявляти як східноєвропейських степових лицарів.

Переконані, що Микола Гоголь має бути пошанований так само, як і його видатний земляк-полтавець Іван Котляревський, а також Тарас Шевченко. Адже разом із ними йому вдалося створити позитивний образ України як країни козаків, незважаючи на те, що у той час вона була розділена, а її більша частина перетворена на Малоросійську губернію. І саме Гоголь зробив те, чого не вдалося жодному його українському попереднику і сучаснику — доніс до світової спільноти образ (хай і романтичний) цілісної й історично спроможної України та українського козака-лицаря.

Навіть відомі вітчизняні літературознавці сьогодні чомусь бояться написати або ж публічно заявити про те, що Микола Гоголь — український письменник. Чому український? Тому що він народився в Україні і в українській родині; тому що мав українську свідомість і психотип; тому що більшу частину своїх творів писав, залучаючи «український матеріал»; тому що, навіть пишучи російською про Росію або ж російською про Італію (чи листи до друзів італійською мовою), він завжди залишався Українцем. Так письменник означував сам себе, неодноразово, вперто і з гордістю заявляючи про своє українське чи «малоросійське/хохляцьке» походження або ж постійно наспівуючи в колі російських друзів українські народні пісні чи розповідаючи «малоросійські» анекдоти. Як «горделивого інородця» письменника ідентифікувало і тогочасне петербурзьке та московське оточення, іноді називаючи його «українцем», але частіше «малоросом», «хохлом», а то й саркастично-поблажливо — «хохліком».

Звичайно, Миколу Гоголя, так само, як і його великого сучасника Тараса Шевченка та багатьох інших літераторів доби романтизму, можна називати російськими письменниками, адже вони жили і писали твори у державно-політичних межах величній на той час Російській імперії. Багато з нас народилося в Радянському Союзі, де, наприклад, творили такі радянські письменники, як Олесь Гончар та Чингіз Айтматов. Незважаючи на те, що вони були «радянськими» відносно державного утворення, за місцем народження і тематикою

творчості перший із них був українським, а другий киргизьким прозаїками, незалежно від того, якою мовою писали. Так само і Гоголь та багато його земляків-сучасників, які писали свої літературні твори в межах Російської імперії ХІХ ст., були російськими за належністю до тогочасної держави, але українськими за місцем народження, генетичним кодом, свідомістю, ціннісними орієнтирами, тематикою творів тощо.

В Україні навіть серед простого люду добре знали і пам'ятали про Гоголя й складали про нього легенди і перекази. Зокрема, більш ніж через тридцять років після його смерті в Гадячі від старого діда, який колись служив при місцевій ратуші, було записано такі яскраві спогади: «Було се в 1833 чи в 34 годі, — гаразд не пам'ятаю. Настав у нас новий губернатор... Струс великий був; сказано: губернатор. Коли приїздить. Входить до ратуші, а за ним слідком якийсь чиновник так худенький, трошки довгообразий, русявий і очима все так зирк, зирк. Стоїмо ми в параді, а наш докладчик виступив перед губернатора, одставив трохи ногу для поваги та як вріже той рапорт напам'ять: сам аж труситься, а все ріже та ріже. Губернатор щось трохи насупивсь, а той, що позад його стояв, хмикав-хмикав та як зарегочеться на всю ратушу, аж ми здивувались... От ми й стали тоді розпитувать, що воно за блазень, що регочеться при всіх; то нам і розказали, що то Гоголь, писатель такий...»

Де тут правда, а де вигадка (біографи письменника стверджують, що насправді Микола Васильович не міг відвідувати у зазначені роки Гадяч), ще потрібно з'ясувати дослідникам, але факт залишається фактом: серед простого українського люду Гоголя вважали людиною, яка не боїться «реготатися при всіх», тобто висміювати недолугих представників зарозумілої влади. Ох, як нам сьогодні не вистачає Миколи Васильовича Гоголя...

*Київ — Санкт-Петербург — Варшава —
хутір Дубина під Львовом, 2006–2008 рр.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Барабаш Ю. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К., 2006.

Барабаш Ю. Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков. — М., 1995.

Барабаш Ю. Самотність Гоголя (причинки до теми) // Сучасність. — 1995, жовтень.

Безушко В. Микола Гоголь. Літературна студія. — Вінніпег, 1956.

Бойко І. Гоголь і Україна. Бібліографічний покажчик. — К., 1952.

Венгеров С. Писатель-гражданин Гоголь. — СПб., 1913.

Вересаев В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. — М.; Ленинград, 1933.

Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. — К., 2004. — Т. 1. Українські проекти в Російській імперії.

Відоменко О. Микола Гоголь — гетьманський та княжий нащадок. — Хмельницький, 2006.

Відоменко О. Нашадок двох гетьманів України. — Хмельницький, 2002.

Войцехівська І. Микола Гоголь і українська минувщина // Київська старовина. — 1994. — № 2.

Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994.

Гаско М. Пошуки і знахідки. Літературно-критичні студії. — К., 1990.

Герасименко А. Гоголем воспетая земля. — Харьков, 1986.

Герасименко Н. Остап Гоголь — гетьман // Київська старовина. — 1994. — № 2.

Гиппиус В. Гоголь. — Ленинград, 1924.

Гоголезнавчі студії. — Ніжин, 1996—2001. — Вип. 1—7.

Гоголь і українська література XIX ст. — К., 1954.

Гоголь Василь. Простак: Комедія на 1 дію. — К., 1955.

Гоголь Микола. Тарас Бульба / Пер. з рос. В. Шкляра. — Львів, 2005.

Гоголь Микола. Тарас Бульба. Ніч проти Різдва. Вій / Пер. з рос. М. Садовського. — К., 2008.

Гоголь-Головня О. Из семейной хроники Гоголей. — К., 1909.

Грабович Г. Гоголь і міф України // Сучасність. — 1994. — Ч. 9.

Грушевський М. Юбілей Миколи Гоголя // Літературно-науковий вісник. — К., 1909. — Ч. 1.

Данилевский А. Из воспоминаний о школьной жизни Гоголя // Семья и школа. — Петербург, 1909. — Вып. IV.

Дей О. Пісенне зібрання М. В. Гоголя // Народні пісні в записях Миколи Гоголя. — К., 1985.

Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII—XVIII ст.) / Упор. В. Мокляк. — Полтава, 2007. — Т. 1. Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р.

Дзира Я. Співець козацької України // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. — К., 1997.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упор. В. Й. Горобець. — К., 1993.

Дорошенко В. Гоголь і Україна // Гоголь М. Твори. — Нью-Йорк, 1955.

Ефименко А. Украинский элемент в творчестве Гоголя // Южная Русь. — Петербург, 1905.

Єфремов С. Між двома душами: Микола Гоголь, дрібнопанська література. — К., 1909.

Зверс Т. Повесть Н. В. Гоголя «Тарас Бульба» в школьном изучении. — Ленинград, 1980.

Кабузан В. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. — М., 1990.

Кадлубовский А. Гоголь в его отношениях к старинной малорусской литературе // Сборник историческо-филологического общества при институте кн. Безбородко. — Нежин, 1911.

Каманин И. Научные и литературные произведения Н. В. Гоголя по истории Малороссии // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — 1902. — Т. 16. — Вып. 1–2.

Катранов В. Гоголь и его украинские повести // Филологические записки. — Воронеж, 1969. — № 5.

Кієво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. — К., 2001.

Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996.

Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996.

Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1997. — Т. ССXXXIII.

Крикун М. Між війною та радістю. — К., 2006.

Крикун М. Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2–3.

Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування і полковники // Козацькі війни XVII ст. у свідомості польського та українського народів. — Львів; Люблін, 1996.

Крутікова Н. М. В. Гоголь і українська література XIX століття. — К., 1952.

Кулиш П. Сочинения и письма. — СПб., 1857. — Т. I—IV.

Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. 8. Гоголи-Яновские // Русский архив. — 1875. — Кн. 1.

Лазаревский А. Сведения о предках Гоголя // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — 1902. — Кн. 16.

Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. — К., 1998.

Луцький Ю. Страдництво Миколи Гоголя, знаного також як Ніколай Гоголь. — К., 2002.

Мадариага де И. Россия в эпоху Екатерины Великой. — М., 2002.

Маланюк Є. Гоголь — Гоголь // Книга спостережень. — Торонто, 1962.

Мандельштам И. О характере гоголевского стиля. — Гельсинфорс, 1902.

Маркітан Л. Оспівана М. Гоголем полтавська земля у кінофото-документах // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. — К., 2001. — Ч. 5.

Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. — К., 1994.

Михед П. Пізній Гоголь і бароко: українсько-російський контекст. — Ніжин, 2002.

Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1, 2.

Мочульский К. Духовный путь Гоголя. — Париж, 1934.

М. Н. [Кулиш П.] Опыт биографии Н. В. Гоголя с включением до сорока писем. — СПб., 1854.

Наріжний В. Бурсак. — Львів, 1928.

Народні пісні в записах Миколи Гоголя. — К., 1985.

Н. В. Гоголь: Материалы и исследования. — М.; Ленинград, 1936. — Ч. 1—2.

[*Николай М. (Кулиш П.)*] Записки о жизни Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых, из его собственных писем. — СПб., 1856—1857. — Т. 1—2.

Овсянко-Куликовский Д. Гоголь. — М.; Петроград, 1923.

Оглоблин О. Проблеми предків Миколи Гоголя // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. — № 3/4.

Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995.

Павловский И. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1912.

Памяти Гоголя: Научно-литературный сборник, изданный Историческим обществом Нестора-летописца под редакцию Н. П. Дашкевича. — К., 1902.

Панченко В. «Велика трійця» українського духу: концепції та версії Юрія Барабаша // Барабаш Ю. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. — К., 2006.

Перетц В. Гоголь и малорусская литературная традиция. — СПб., 1902.

Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX века. — К., 1884.

Петров Н. Южнорусский народный элемент в ранних произведениях Н. Гоголя. — К., 1901.

Полтава. Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. — К., 1992.

Полторацький О. Гоголь в Петербурзі. — К., 1952.

Полторацький О. Повість про Гоголя. — К., 1971.

Попович М. Микола Гоголь. — К., 1989.

Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту / Упор. О. Тодійчук та ін. — К., 1995.

- Сенютович-Бережний В.* Рід Гоголів на Волині // Літопис Волині. — Нью-Йорк; Вінніпег. — 1953. — Ч. 1.
- Синявський А.* В тени Гоголя. — Лондон, 1975.
- Скорик В.* Диканщина. Історико-краєзнавчий нарис. — Полтава, 2004.
- Славутич Яр.* Чого Микола Гоголь писав російською мовою // Микола Гоголь і світова культура (Матеріали міжнародної наукової конференції). — К.; Ніжин, 1994.
- Собрание малороссийских прав 1807 г. / Сост. К. Вислобоков и др. — К., 1993.
- Стромецький О.* Гоголь. Дослідження стилю, філософії, методів та розвитку персонажів. — Львів, 1994.
- Тарасенков А.* Последние дни жизни Н. В. Гоголя. — СПб., 1857.
- Украинофильство Гоголя // Киевская старина. — 1902. — № 9.
- Ухов П.* Н. В. Гоголь — собиратель дум и украинских народных песен // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. — М., 1959. — Т. 18. — Вып. 1.
- Филипович П.* Українська стихія в творчості Гоголя. — К., 1929.
- Харлампович В.* Малороссийское влияние на великорусскую духовную жизнь. — Казань, 1914.
- Чаговец В.* Семейная хроника Гоголей // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — 1902. — Кн. 16.
- Чапленко В.* Українізми в мові М. Гоголя. — Аугсбург, 1948.
- Чижевський Д.* Две родословных Гоголя // Новый журнал. — Нью-Йорк, 1965. — № 78.
- Чухліб Т.* Євстафій Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Український історичний журнал. — 1997. — № 1.
- Чухліб Т.* Тарас Бульба — предок Гоголя? // Родина. — Москва, 2004. — № 5.
- Швидько Г.* Компут і ревізія Миргородського полку 1723 року. — Дніпропетровськ, 2004.

Шелухин С. Гоголь и малорусское общество // Сборник, изданный Новороссийским университетом по случаю столетия со дня рождения Н. В. Гоголя. — Одесса, 1909.

Шенрок В. Ученические годы Гоголя. Биографические заметки. — М., 1887.

Щеголев П. Отец Гоголя // Исторический вестник. — 1902. — Ч. 2.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.

Якубовський Ф. Двонаціональність М. Гоголя та українська дрібнопанська література. — К., 1928.

Яременко В. Гоголівський період української літератури // Гоголь М. Тарас Бульба. — К., 2008.

Frantz P. Gogol: A Bibliography. — An Arbor, 1989.

Gogol. Meistererzahlungen. — Zurich, Manesse Verlag, 1949.

Kozaczyzna Gogola — Kozaczyzna Sienkiewicza // Poco Sienkiewicz? / Red. T. Bujnicki i J. Axer. — Warszawa, 2007.

Magarshak D. Gogol: A Life. — London, 1957.

Obolensky A. Food-notes on Gogol. — Winnipeg, 1972.

Stilman L. Nikolaj Gogol. — Columbia University, 1953.

РАДИМО ВІДВІДАТИ

Музеї та заповідники, в яких можна докладніше ознайомитися з історією козацького родоvodu Миколи Гоголя, а також біографією і творчістю письменника:

Національна історична бібліотека України

<http://nibu.kiev.ua/>

У бібліотеці зберігаються унікальні прижиттєві видання книжок Миколи Гоголя, серед них — перше видання книги «Вечера на хуторі близь Диканьки» з автографом Миколи Васильовича. Бібліотека є Всеукраїнським депозитарієм історичної літератури, бібліотечний фонд нараховує понад 800 000 одиниць зберігання.

Режим роботи: щоденно з 10:00 до 18:00, окрім понеділка, загальнодержавних свят, санітарного дня (остання п'ятниця місяця).

м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 24 (на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника).

Тел.: +38 (044) 280-46-17, *e-mail:* nibu.kiev@ukr.net.

Вхід до Бібліотеки через територію Лаври безкоштовний.

Національний музей літератури України

м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 11.

Тел.: +38 (044) 235-13-70; 235-13-44.

Гоголівський заповідник-музей М. Гоголя

Полтавська обл., Шишацький р-н, с. Гоголеве.

Тел.: +38 (05352) 9-38-74.

Великосорочинський літературно-меморіальний музей М. Гоголя

Полтавська обл., Миргородський р-н, с. Великі Сорочинці, вул. Гоголя, 34.

Тел.: +38 (05355) 7-13-77.

Полтавський краєзнавчий музей

м. Полтава, вул. Конституції, 2.
Тел.: +38 (05322) 7-42-34; 7-37-74.

Полтавський літературно-меморіальний музей І. Котляревського

м. Полтава, просп. Першотравневий, 18.
Тел.: +38 (05322) 7-41-60.

Садиба І. Котляревського

м. Полтава, Соборний майдан, 3.
Тел.: +38 (05322) 7-20-73.

Миргородський краєзнавчий музей

м. Миргород, вул. Незалежності, 2.
Тел.: +38 (05355) 5-21-02.

Диканський історико-краєзнавчий музей ім. Д. Гармаша

Полтавська обл., Миргородський р-н, с. Диканька, вул. Леніна, 68.
Тел.: +38 (05351) 9-15-96.

Лубенський краєзнавчий музей

м. Лубни, вул. Леніна, 35/25.
Тел.: +38 (05361) 5-21-06.

Культурно-просвітній центр (музей) ім. М. В. Гоголя

Росія, м. Санкт-Петербург, вул. Мала Конюшна, 1/3.
Тел.: (107812) 570-32-36.

Будинок М. В. Гоголя

Росія, м. Москва, Нікітський бульвар, 7а.
Тел.: (107495) 691-15-50.

Також можете відвідати Сорочинський ярмарок

(телефони для довідок — +38 (0532) 508-211, 508-212;
www.yarmarok.poltava.ua, yarmarok@kot.poltava.ua)

Науково-популярне видання

Чухліб Тарас Васильович

КОЗАЦЬКЕ КОРИННЯ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Головний редактор Н. Слюсаренко

Головний художник В. Кузнєцов

Головний дизайнер Н. Бридня

Здано до набору 01.09.08. Підписано до друку 28.02.13.
Формат 60x84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 15,81 + вкл. 0,93. Ум. фарбовідб. 19,99.
Обл.-вид. арк. 14,40 + вкл. 0,76. Вид. № 213.
Тираж 2000 прим. Зам. № 13-11-0507.

«Наш час», 01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 72
тел./факс: (0-44) 569 10 72
електронна адреса: iaa_nash_chas@ukr.net
www.nash-chas.com.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 3916 від 11 листопада 2010 року

Віддруковано з готових позитивів у ТОВ «ПЕТ»,
вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.

НЕВІДОМА УКРАЇНА

Т а р а с Ч у х л і б

нащадок гетьманів

КОЗАЦЬКЕ КОРІННЯ М. ГОГОЛЯ

ISBN 978-617-7113-04-0

9 786177 113040